

Универзитет у Београду
Филозофски факултет
Одељење за историју
Катедра за историју српског народа у средњем веку
са историјском географијом и старословенским језиком

Мастер рад

**Историјска географија српских земаља
у делима Константина Филозофа**

ментор:
проф. др Сениша Мишић

студент:
Милан Денчић

Београд 2021.

Садржај

1. Увод.....	4
2. Издања извора и преглед претходних истраживања	6
3. Константин Филозоф и његова дела	11
3.1. Биографија Константина Филозофа	11
3.2. <i>Житије деспота Стефана</i>	16
3.3. <i>Сказаније о писменех</i>	21
4. Физичка географија	24
4.1. Планине	25
4.2. Реке.....	27
4.3. Атмосферске прилике	30
5. Привреда	32
5.1. Земљорадња и сточарство.....	32
5.2. Рударство, занати и занимања	34
5.3. Трговина	38
6. Градови и становништво	39
6.1. Градови	39
6.2. Трагови демографских промена.....	48
7. Политичка историја и географија.....	53
7.1. Поглед Константина Филозофа на ранију српску историју	53
7.2. Кнез Лазар и кнез Стефан	55
7.3. Битка код Ангоре и учвршћивање власти деспота Стефана Лазаревића.....	61
7.4. Врхунац међусрпских и међутурских сукоба и сједињење области Лазаревића и Бранковића	70
7.5. Припајање Зете	76

7.6.	Последње године владавине деспота Стефана Лазаревића.....	81
7.7.	Почетак владавине Ђурђа Бранковића	83
8.	Владар и органи власти	85
8.1.	Кнез и деспот	85
8.2.	Сабор.....	93
8.3.	Државна управа.....	97
9.	Црквене прилике	110
9.1.	Патријарси и остали архијереји Српске Цркве.....	110
9.2.	Монаштво и ктиторство	115
10.	Закључак.....	120
	Списак извора и литературе	127

1. Увод

Тема овог мастер рада је историјско-географска анализа дела Константина Филозофа, српског писца бугарског порекла који је писао средином прве половине XV века. Предмет истраживања била су два списка за које је утврђено да су оригинална дела К. Филозофа – *Сказаније о писменех* и *Житије деспота Стефана*. С обзиром на теме и садржаје тих дела, у највећој мери биће анализирано *Житије деспота Стефана*, али ће бити разматрани и они ретки, са историјско-географског гледишта занимљиви подаци које писац даје и у *Сказанију о писменех*. Циљ мастер рада је стицање детаљног увида у начин на који је К. Филозоф у својим делима приказао физичку и политичку географију српских земаља, српског владара и државну управу на чијем се челу владар налазио, те становништво, привреду, градове и црквене прилике у српским земљама.

Хронолошки оквир теме дат је на основу самог писања Константина Филозофа у *Житију деспота Стефана*. Опис историјских догађаја (с изузетком библијске историје, античке историје и појединачних података о припадницима династије Немањића) почиње владавином кнеза Лазара Хребељановића, оца кнеза и деспота Стефана Лазаревића, тако да она и представља доњу хронолошку границу. Приповедање затим прати период владавине кнеза и деспота Стефана Лазаревића, што је средишњи део житија и чему је посвећена нарочита пажња током истраживања и писања мастер рада. Будући да се приповедање не наставља дуго након описа смрти и сахране деспота Стефана, као и описа стања у ком се српска држава по томе нашла, може се рећи да крај деспотове и сам почетак владавине Ђурђа Бранковића представља горњу хронолошку границу мастер рада.

Метод који је у највећој мери коришћен јесте унутрашња критика текста који је Константин Филозоф иза себе оставио. У неким сегментима критика је вршена са ослоном на резултате ранијих истраживања која су у доброј мери расветлила многа питања која се тичу наше теме, док је у неким другим она самостална, јер поједина обавештења К. Филозофа нису уопште или нису довољно научно коментарисана. Осим тога, када је за то постојала могућност и оправданост, приступано је и поређењу

података које даје К. Филозоф са подацима из других релевантних извора, са циљем да се помоћу тог поређења утврди веродостојност података које даје наш писац.

Прво поглавље након увода садржи преглед издања дела Константина Филозофа и основне литературе која се на њих освртала. Наредно, треће поглавље бави се биографијом К. Филозофа и књижевно-историјским освртом на његова дела. Четврто поглавље има за циљ приказ и систематизацију свих оних обавештења која К. Филозоф доноси о физичкој географији српских земаља. У петом и шестом поглављу анализирани су подаци од нарочитог значаја за једну историјско-географску анализу – подаци о привреди, становништву и градовима. У седмом поглављу анализирани су све оне вести које би се могле подвести под политичку географију са нагласком на приказ процеса окупљања српских земаља под влашћу деспота Стефана Лазаревића који се кроз његово житије може пратити. Осмо поглавље ће бити посвећено начину на који је К. Филозоф посматрао природу владарског достојанства и посебно томе на који је начин описао владавину кнеза и деспота Стефана, рад српског државног сабора и деловање државне управе. Девето поглавље чини приказ и анализа свих оних података који говоре о црквеним приликама у српским земљама. У последњем поглављу дат је кратак закључак за којим следи списак коришћених извора и литературе.

2. Издања извора и преглед претходних истраживања

Још давне 1859. године В. Григорович написао је да *Житије деспота Стефана*, колико он зна, постоји у две или три редакције.¹ Након век и по научног истраживања овог дела утврђено је да постоји опширна верзија у четири и кратка верзија у три преписа.²

Житије деспота Стефана Константина Филозофа као изузетно важан историјски извор и књижевни споменик средњег века доживело је велики број научних и научнопопуларних издања. На самом почетку стоје издања А. Попова,³ Ј. Шафарика⁴ и В. Јагића.⁵ Затим су уследила издања Л. Мирковића⁶ који је начинио и први превод на савремени српски језик, издање у едицији *Српска књижевност у сто књига*,⁷ потом бугарско издање К. Куева и Г. Петкова⁸ у којем су до сада једино и објављена сабрана дела К. Филозофа, издање у едицији *Стара српска књижевност у 24 књиге*⁹ и, на крају,

¹ В. Григорович, *О Србији, в ее отношениях к соседним державам, преимущественно в XIV и XV столетиях*, Казань 1859, 39.

² Г. Јовановић, *Увод*, К. Филозоф, *Живот Стефана Лазаревића деспота српског*, прев. Г. Јовановић, Београд 2009, 9-10. Опширна верзија сачувана је у Цетињском или Одеском препису (1508/10-1523/27) и Цавтатском или Богишићевом препису (прва деценија XVII века), преписима српске редакције, као и у Кириллобелозерском препису (XVI век) и Волоколамском препису (вероватно крај XV или почетак XVI века), преписима руске редакције. Сва три позната преписа кратке верзије житија (Тројички, Казањски и Погодинов) писана су руском редакцијом.

³ *Изборник славянских и русских сочинений и статей, внесенных в хронографы русской редакции*, изд. А. Попов, Москва 1869, 92-130 (изд. по Тројичком препису). Пре издања А. Попова *Житије деспота Стефана* исписао је према Тројичком рукопису А. Муравев (*Жития святых российской церкви, также иверских и славянских, месяц декабрь*, Санкт-Петербург 1856, 272-314), а изводи из *Житија деспота Стефана* (по Цетињском и једном од руских преписа кратке верзије житија), заједно са изводима из других историјских извора за исти период и коментарима аутра, дати су у В. Григорович, *нав. дело*, 37-60.

⁴ *Живот деспота Стефана Лазаревића великог кнеза српског*, изд. Ј. Шафарик, Гласник СУД 28 (1870) 363-482.

⁵ *Константин Филозоф и његов живот Стефана Лазаревића деспота српског*, изд. В. Јагић, Гласник СУД 42 (1895) 244-377 (=Горњи Милановац 2004) (изд. по Цетињском препису) (даље: Гласник 42).

⁶ *Живот деспота Стефана Лазаревића од Константина Филозофа*, Старе српске биографије XV и XVII века, прир. и прев. Л. Мирковић, Београд 1936, 41-125. Превод Л. Мирковића на савремени српски језик дуго је био и једини, па је више пута штампан у различитим издањима. Нпр. одломак из *Житија у Старе српске биографије*, прир. Д. Богдановић, Београд 1968, 231-248.

⁷ *Живот деспота Стефана Лазаревића од Константина Филозофа*, прев. Л. Мирковић, Стара српска књижевност III, Српска књижевност у сто књига, Нови Сад-Београд 1970, 177-258 (даље: *Живот деспота Стефана Лазаревића*, прев. Л. Мирковић).

⁸ К. Костенечки, *Житието на Стефан Лазаревич по Богишичевия препис*, Събрани съчинения на Константин Костенечки: Изследване и текст, прир. К. Куев, Г. Петков, София 1986, 361-428.

⁹ К. Филозоф, *Житије деспота Стефана Лазаревића*, прев. Л. Мирковић, ред. прев. Г. Јовановић, Стара српска књижевност у 24 књиге, књ. једанаеста, Београд 1989, 73-130.

издања Г. Јовановић¹⁰ која је начинила и други превод на савремени српски језик. Друго, мање истраживано дело К. Филозофа, *Сказаније о писменех (Повест о словима)*, није доживело толико издања. Најпре га је издао В. Јагић,¹¹ затим је објављено у бугарском издању сабраних дела К. Филозофа,¹² док једино српско издање овог списка доноси само изводе у преводу Г. Јовановић.¹³

Као прворазредни историјски извор за историју српског народа крајем XIV и током прве трећине XV века, *Житије деспота Стефана* Константина Филозофа и подаци које оно доноси помињани су у готово свим синтезама и приручницима српске историје од њиховог јављања у српској критичкој историографији до данас. Пишући о периоду владавине кнеза и деспота Стефана Лазаревића, К. Филозофу обраћали су се С. Станојевић,¹⁴ К. Јиречек,¹⁵ В. Поповић,¹⁶ В. Ћоровић,¹⁷ као и остали аутори (С. Ћирковић, И. Божић, Ј. Калић, М. Благојевић, С. Мишић) одговарајућих поглавља у групним синтезама и приручницима историје српског народа и његових држава насталих од Другог светског рата наовамо.¹⁸

Разноврсност обавештења која у *Житију деспота Стефана* даје Константин Филозоф допринела је томе да су она коришћена и аниализирана у читавом спектру историјских монографија о различитим питањима српске историје. Тешко је и побројати све оне монографије које у складу са својим темама анализирају податке Константина Филозофа, а што се тиче научних чланака то је практично немогуће. Због

¹⁰ К. Филозоф, *Живот Стефана Лазаревића деспота српскога*, прев. Г. Јовановић, Књижевност и језик, књ. 17, Београд 2007; К. Филозоф, *Живот Стефана Лазаревића деспота српског*, прев. Г. Јовановић, Београд 2009 (основ Цетињски препис по издању В. Јагића) (даље: *Живот Стефана Лазаревића*). Цитати у раду дати су најчешће према овом најновијем преводу на савремени српски језик, осим у неким случајевима када је оригиналу ближи превод Л. Мирковића (рад државних сабора, звања чланова државне управе и сл.).

¹¹ *Книга Константина Филозофа и Грамматика о писменехъ*, Рассуждения южнославянской и русской старины о церковнославянском языке, Исследования по русскому языку, Томъ I, изд. И. В. Ягич, Санктпетербургъ 1885-1895, 383-487 (даље: *Книга Константина Филозофа*).

¹² К. Костенечки, *Сказание за буквите*, Събрани съчинения на Константин Костенечки: Изследване и текст, прир. К. Куев, Г. Петков, София 1986, 82-224 (фототипско издање).

¹³ К. Филозоф, *Повест о словима (Сказаније о писменех)*, Стара српска књижевност у 24 књиге, књ. једанаеста, Београд 1989, 43-70 (даље: *Сказаније о писменех*).

¹⁴ С. Станојевић, *Историја српског народа*³, Београд 1926, 193-217.

¹⁵ К. Јиречек, Ј. Радонић, *Историја Срба*², књ. I и II, Београд 1978 (фототипско издање).

¹⁶ В. Поповић, *Историја Југословена*, I свеска, Сарајево 1920, 84-90.

¹⁷ В. Ћоровић, *Историја Југославије*, Београд 1933, 203-212, 216-218, 220-222, 224-225; исти, *Историја Срба*, Београд 2009, 257-293.

¹⁸ I. Вожић, S. Ćirković, M. Ekmечић, V. Dedijer, *Istorija Jugoslavije*², Beograd 1973; *Историја српског народа*, друга књ., ур. Ј. Калић, Београд 1982 (даље: *ИСН II*); С. Мишић, *Историјска географија српских земаља од 6. до половине 16. века*, Београд 2014; С. Ћирковић, *Срби у средњем веку*, Београд 1995.

тога су у овом прегледу наведене само оне монографије и студије које анализирају податке К. Филозофа у значајној мери.¹⁹

Исто тако, овде су наведене само оне расправе²⁰ чије се теме налазе у најтешњој вези са подацима К. Филозофа, док ће се сви они радови који се само делом или

¹⁹ М. Благојевић, *Државна управа у српским средњовековним земљама*, Београд 1997; исти, *Српски сабори и сабори отачаства Немањића и Лазаревића*, Глас САНУ 410, књ. 14, Београд 2008; Б. Бојовић, *Краљевство и светост*, Београд 1999; А. Веселиновић, *Држава српских деспота²*, Београд 2006; М. Гајић, М. Станојловић, *Деспот Стефан Лазаревић. Историјска расправа*, Београд 1894; Ј. Калић, *Београд у средњем веку*, Београд 1967; иста, *Срби у позном средњем веку²*, Београд 2001; С. Новаковић, *Срби и Турци XIV и XV века. Историјске студије о првим борбама с најездом турском пре и после боја на Косову*, Београд 1893; М. Пурковић, *Кнез и деспот Стефан Лазаревић*, Београд 1978; Н. Радојчић, *Српски државни сабори у средњем веку*, СКА, Београд 1940; Ј. Радонић, *Западна Европа и балкански народи према Турцима у првој половини XV. века*, МС, Нови Сад 1905; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић и његово доба³*, Београд 2020; С. Ћирковић, *Голубац у срењем веку*, Пожаревац 1968; Б. Ферјанчић, *Деспоти у Византији и јужнословенским земљама*, Посебна издања САНУ 336, Београд 1960.

²⁰ М. Антоновић, *Деспот Стефан Лазаревић и Змајев ред*, ИГ 1-2 (1992) 1-14; М. Благојевић, *Сродствена терминологија и хијерархија владара у списима Константина Филозофа и његових савременика*, ЗРВИ (2001/2002) 225-235; Д. Богдановић, *Измирење српске и византијске цркве*, О кнезу Лазару, Београд 1975, 81-90; И. Божић, *Српске земље у доба Стефана Лазаревића*, Моравска школа и њено доба, Београд 1972, 111-122; С. Бојанин, *Пет „јереси“ Константина Филозофа Костенечког*, Средњи век у српској науци, историји, књижевности и уметности II, Деспотовац 2001, 43-60; исти, *„Сказаније о писменех“ Константина Филозофа Костенечког као извор за народну културу средњег века*, ЗРВИ 48 (2011) 259-286; М. Васиљевић, *Генеалогije између историје и идеологије: пример порекла кнегиње Милице*, ИЧ 65 (2016) 79-99; иста, *Настанак српских родослова и летописа као последица политичких и друштвених промена*, Иницијал 3 (2015) 95-117; М. Васић, *Константин Костенски и Херодот*, Прилози за КЈИФ 11 (1931) 140-146; Ј. Калић, *Београдска повеља деспота Стефана Лазаревића*, Средњовековно право у Срба у огледалу историјских извора, Београд 2009, 189-198; иста, *Деспот Стефан и Византија*, ЗРВИ 43 (2006) 31-39; иста, *Србија и Београд почетком XV века*, Годишњак ГБ 5 (1978) 97-105; Љ. Ковачевић, *Деспот Стеван Лазаревић за време турских међусобица (1402-1413)*, Отаџбина 4 (1880) 289-296; А. Крстић, *Угри и српско-угарски односи у биографији деспота Стефана Лазаревића Константина Филозофа*, Средњи век у српској науци, историји, књижевности и уметности VIII, Деспотовац 2017, 71-89; Р. Марић, *Трагови грчких историчара у делима Константина Филозофа*, Глас САН 160 (1946) 5-33; С. Марјановић-Душанић, *Династија и светост у доба породице Лазаревић*, ЗРВИ 43 (2006) 77-93; Ј. Мирковић, *Једно место из живота деспота Стевана од Константина Филозофа*, Богословље: орган Православног богословског факултета у Београду. 14, 2 (1939) 150-151; С. Мишић, *Кнегиња Милица и Лазарево наслеђе*, Кнегиња Милица – монахиња Јевгенија и њено доба, Трстеник 2014, 7-15; исти, *Поход султана Мусе на Деспотовину 1413. године и источна српско-турска граница*, ИГ 1-2 (1987) 75-88; исти, *Свети цар Константин у српским средњовековним житијима*, Свети цар Константин и Хришћанство, Том I, Ниш 2013, 583-591; Р. Николић, *На која острва помишља Константин Филозоф када говори о Манасији?*, Саопштење VIII, 187-188; С. Новаковић, *Византијски чиновни и титуле у српским земљама XI–XV века*, Глас СКА 78 (1908) 270-279; Г. Острогорски, *Србија и византијска хијерархија држава*, О кнезу Лазару, Београд 1975, 135-137; М. Петровић, *Константин Филозоф – Костенечки о бабуницама – богомилима у Београду у XV веку*, ИЧ 48 (2001) 73-88; Н. Радојчић, *О четири рајске реке*, Прилози за КЈИФ 20 (1954) 71-75; исти, *Унутрашњи и спољашњи чиновни*, Прилози за КЈИФ 20 (1954) 70-71; N. Radošević, *Laudes Serbiae. The life of despot Stefan Lazarević by Constantine the Philosopher*, ЗРВИ 24-25 (1986) 446-448; И. Руварац, *Деспот Стефан Лазаревић и Коснички сабор*, Коло 2 (1901) 166-169 (=Зборник Илариона Руварца I, Београд 1934, 530-534); исти, *Стефан Лазаревић на повратку из Ангоре у Србију*, Прилози к објашњењу извора српске историје, Гласник 47 (1897) 184-194 (=Зборник Илариона Руварца I, Београд 1934, 79-87); С. Станојевић, *Борба о наследство Баошино (1421–1426 год.)*, С. Карловић 1902; М. Стефановски, *Тема узорног поретка државе у Константиновом животопису деспота Стефана Лазаревића*, Пад Српске деспотовине 1459. године, Београд 2011, 1-14; В. Трпковић, *Турско-угарски сукоби до 1402*, ИГ 1-2 (1959) 93-121; М. Шуица, *Завера властеле против кнеза Стефана Лазаревића 1398. године*, ИГ 1-2 (1997) 7-25; исти, *Властела кнеза Стефана Лазаревића (1389-1402)*, Годишњак за друштвену историју 11/1 (2004) 7-

узгредно баве обавештењима К. Филозофа наћи у критичком апарату у одговарајућим поглављима. Значајне податке о нашем писцу и појединачним подацима које доноси у делима можемо наћи и у пратећим текстовима у наведеним издањима извора и лексиконима.²¹

Посебну групу истраживача Константина Филозофа и његових дела чине историчари књижевности, који су у својим историјама српске средњовековне књижевности²² и појединачним монографијама, студијама и расправама²³ расветлили многа и за историчаре важна питања у вези са нашим писцем и његовим делима.

Чак и овај основни преглед претходних истраживања показује колико је велико интересовање у нашој науци владало за Константина Филозофа и његова дела. То

31; исти, *Битка код Никопоља у делу Константина Филозофа*, ИЧ 58 (2009) 109-124; М. Шунца, М. Ивановић, *Историјска перцепција султана Бајазита I у делу Константина Филозофа*, ИЧ 68 (2019) 69-98.
²¹ *Лексикон градова и тргова средњовековних српских земаља*, ред. С. Мишић, Београд 2010; *Лексикон српског средњег века*, прир. Р. Михаљчић, С. Ћирковић, Београд 1999.

²² Д. Богдановић, *Историја старе српске књижевности*, Београд 1980; Ј. Деретић, *Историја српске књижевности*⁴, Београд 2007; М. Кашанин, *Српска књижевност у средњем веку*, Београд 1975.

²³ М. Видојевић, *Београд на мапи православних престоница: топос Новог Јерусалима: (прилог проучавању поетике средњовековне књижевности: Житије деспота Стефана Лазаревића Константина Филозофа)*, Зборник МС за књижевност и језик 63/II, Нови Сад 2015, 351-371; З. Витић, *Именик места и личности у Житију*, Константин Философ и његов Живот Стефана Лазаревића деспота српскога, 033-046; С. Вуловић, *Из старе српске књижевности (по нешто о биографијама српским XIV и XV века)*, Годишњица Николе Чупића, књ. 42, Београд 1933, 157-181; Г. Јовановић, *Деспот Стефан Лазаревић и Ресавска школа*, Ресавска школа и деспот Стефан Лазаревић, Деспотовац 1994, 73-76; иста, *Деспот Стефан Лазаревић у виђењу свога биографа Константина Костенечког (Константина Филозофа)*, Деспот Стефан Лазаревић у науци, историји, књижевности и уметности, Деспотовац 2009, 17-23; иста, *Константин Филозоф и патријарх Јефтимије Трновски*, Ресава (Горња и Доња) у историји, науци, књижевности и уметности, Деспотовац, 2003; иста, *Опис Београда у Житију деспота Стефана Лазаревића од Константина Филозофа*, Ресава (Горња и Доња) у историји, науци, књижевности и уметности XII, Деспотовац 2005, 21-26; иста, *"Сказаније о писменех" Константина Костенечког (Константина Филозофа) – значајан споменик српске средњовековне писмености*, Зборник МС за славистику 73, Нови Сад 2008, 129-138; А. Лома, *Константин Филозоф о зимском огњу: једна досад незапажена античка референца у старој српској књижевности*, Античке студије код Срба, Београд 1989, 185-189; Р. Маринковић, *Исток и запад Константина Филозофа*, Ресава (Горња и Доња) у историји, науци, књижевности и уметности, Деспотовац 2003, 41-47; В. Мошин, *"Револуције" у историји српског правописа*, Библиотекар 6 (1963), 465-475; Д. Петровић, *Константин Филозоф као путописац*, Љубомир Ненадовић и српска путописна традиција (1995), 79-87; П. Поповић, *Акростих у Константина Филозофа*, Прилози за КЛИФ 15 (1935) 41-46; исти, *Константин Филозоф*, Павле Поповић и историјска критика, Нови Сад-Београд, 58-90; исти, *Четири рајске реке (једно место из Константина Филозофа)*, Глас СКА 171 (1936) 160-176; Ђ. Радојичић, *Завршни акростих код Константина филозофа, "Преводника" и "Учитеља србског"*, Летопис МС 137, 388, 6 (1961) 479-485; исти, *Константин Филозоф и стари српски родослови*, Зборник института за проучавање књижевности I, Београд 1951, 57-61; исти, *Једна глава из „Живота Стефана Лазаревића“ од Константина Филозофа (Битка на Ровинама)*, Хришћански живот 6 (1927) 138-144; Ј. Ређеп, *Величање деспота Стефана*, Свеске: часопис за књижевност, уметност и културу, бр. 42/43 (1998) 98-106; иста, *Деспот Стефан Лазаревић – витез и књижевник*, Деспот Стефан Лазаревић у науци, историји, књижевности и уметности, Деспотовац 2009, 7-16; Н. Ристовић, *Аспекти рецепције античког наслеђа у Животу деспота Стефана Лазаревића Константина Филозофа*, ЗРВИ 48 (2011) 287-305; исти, *Црквени класицизам Константина Филозофа*, Деспот Стефан и његова Манасија, Деспотовац 2008, 83-90; Ђ. Трифуновић, *Тумачење "Песме над песмама" од Теодорита Кирског у преводу Константина Филозофа*, Зборник МС за славистику 2 (1971) 86-103.

интересовање траје до данас, а сваки нови рад на ту тему показује то да она и даље није исцрпљена. Као и у случају издања извора, тако и у научним радовима постоји несразмера између интересовања за *Житије деспота Стефана* и *Сказаније о писменех*, чему свакако доприноси тематика тих списа, али сигурно и то што мање истраживани спис К. Филозофа код нас и даље није преведен и објављен у целости.

3. Константин Филозоф и његова дела

3.1. Биографија Константина Филозофа

Константин Филозоф се према једној процени родио око 1380. године, а према другој неколико година пре 1400. године.²⁴ Извесно је пореклом из места Костенец у Бугарској, у изворишном делу Марице, због чега се често назива и Костенечки.²⁵ Већина истраживача се слаже у вези са његовим местом порекла и бугарском етничком припадношћу, мада је раније било и другачијих мишљења.²⁶

Најзначајније податке о Константину Филозофу сазнајемо из текста самих његових дела. За почетак, то је податак из *Сказанија о писменех* да му је учитељ у *словима* био Андроник, ученик бугарског патријарха Јефтимија, ученог и предузимљивог архијереја на књижевном плану.²⁷ Податак о свом првом образовању који наш писац доноси односи се на рани период његовог живота који је везан за бугарску државу, а претпоставља се да је пре доласка у Српску Деспотовину са циљем стицања образовања посетио Свету Гору и Цариград.²⁸

²⁴ Д. Богдановић, *Историја старе српске књижевности*, 214; М. Кашанин, *Српска књижевност у средњем веку*, 394. Д. Богдановић у својој историји српске средњовековне књижевности даје ранију процену времена рођења К. Филозофа, а и ми сматрамо да је, на основу животног пута К. Филозофа о ком ће бити речи, време његовог рођења ближе почетку осамдесетих него крају деведесетих година XIV века.

²⁵ К. Куев, Г. Петков, *Събрани съчинения на Константин Костенечки: Изследване и текст*, 11-14. Аутори дају преглед ранијих мишљења о месту порекла К. Филозофа, које се током деценија истраживања тражило и у Трнову (Е. Е. Голубински, П. А. Сирку) и Велбужду (В. Јагић, М. Г. Попруженко).

²⁶ П. Поповић, *Константин Филозоф*, 91-92. П. Поповић не пориче могућност да је могао бити Бугарин како се у литератури обично и наводи, али даје разлоге због којих то не мора бити тако. Од разлога које наводи одређену снагу аргумента има то да се назив „Костенски“ или „Костеначки“ може односити и на село Костенац код Прилепа, а не нужно на оно у Бугарској, као и аргумент који произилази из текстолошке анализе, а то је да се Бугари у његовом делу помињу као и сваки други народ и то да у житију не спомиње турско заузимање Трнова 1393. године или Видина 1396. године. Осим тога, указује и на то да се у неким рукописима назива *учитељем српским* остављајући могућност да се то могло односити и на његову етничку припадност. Ипак, доста више чврстих аргумената говори у прилог тези о бугарском пореклу К. Филозофа.

²⁷ *Сказаније о писменех*, 50. О патријарху Јефтимију, исихасти који је посећивао Свету Гору, његовом књижевном раду и начину на који је тај рад утицао на К. Филозофа в. Г. Јовановић, *Константин Филозоф и патријарх Јефтимије Трновски*, 49-56.

²⁸ И. В. Ягич, *Рассуждения южнославянской и русской старины о церковнославянском языке*, 365.

Следећи податак који који се у хронолошком смислу може назвати другим јесте онај када Константин Филозоф пише да је његову душу деспот Стефан Лазаревић (кнез 1389-1402; деспот 1402-1427) истргао *од ричуће звери* и да га је послао *на учење првопрестолном патријарху српскоме*.²⁹ Истраживачи су, потпуно у складу са подацима из *Житија деспота Стефана*, закључили да се исказ *ричућа звер* односи на деловање султана Мусе (1411-1413), једног од учесника међутурског сукоба после смрти султана Бајазита (1389-1402), односно да се К. Филозоф обрео у држави деспота Стефана Лазаревића и код српског патријарха између 1410. и 1413. године.³⁰ Неки од истраживача су смело датирали долазак К. Филозофа у 1410. или 1411. годину,³¹ али за тако прецизно одређење нема довољно доказа у изворима. Долазак К. Филозофа у српску државу је један од многих примера који показују добро посведочену делатност кнеза и деспота Стефана Лазаревића да, као узорни хришћански владар свог времена, прима и обезбеђује егзистенцију невољника из ратом са Турцима захваћених православних земаља. При томе се на примеру нашег писца види да та помоћ није била ограничена само на лица из црквене јерархије и монахе, будући да немамо ни један непосредан или посредан доказ да је К. Филозоф био свештено или монашко лице.

Ова два податка јесу најотворенији, али не и једини подаци које Константин Филозоф у делима доноси о себи. На пример, у другом од три акростиха колико их је унео у *Житије деспота Стефана* себе назива *преводником* или како бисмо ми данас рекли преводиоцем.³² Од његових преводачких радова остали су сачувани до данас *Тумачење Песме над песмама* Теодорита Кирског, превод са кратким додацима и изменама путописно-географског списка *Смотреније васељене* и спис насловљен *Опис светих места*.³³ Добро је познато да се под влашћу деспота Стефана Лазаревића развила тзв. „ресавска школа“ која је понела име по главној деспотовој задужбини, а неки од истраживача су управо К. Филозофа видели као главног руководиоца те

²⁹ Сказаније о писменех, 47.

³⁰ М. Кашанин, *Српска књижевност у средњем веку*, 395.

³¹ *ИСН II*, 331 (Д. Богдановић); исти, *Студије из српске средњовековне књижевности*, 162.

³² П. Поповић, *Акростих у Константина Филозофа*, Прилози за КЈИФ 15 (1935) 46.

³³ Ђ. Трифуновић, *Тумачење „Песме над песмама“ од Теодорита Кирског у преводу Константина Филозофа*, 86-87, 89-90; Д. Богдановић, *Историја старе српске књижевности*, 216; Д. Петровић, *Константин Филозоф као путописац*, 81-83. Измене и додаци К. Филозофа у спис *Смотреније васељене* тичу се у првом плану Свете Земље коју је посетио и састоје се у измени имена места, давању броја предаха која се налазе између њих, али и кратким запажањима о пољопривредној делатности и вероисповести тамошњег становништва.

„школе“.³⁴ Знани и незнани представници онога што се назива „ресавска школа“ бавили су се образовањем, исправком старих и стварањем нових превода, преписивањем књига и свакако писањем нових оригиналних дела.³⁵ Која је улога К. Филозофа била у смислу покретања и руковођења том „школом“ ми на основу расположивих извора не можемо знати, али сигурно је да се он бавио образовним радом,³⁶ превођењем, али и стварањем нових, оригиналних дела. Изузетну ширину образовања нашег писца показује и број језика којима се служио. Осим словенског који у извесном смислу посматра јединствено³⁷ знао је још и грчки, турски и влашки.³⁸

Знамо још и то да је К. Филозоф ишао на поклоњење светињама у Палестини, и то захваљујући деспоту Стефану Лазаревићу који му *омогући ... путовање у свети град великог цара, Јерусалим*.³⁹ На другом месту када опет говори како је стигао *чак до Јерусалима* пише и како *отуда многе земље прођох и ревносно се трудих да у свакој све сагледам*.⁴⁰ Да је путовање првенствено било поклоничког типа, види се из речи да је *толики труд поднео*, мислећи притом свакако на труд који се у то време морао поднети да би се превалиле тако велике раздаљине попут те од српске до Свете земље, да, како каже, *тима што видим наситим душу своју*.⁴¹ Не може се утврдити када је тачно до тог путовања дошло, али процена да се оно одиграло око 1420. године изгледа разложно с обзиром на време доласка К. Филозофа у српске земље и време писања дела *Сказаније о писменех* у Београду.⁴²

Осим на том књишком, могуће је донекле пратити делатност Константина Филозофа и на још једном, дипломатском пољу. Наиме, реч је о исказима из *Житија*

³⁴ П. Поповић, *Константин Филозоф*, 94. П. Поповић чак, свакако без основа, пише како је К. Филозоф „основао чувену ресавску школу“; С. Вуловић, *Из старе српске књижевности*, 175. С. Вуловић опрезније наводи да је К. Филозоф „можда био баш вођ и оснивач те школе“.

³⁵ П. Ивић, *Суштина и смисао делатности Ресавске школе*, Ресавска школа и деспот Стефан Лазаревић, Деспотовац 1994, 65. Аутор оцењује да је ресавски скрипторијум био највећи и најбољи скрипторијум српског средњег века, као и један од истакнутијих у Европи тог времена.

³⁶ Г. Јовановић, *Деспот Стефан Лазаревић и Ресавска школа*, 73. На основу самог постојања дела *Сказаније о писменех* и његових карактеристика закључује се да је К. Филозоф био учитељ у школи (у ужем значењу речи) која се могла налазити у Београду или у манастиру Ресави, као и то да се у тој школи стицало више образовање. Д. Богдановић даје предност претпоставки да се школа у којој је учитељ био К. Филозоф налазила у Београду. *ИСН II*, 331 (Д. Богдановић).

³⁷ *Сказаније о писменех*, 52. Истовремено разликује и руски, бугарски, српски, босански, словенски, чешки и хрватски језик (*Сказаније о писменех*, 53-54), али је јасно да неки од наведених не чине засебан језик већ дијалекте или наречја неког од словенских језика.

³⁸ *Исто*, 59.

³⁹ *Исто*, 47-48.

⁴⁰ *Исто*, 52.

⁴¹ *Исто*.

⁴² Д. Петровић, *нав. дело*, 83.

деспота Стефана из којих се у науци претпостављало да је К. Филозоф био део посланстава која је кнез и деспот Стефан Лазаревић слао Тамерлану,⁴³ султану Муси⁴⁴ и Мехмеду I (1402-1421)⁴⁵.⁴⁶ Одељци у напоменама дати су ради одговора на питање да ли се на основу њих заиста може закључити да је К. Филозоф био члан свих тих посланстава? Што се тиче посланства Тамерлану након битке код Ангоре, мишљења смо да се то није случај. Једино је упућеност и сликовитост у приказивању посланства и самог Тамерлана могла навести истраживаче на тај закључак, што није довољно ако се узме у обзир да су то и иначе особине стила К. Филозофа. Осим тога, тешко је поверовати да би кнезу Стефану Лазаревићу на челу српских помоћних одреда које је водио у помоћ Бајазиту 1402. године, на једном тако далеком, тешком и непредвидљивом путу, пратњу чинио и један учењак какав је наш писац. С друге стране, што се тиче посланства Муси сликовитост није једино што би указивало на присуство К. Филозофа. Наиме, видели смо да је војвода Витко који је био на челу посланства и о коме К. Филозоф на више места лепо пише, имао у својој пратњи *зналца исмаилћанског писма*. Будући да из *Сказанија о писменех* сазнајемо да је К. Филозоф познавао *исмаилћански језик*,⁴⁷ у случају првог описаног посланства Муси можемо закључити да је управо К. Филозоф био тај познавалац исмаилћанског писма. Што се тиче другог посланства Муси немамо посредну потврду као у претходном случају, али на основу врло детаљне упућености тока разговора, као и начина на који описује

⁴³ *Живот Стефана Лазаревића*, 47-49. Након што великом освајачу Тамерлану приписује да је рекао да, као и Александар Македонски, осваја земље како би им се наругао, К. Филозоф наставља: *Ово исприча поклисару који се звао Ајдин, а кога је увек помињани (деспот Стефан) послао (Тамерлану) због неких уговора, као и ради тога да потражи његову сестру (Оливеру) ... изведе је отуда (захваљујући) великој мудрости. Тада је (Тамерлан) и ово говорио: Кад пођем к вама на запад... . После тога следе описи тока неуспеле мисије коју је Тамерлан упутио са задатком да га извести о Цариграду, освајачких планова све до Кине и његове смрти.*

⁴⁴ *Живот Стефана Лазаревића*, 67-68, 75. Док је Муса обећањима придобијао савезнике у еврпском делу Турског Царства, према писању К. Филозофа *Посла деспот Стефан војводу Витка да се о овоме увери ... њега је (Муса) хтео да превари и (није) желео да се оред његовим очима заклиње. ... Војвода је испитивао да ли је истинито писмо на које треба да се закуне, или је то превара. А имао је са собом зналца исмаилћанског писма.*

Друго описано посланство упућено је Муси након Сулејмановог убиства: *После тога завлада (Муса) читавом државом. Сазнавши за ово, по имену познат (деспот Стефан) посла к њему раније поменутог изабраног посланика – који је (и) (хану) Тамерлану ишао – да моли за (оно) што је (било) обећано ... Муса најпре лепо прими (посланика), а онда рече и неке жестоке (речи). После тога, (овај) веома умни посланик ... уклони се од њега мудрим речима ... Пошто (посланик) би отпуштен, стиже тамо у луг где раније беше погубљен господин Вук и однесе кости његове у српску земљу.*

⁴⁵ *Исто*, 82. Посланство Мехмеду упућено је у време сукоба са Мусом и описано је кратко: *Гледајући све (ово) деспот Стефан посла, преко влашких земаља, (поруку) источном султану да дође и да га не мимоиђе, него да, рече (он) „заједно са мојом војском нападнеш (Мусу)“.*

⁴⁶ Да је К. Филозоф био члан свих тих посланстава из наведених одељака су тврдили Ј. Деретић (*Историја српске књижевности*⁴, 201) и Д. Богдановић (*Историја старе српске књижевности*, 215; *ИСН II*, 331), док је М. Кашанин (*Српска књижевност у средњем веку*, 395) опрезнији и пише како је К. Филозоф „можда одлазио“ тројици наведених владара.

⁴⁷ *Сказаније о писменех*, 59.

одлазак на место погибије Вука Лазаревића, не може се у одбацити могућност да је на овом посланству К. Филозоф заиста пратио деспотовог посланика Ајдина.⁴⁸ У опису посланства које је носило поруку деспота Стефана Лазаревића Мусином противнику Мехмеду ништа не указује да би К. Филозоф могао бити његов део (осим тога што зна да је оно ишло *преко влашких земаља*, са чим је лако могао бити упознат и ако није био део посланства), тако да морамо, као и у случају посланства Тамерлану, одбацити претпоставку да је К. Филозоф у њему учествовао. Ипак, сазнање да је највероватније учествовао у бар једној дипломатској мисији, али и изузетна упућеност коју при писању *Житија деспота Стефана* показује, указују на то да је К. Филозоф био личност из непосредне близине деспота Стефана Лазаревића и тока савремених догађаја које описује, изузетно упућен у међународне прилике и стање на деспотовом двору.

Веома су загонетне речи Константина Филозофа којима говори да је пре писања свог хагиографског дела *са свима својима био у изгнанству*.⁴⁹ У литератури се обично наводи да је Константин Филозоф по смрти деспота Стефана Лазаревића и враћања Београда Угарима 1427. године нашао новог покровитеља и да је отишао на двор кесара Угљеше Влатковића, господара Прешева, Врања и Иногошта, где му се после 1439. године губи траг у историјским изворима.⁵⁰ Међутим, из података које доноси сам К. Филозоф можемо закључити да одлазак код кесара Угљеше Влатковића, ако је до њега уопште дошло, није уследио убрзо после смрти деспота Стефана Лазаревића. Наиме, у опширном наслову *Житија деспота Стефана* каже се да је оно *написано по заповести и захтеву пресветог патријарха Српске земље кир Никона и дворских*

⁴⁸ Ако је то био случај, можда је баш на овом путовању К. Филозоф од Ајдина слушао и на основу тог причања касније у житије унео приче о Тамерлану и томе како је посланство кнеза Стефана Лазаревића обавило свој задатак. Ипак, овакве и сличне претпоставке остају само нагађање.

⁴⁹ *Живот Стефана Лазаревића*, 103. Покушавајући да реконструишу завршетак животног пута К. Филозофа К. Куев и Г. Петков су писали да су се ове речи могле односити на породицу или на ученике К. Филозофа, док су као вероватно место његовог „странствовања“ узимали неки манастир и то највероватније Ресаву, не искључујући могућност да се преселили у нову српску престоницу – Смедерево Ђурђа Бранковића. К. Куев, Г. Петков, *Събрани съчинения на Константин Костенечки: Изследване и текст*, 20. Став о томе да су „своји“ које спомиње К. Филозоф његова породица или његови ученици је скроз оправдан, али не и то да је место његовог „странствовања“ манастир Ресави или град Смедерево. Готово невероватна је помисао да би К. Филозоф наведене речи користио да опише боравак у Ресави или Смедереву с обзиром на то да је у време писања дела прошло више од две деценије од његовог доласка у српске земље.

⁵⁰ *ИСН II*, 331 (Д. Богдановић); Ј. Деретић, *нав. дело*, 201; М. Кашанин, *Српска књижевност у средњем веку*, 395. У литератури је широко прихваћена претпоставка да се изгнанство које спомиње К. Филозоф односи на боравак на двору кесара Угљеше Влатковића. Међутим, готово незапажено је прошло тумачење тих речи од стране Ђ. Радојичића који је као вероватније сматрао да је наш писац од стране деспота Ђурђа послат на неки од бројних деспотових посела у Угарској, па да је тако и *Житије деспота Стефана* настало на неком од њих. Ђ. Радојичић, *Завршни акростих код Константина Филозофа*, 483.

достојанственика.⁵¹ Дакле, супротно уобичајеном мишљењу, К. Филозоф је бар неко време након смрти деспота Стефана остао у северним крајевима његове државе где је једино могао ступити у контакт са патријархом и дворским достојанственицима, а за то време је добио захтев за писање житија о ком говори у наслову и самом тексту житија.⁵² Зна се да је у првим годинама након смрти деспота Стефана његов наследник Ђурађ Бранковић у у својој околини задржао најистакнутије припаднике државне управе свог претходника, док се од 1430. до 1435. године у изворима може пратити повлачење људи деспота Стефана са положаја и постављање људи од поверења новог владара.⁵³ Иако није био део државне управе, можда је и К. Филозоф као човек привржен пре свих деспоту Стефану изгубио наклоност новог двора, те се због тога упутио у *изгнанство*. Ако је то и био случај, дистанцирање од новог владара није пратило неко нарочито лоше искуство, с обзиром на доста леп начин на који К. Филозоф пише о Ђурађу Бранковићу.

3.2. *Житије деспота Стефана*

Најзначајније дело које је написао Константин Филозоф у заглављу носи опширан наслов *Житије и подвизи увек спомињаног, славног, благочастивог господина деспота Стефана, написано по заповести и захтеву пресветог патријарха Српске земље кир Никона и дворских достојанственика, и виђењем трисветога јављања, (а) сам је именовити (деспот Стефан) наложио да се ово сачини*. Сам наслов нам говори неколико ствари. Прво што сазнајемо јесте да је дело састављено у жанру житија, што се види и из осталих структурних елемената које оно садржи. Друго,

⁵¹ *Живот Стефана Лазаревића*, 11.

⁵² М. Пурковић је на основу живог описа стања у Београду после смрти деспота Стефана који даје К. Филозоф по нашем мишљењу правилно закључио да се наш писац налазио у граду у времену након смрти деспота Стефана (додајемо и након његовог погребца) и да је управо у Београду примио захтев за писање житија од патријарха Никона и дворјана. Међутим, отишао је предалеко када је тврдио да се том приликом у Београду састао и државни сабор како би разматрао спровођење у дело споразума који је деспот Стефан за живота постигао са краљем Жигмундом, што је одбацио и Н. Радојчић. М. Пурковић, *Српски патријарси средњег века*, Диселдорф 1976, 142-145 (даље: М. Пурковић, *Српски патријарси*); Н. Радојчић, *Српски државни сабори*, 179-180. Сматрамо да се након погребца деспота Стефана најужи круг његових дворана вратио у Београд, а добар део њих га свакако није ни напуштао. Можда је и патријарх Никон у тим несигурним данима када су српску државу угрожавали напади турских одреда сигурност потражио у престоници. У том случају још чвршће изгледа претпоставка М. Пурковића о томе да је К. Филозоф заповест о писању деспотовог житија од патријарха и дворских достојанственика добио у Београду.

⁵³ М. Благојевић, *Државна управа*, 242.

сознајемо то ко су налогодавци писања дела (патријарх Никон и дворски достојанственици), али и то да је, у складу са житијним жанром, К. Филозоф међу налогодавцима навео и тада већ преминулог главног јунака његовог дела.

У литератури се различито наводи да је *Житије деспота Стефана* настало до 1431. године,⁵⁴ тачно 1431. године,⁵⁵ око 1431. године,⁵⁶ а негде се допушта и доста дужи распон у ком је дело могло настати, од 1433. до 1439. године.⁵⁷ Наведене процене темеље се углавном на писању К. Филозофа који се при крају средишњег дела житија још једном осврће на заповест по којој је прионуо на писање, додајући и то да *Четврте године од његовог /Деспотовог/ одласка Господу, он се сам јави и запрети као (неком) казном ако се (ово) (писање житија – прим. аут.) не изврши*.⁵⁸ Осврнувши се још једном на ово место можемо у потпуности одбацити став да је дело настало до 1431. године, јер у том случају претходно наведени исказ самог К. Филозофа не би имао смисла. Са великом вероватноћом можемо одбацити и став да је дело завршено исте 1431. године, четврте године од смрти деспота Стефана Лазаревића, јер у наставку описује још једно деспотово јављање са истим циљем завршетка писања док је био у *изгнанству*.⁵⁹ Искорак у прецизнијем датирању настанка *Житија деспота Стефана* направио је Ј. Радонић указавши К. Филозоф спомиње царско крунисање Жигмунда Луксембуршког (1387-1437) у Риму до ког је дошло 31. V 1433. године, правилно закључивши да је дело морало настати након тога.⁶⁰ Што се тиче горње временске границе периода када је настало житије, њу је разматрао М. Пурковић, такође полазећи од података које даје сам К. Филозоф. Наиме, код К. Филозофа читамо да *унук Тамерланов, по имену Шарух, сада влада Персијанцима*.⁶¹ Указујући на то место и порепознајући у *Шаруху* персијског шаха Рукха, заправо Тамерлановог сина, М. Пурковић је захваљујући времену његове владавине поставио и горњу временску границу после које *Житије*

⁵⁴ Ј. Деретић, *нав. дело*, 202.

⁵⁵ С. Вуловић, *нав. дело*, 177.

⁵⁶ В. Јагић, *Константин Философ и његов Живот Стефана Лазаревића деспота српскога*, 225.

⁵⁷ Ђ. Радојичић, *Antologija stare srpske književnosti*, Београд 1960, 399; исти, *Завршни акростих код Константина Филозофа, „предовника“ и „учитеља србског“*, 479; М. Кашанин, *Српска књижевност у средњем веку*, 396.

⁵⁸ *Живот Стефана Лазаревића*, 102-103. На овом месту К. Филозоф опет пише да је заповест стигла од патријарха српских и поморских земаља свеосвећеног кир Никона, а још посебно и од војног заповедника и (од) осталих изабраних.

⁵⁹ *Живот Стефана Лазаревића*, 103.

⁶⁰ Ј. Радонић, *Споразум у Тати 1426 и српско-угарски односи од XIII-XVI века*, Глас СКА 187 (1941) 166-167 (даље: Ј. Радонић, *Споразум у Тати 1426*).

⁶¹ *Живот Стефана Лазаревића*, 49.

деспота Стефана није могло настати – 1447. годину.⁶² Процена по којој је дело настало између 1433. и 1439. године јесте вероватна, али не и довољно прецизна и утемељена на изворним подацима. Дакле, није могуће са сигурношћу утврдити тачно време настанка житија, због чега по том питању постоје размимоилажења у литератури. Стога се у погледу прецизне апсолутне хронологије морамо задовољити исказом да је *Житије деспота Стефана* написано након маја 1433. године и пре 1447. године. Међутим, на основу препостављеног времена рођења К. Филозофа, као и на основу његовог казивања о завршетку писања житија, сматрамо за највероватније да је *Житије деспота Стефана* написано око друге половине тридесетих година XV века.

Житије деспота Стефана Константина Филозофа је по много чему изузетно у српској средњовековној књижевности. Оно се најпре истиче по свом обиму – по томе се од својих претходника може поредити само са житијима које је написао Доментијан и Теодосијевим *Житијем Светог Саве*.⁶³ Много важније обележје које ово житије и К. Филозофа као писца издваја јесте оно које су приметили сви његови истраживачи, а то је да дело обилује подацима који нису у уској вези са духовним особинама главног јунака. Занимање за световне вештине владара, ранију историју, географију, привреду, становништво, ратове, односе између владара и држава и др., у толикој мери испуњују *Житије деспота Стефана* да се истраживачи и издавачи двоуме око тога да ли да га називају житијем или животом/биографијом.⁶⁴ Као што смо видели, управо је та

⁶² М. Пурковић, *Српски патријарси*, 33.

⁶³ Уп. текст сва три наведена житија у истој едицији *Стара српска књижевност у 24 књиге*: Доментијан, *Живот Светога Саве и Живот Светога Симеона*, књ. четврта, 55-233 (*Живот Светога Саве*), 237-325 (*Живот Светога Симеона*); Теодосије, *Житија*, књ. пета, свеска прва, *Житије Светога Саве*, 101-261; К. Филозоф, *Житије деспота Стефана Лазаревића*, 73-130.

⁶⁴ Иако су ово дело као *Живот* насловљавали његови издавачи у неким од најважнијих издања (в. више), за то ипак нема довољно оправданости. Осим тога што сам К. Филозоф своје дело насловљава као *житије*, оно и у структурном погледу задовољава одлике средњовековног житија. В. композициону схему житија Х. М. Лопарјова коју у свом познатом *Азбучнику* преноси Ђ. Трифуновић (*Азбучник српских средњовековних књижевних појмова*, Београд 1990, 65-67) коју у великој мери прати и *Житије деспота Стефана* којим се бавимо (заглавље, предговор, главни део (унутар ког се не тако строго разликује више елемената житија од којих у *Житију деспота Стефана* јасно препознајемо целине о родитељима, васпитању, домовини и смрти јунака житија), закључак).

Помирљив став даје Д. Богдановић (*Предговор*, Старе српске биографије, 6-10) који образлаже да и поред свих познатих карактеристика средњовековних житија нема теоријског основа раздвајање биографија и житија насталих у периоду средњег века, нарочито на српском језичком подручју, при чему и он указује на сопствену композицију житија коју доноси (увод, експозиција свечевог живота, чудеса светога и похвала) и која се такође може јасно пратити код К. Филозофа. Веома карактеристичне за К. Филозофа су и речи из последње главе *Житија деспота Стефана*: *Ово, дакле, не написасмо само као житије, него као (да сам) летописац са свим осталим (стварима)*, које указују да је и сам био свестан обиља података које је у дело унео, а који нису тако карактеристични за жанр житија. *Живот Стефана Лазаревића*, 104.

разноврсност и ширина интересовања К. Филозофа допринела великом интересовању за *Житије деспота Стефана* у српској историографији, па тако и настанку овог рада.

Након заглавља следи предговор у десет глава, означених са првих десет слова ћириличне азбуке која имају бројну вредност, указујући тиме на десет Божијих заповести. И у том, по обичају уводу са богословском тематиком, успевамо да нађемо и нека, за историчара важна обавештења. На пример, из увода се јасно види да је Константин Филозоф свестан да говори и о духовним и о земаљским стварима, али и да их јасно раздваја.⁶⁵ Жеља коју износи у уводу је да помене све битке које је кнез и деспот Стефан Лазаревић водио, *макар и не по реду* јер, како каже, *неукима није могуће пучином пловити*.⁶⁶ Ту се на малом простору сусрећемо са две особине К. Филозофа као писца. Са једне стране, њему је веома стало до тога да тежи истини, те се из тог разлога ограђује од евентуалних погрешака у вези са хронологијом битака о којима ће писати (а тих погрешака је било). Са друге стране, речи да *неукима није могуће пучином пловити* показују колико је он утемељен у топосу скромног животописца и поред свих световних елемената које је унео у своје дело. Између низова набрајања деспотових врлина, К. Филозоф у уводу пише и како се упознао *са животима многих моћних владара који у старини владаху васељеном* и да је нашао да су неки имали *понеку врлину, а неки ниједну*.⁶⁷ Указујући на своје образовање, К. Филозоф као да напушта скромност средњовековног писца, што се види и у наредној глави увода у којој спомиње знања *старих Хелена* и појединачно имена Тукидида, Аристотела, Стајика, Теодула, Платона и Орфеја, и то како су се ти грчки мислиоци Божијим допуштењем делимично дотицали истине о Светој Тројици.⁶⁸ На самом крају увода, наговештавајући садржину средишњег дела житија, К. Филозоф каже да *треба да говоримо о земаљским (стварима)*.⁶⁹ И заиста, подаци које у наставку доноси већином су световне природе о чему је већ било речи, а ти подаци ће се у највећој мери анализирати у наставку.

⁶⁵ Нека ми опрости ваше богољубље што говорим о овим тужним стварима, како о духовним, тако и о земаљским. *Живот Стефана Лазаревића*, 14.

⁶⁶ Исто, 14.

⁶⁷ Исто, 17.

⁶⁸ Исто, 18-19. Образлажући тај свој став К. Филозоф показује и извесно знање догмата Православне Цркве у које је, као образован човек свог времена морао бити упућен. То знање је претходно у пуном сјају показао у делу *Сказаније о писменех*, где је читаву једну главу посветио *саборима светих отаца*. *Сказаније о писменех*, 45. О краткој збирци изрека насловљеној *Пророчанства мудрих Јелина* као могућем извору из ког је К. Филозоф преузео део онога што приписује наведеним грчким мислиоцима в. П. Поповић, *Константин Философ и изреке „мудрих Јелина“*, 320.

⁶⁹ *Живот Стефана Лазаревића*, 19.

Значајно је и питање које је изворе Константин Филозоф користио при писању *Житија деспота Стефана*. Што се тиче историчара Тукидида ког помиње, на основу контекста у ком је то учињено закључује се да К. Филозоф није читао његово дело.⁷⁰ Осим самих имена аутора које К. Филозоф доноси, полазна тачка за истраживаче био је и део у коме К. Филозоф поручује ономе ко би приговорио његовом начину писања да *погледа у књиге старостане па ће видети да оне много и опширно излажу о владарима, било раније у Јерусалиму, или (касније) у Цариграду, као и (о) животима (владара) околних земаља*.⁷¹ Када је говорећи о деспотовој милостињи у могућности да спомене римског цара Тита,⁷² он познату причу преузима од византијског историчара Михаила Глике.⁷³ Када пореди султана Мусу са освајачем Јерусалима Антионом (IV Епифаном), тиме показује знање *Књиге о Макавејима* коју је могао познавати непосредно или преко дела византијског историчара Георгија Монаха, у то време већ преведеног на српски језик.⁷⁴ Из изједначавања Срба са Дачанима, односно називања Далмације Дакије земљом *данашњих Срба*,⁷⁵ закључено је да је користио дело Јована Зонаре, што је примећено и у делу приповедања о Констанцију Хлору, његовој деци и Лицинију.⁷⁶ Помен лидијског владара Креза⁷⁷ упутио је истраживаче на Херодота, али остало је неутврђено путем ког посредника се К. Филозоф сусрео са подацима које доноси „отац историје“.⁷⁸ Познато је да је користио и анонимно грчко географско дело из V или VI века под називом *Четири реке које извиру из раја*, али и у збирку састављене *Изреке мудрих Јелина*.⁷⁹ Што се тиче *књига староставних* које говоре о владарима у Јерусалиму, истраживачи су под тим препознали Јосифа Флавија, такође преведеног на српски језик, али нису утврдили међусобни однос овог и нашег писца.⁸⁰ У претходном пасусу наведен је исказ К. Филозофа о томе како се упознао *са животима многих моћних владара који у старини владаху васељеном*,⁸¹ за шта је текстолошким анализом

⁷⁰ Р. Марић, *Трагови грчких историчара у делима Константина Филозофа*, 8.

⁷¹ *Живот Стефана Лазаревића*, 33.

⁷² *Исто*, 18.

⁷³ Р. Марић, *нав. дело*, 11.

⁷⁴ *Исто*, 12.

⁷⁵ *Живот Стефана Лазаревића*, 19.

⁷⁶ Р. Марић, *нав. дело*, 13-14. У делу о историји римских царева препознат је и утицај Теофана Исповедника. *Исто*, 15-16.

⁷⁷ *Живот Стефана Лазаревића*, 61.

⁷⁸ М. Васић, *Константин Костенски и Херодот*, 143-145.

⁷⁹ Анонимног грчког географа користио је пишући о *четири рајске реке* скоро дословно, замењујући неке географске називе и додајући нове податке о току Дунава. П. Поповић, *Четири рајске реке (Једно место из Константина Филозофа)*, 167-171; Р. Марић, *нав. дело*, 24-25.

⁸⁰ Р. Марић, *нав. дело*, 23-26. *Јосипа* помиње и сам К. Филозоф у делу *Сказаније о писменех* када приповеда о преводу светих списа са хебрејског на грчки језик. *Сказаније о писменех*, 49.

⁸¹ *Живот Стефана Лазаревића*. 66.

показано да се односи на Плутархове биографије.⁸² Због обимног коришћења античких извора за једног средњовековног животописца, али и његовог става о грчкој античкој мисли уопште, код К. Филозофа порепознаје се тзв. црквени класицизам и он се убраја међу тзв. црквене класицисте.⁸³ Изворима које је К. Филозоф користио при писању *Житија деспота Стефана* можемо додати и *Београдску повељу* деспота Стефана Лазаревића чије одломке на једном месту наводи, а на другом препричава,⁸⁴ док се из помена *потписа* при набрајању деспотових прилога његовој главној задужбини може закључити да је био упознат и са *Раваничком повељом*.⁸⁵

3.3. Сказаније о писменех

Дело *Сказаније о писменех* Константин Филозоф написао је пре *Житија деспота Стефана*, још за време живота свог добротвора и по његовом захтеву. Обично се наводи да је дело настало између 1423. и 1426. године.⁸⁶ Улога деспота Стефана у настанку дела види се из акростиха који К. Филозоф у делу доноси,⁸⁷ али и из низа изјава у делу.⁸⁸ Дело је филолошког и богословског карактера, а има превасходно образовну улогу. Та оцена не значи да је било намењено само ученицима, напротив, види се да је оно било намењено и учитељима, али и широј читалачкој публици са

⁸² Р. Марић, *нав. дело*, 28-30. Аутор је и побројао начине на које се К. Филозоф као писац угледа на Плутарха дајући родослов особе о којој пише, описујући телесне и духовне особине, наводећи знамења која су најављивала смрт, детаљно је описујући итд. *Исто*, 31. Препознати су и могући утицаји неких других Плутархових филозофских расправа код К. Филозофа. А. Лома, *Константин Филозоф о зимском огњу: једна досад незапажена античка референца у старој српској књижевности*, 185-189.

⁸³ Н. Ристовић, *Црквени класицизам Константина Филозофа*, 83-86. Античка традиција која је у српској средњовековној књижевности најзаступљенија у *Житију деспота Стефана* за Н. Ристовића је „једна од најважнијих, ако не и најважнија специфичност овога дела“. Она је у његовом делу богато заступљена како у идејном, тако и у смислу технике писања. 115. Н. Ристовић, *Аспекти рецепције античког наслеђа у Животу деспота Стефана Лазаревића Константина Филозофа*, ЗРВИ 48 (2011) 287-305.

На нарочиту „завидљеност“ К. Филозофа за „древне“ указао је и С. Ђирковић, *Путеви и токови рецепције античког наслеђа у средњовековној Србији*, Трећа југословенска конференција византолога, Крушевац 2000, 7.

⁸⁴ *Живот Стефана Лазаревића*, 43, 60-61; *Повеље и писма деспота Стефана*, прир. А. Младеновић, Београд 2007, 347; Ј. Калић, *Београдска повеља деспота Стефана Лазаревића*, 189-190, 192-195.

⁸⁵ *Живот Стефана Лазаревића*, 62.

⁸⁶ Д. Богдановић, *Историја старе српске књижевности*, 215; М. Кашанин, *Српска књижевност у средњем веку*, 396.

⁸⁷ И. В. Ягич, *Рассуждения южнославянской и русской старины о церковнославянском языке*, 368. Акростих у преводу на савремени српски језик гласи: *Самодржавном деспоту Стефану раб Константин*.

⁸⁸ *Сказаније о писменех*, 47, 48 (*Ти си у (својем) пространом царству једном страну из трновских предела наредио да уради ово*), 49-50, 69 (*А имам наду у Благочастивога (деспота Стефана Лазаревића – прим. аут.), који ми рече: ја ти заповедам ово (да састави дело – прим. аут.)*), 70.

вишим образовањем тог времена. Главне теме на које К. Филозоф читаоцима износи своје погледе су историја словенског писма, писање и читање, у чему се при том послу састоје најчешће грешке и колико су далекосежне њихове последице, то на које начине се знање може преносити младим ученицима, основни православни догмати и молитве, критика јеретичких учења и др. Кроз дело непрестано провејава полемички тон, а К. Филозоф наглашава како *овом књигом не установљујем типик, као да имам власт, него да с ревношћу разобличим уништавање*,⁸⁹ а каже и то како се *С исквареним списима поспорих*.⁹⁰ По свим тим питањима К. Филозоф износи конзервативан став,⁹¹ а кроз дело га упознајемо као ревносног православног хришћанина, будући да свој рад образлаже бригом за очување чистоте православног учења, како од грешака несмотрених и слабо учених преписивача, тако и од инославних утицаја тога времена.⁹²

Извори Константина Филозофа при писању *Сказанија о писменех* такође су врло разноврсни. Сам на више места наводи дело из грчке граматике *Упитник* Мануила Мосхопула,⁹³ затим *Јосина*,⁹⁴ а на основу текста претпоставља се да је осим *Светог Писма* које се подразумева, при разобличавању јереси користио и одлуке Светих васељенских сабора, као и православне каноне пренете у тада лако доступном *Законоправилу* Светога Саве.⁹⁵ Занимљиво је да и у овом делу користи један

⁸⁹ *Сказаније о писменех*, 45. Слично и када пише да: *не установљујемо типик, него се постарасмо да обличимо злобу. Исто*, 64.

⁹⁰ *Исто*, 70.

⁹¹ *Да ли нешто ново ово овим обзнањујемо, или обнављамо старо? Мислим да изнова изналазимо оно што беше изгубљено. Исто*, 57. На ставове К. Филозофа о правопису сажето се осврнуо В. Мошин, „*Револуције*“ у историји српског правописа, Библиотекар 6 (1963) 471-473.

⁹² М. Петровић, *Константин Филозоф - Костенечки о бабунима – богомилима у Београду у XV веку*, 73-87. В. Јагић „као и Ђ. Даничић пре њега, у јеретичким које критикује Константин Филозоф никако није могао, или није хтео, да препозна римокатолике“, те „Све што је Константин Филозоф уперо против западних јеретика, В. Јагић је усмерио на Србе и српску писменост у то време“. М. Петровић је поновним читањем и анализом *Сказанија о писменех*, као и указивањем на друге изворе од којих су неки морали бити и извори К. Филозофа, у наведеној расправи неоспорно показао да се учења и праксе које К. Филозоф назива јеретичким односе на *западне*, односно римокатолике којих је било доста у Београду. У сврху тога да покаже како „В. Јагић једноставно не приказује истину“ аутор је дао превод неколико одељака који јасно осветљавају то на кога су усмерене критике К. Филозофа за јерес.

О неким од „јереси“ које у свом делу К. Филозоф критикује (крвоједење, неке врсте сујеверја, неприлично понашање у храму, погрешан начин крштавања, побратимство) и тумачењу по ком се приписују и православном свештенству и верницима в. С. Бојанин, „*Пет „јереси“ Константина Филозофа Костенечког*, Средњи век у српској науци, историји, књижевности и уметности II, Деспотовац 2001, 43-60, са наведеном новијом литературом. Аутор је о некима од њих поново расправљао у С. Бојанин, „*Сказаније о писменех*“ *Константина Филозофа Костенечког као извор за народну културу средњег века*, 259-286.

⁹³ *Сказаније о писменех*, 51, 69.

⁹⁴ Јосифа Флавија, чији је утицај препознат и у *Житију деспота Стефана*. В. нап. 80.

⁹⁵ М. Петровић, *нав. дело*, 80-83, 86. Аутор указује на то да је у једној глави *Законоправила* Светог Саве наведено двадесет и седам из православне перспективе погрешних учења и верских пракси које римокатолици упражњавају, и да од тих двадесет и седам К. Филозоф у *Сказанију о писменех* понавља и римокатолицима приписује погрешно учење о исхођењу Светог Духа и од Сина, неназивање Богородице

дипломатички извор из српске владарске канцеларије, будући да наводи облик једне речи према томе како *господа пишу у посланици*.⁹⁶

Чак и овом спису врло нарочите садржине могу се наћи историчарима занимљиви подаци. Неки су аутобиографске природе и служе нам за расветљавање живота Константина Филозофа, други се тичу деспота Стефана Лазаревића као наручиоца и пишчевог покровитеља и из којих сазнајемо о његовим интересовањима и одређеним карактеристикама владавине, низ појединачних узгредних обавештења могу нам указивати на различите појаве из црквеног и свакодневног живота, а спис је у целини значајан споменик за изучавање културне историје времена у ком је настао.⁹⁷

тим именом већ само личним, употребу бесквасног хлеба приликом причешћа на Литургији, крвоједење, то што се крсте са пет прстију итд. Радикалан догматски став К. Филозофа према римокатолицима најјасније дочарава изјава по којој „код Римљана постоји више од 60 јереси“. *Книга Константина Филозофа*, 456.

⁹⁶ *Сказаније о писменех*, 61.

⁹⁷ Ово дело као извор за тзв. народну културу сагледао је С. Бојанин, „*Сказаније о писменех*“ *Константина Филозофа Костенечког као извор за народну културу средњег века*, 259-286.

4. Физичка географија

Опис домовине јунака представља уобичајен елемент у жанру житија,⁹⁸ а Константин Филозоф је тај елемент развио доста више од било ког српског средњовековног животописца. Иако је опис српске земље из *Житија деспота Стефана* реторски уобличен и доста уопштен,⁹⁹ у њему се може доћи до обиља историјско-географских података који се могу сврстати под оно што се назива физичком географијом. Сви подаци о физичкој географији код К. Филозофа могу се поделити у две групе, али не према предмету о коме говоре (та се подела огледа у потпоглављима), већ према начину на који их нам К. Филозоф саопштава и у односу на одређеност самих података. Прву групу чине уопштени подаци из поменутог описа домовине јунака житија. Другу групу чине појединачни подаци, односно помени конкретних географских објеката (планине, реке) или атмосферских прилика (киша, снег, град, суша, ветрови). Ови појединачни подаци могу се пронаћи широм *Житија деспота Стефана* и они углавном служе да означе место одређених описаних дешавања (географски објекти) или као узрок одређеног тока дешавања (атмосферске прилике).

У последњој глави увода Константин Филозоф најављује целине о којима ће писати речима да је *време да се почне говорити о томе – откуда изниче (деспот Стефан), како поживе, и каква је (то) земља која га је отхранила.*¹⁰⁰ Опис српске земље који даје наш писац заузима читавих осам глава житија (од тога садржај две главе чини писање о четири рајске реке) и свакако је идеализован, што се јасно види из речи попут оних да она *као она обећана, точи мед и млеко.*¹⁰¹ Она је тако *пуна свеколиких добара* и има *складност у свему.*¹⁰² Као што је речено, овај опис је богат историјско-географским подацима, па ћемо му се у више наврата враћати.

⁹⁸ Б. Трифуновић, *Азбучник*, 65-67.

⁹⁹ N. Radošević, *Laudes Serbiae. The life of despot Stefan Lazarević by Constantine the Philosopher*, 451.

¹⁰⁰ *Живот Стефана Лазаревића*, 18.

¹⁰¹ *Исто*, 19.

¹⁰² *Исто*, 19-20.

4.1. Планине

Што се планина тиче, најпре у опису српске земље сазнајемо да је она заштићена, између осталог и тиме што је *опасана превисоким планинама*.¹⁰³ Неодређени помен географских објеката који нас тренутно интересују налазимо и под именом *гора*, које је (заједно са *пољима* и *пустињама*) деспот Стефан Лазаревић обилазио, тражећи погодно место за подизање манастира Ресаве, своје будуће главне задужбине. Планине се помињу и онда када деспот Стефан одговара султану Сулејману (1402-1410) да не може по његовој заповести погубити *Новака (Караљука)*, јер он као *разбојник борави у планинама*.¹⁰⁴

Пишући како је српска земља *опасана превисоким планинама*, Константин Филозоф још једном показује своју тенденцију ка идеализацији, будући да је он, као неко ко је већину времена у српским земљама провео у Београду, морао знати да су српске земље (или бар онај њихов део са којим се упознао) на северу избијале на Саву и Дунав својим делом у којем се не могу наћи *превисоке планине*. Ипак, погледа ли се простирање српске државе рецимо из мирнијег периода владавине деспота Стефана Лазаревића од 1413. до 1425. године видећемо да К. Филозоф ипак не говори неистину. Дуж источног и југоисточног граничног појаса у то време простирале су се планине Карпатско-балканског (Мироч, Велики Гребен, Дели Јован, Велики Крш, Малиник, Честобродица, Ртањ, Озрен, Девица, Сврљишке планине, Видлич) и делом Родопског планинског система (Стража, Дукат, Козјак).¹⁰⁵ Централни део јужног граничног појаса омеђен је делом Шарско-пиндског (Шар-планина), док се југозападни и већим својим делом западни гранични појас протезао преко планина Динарског планинског система (југозападни обронци Проклетија, Румија, Прекорница, Сињајевина, Јадовник, Златар,

¹⁰³ *Живот Стефана Лазаревића*, 21.

¹⁰⁴ *Исто*, 66.

¹⁰⁵ С. Мишић, *Историјска географија српских земаља*, 50. Да су за средњовековног путника који је улазио у српске земље из правца Бугарске главни утисак биле планине, види се и из писања Бертрандона де ла Брокијера који је тим путем ишао 1433. године. Описујући доста касније своје искуство, он је писао о *планинском крају* од Софије до Пирота, планини северно од тог града (највероватније је на уму имао Видлич), планини којом је наставио путовање према Нишу док се није вратио на реку (Нишаву) дуж равнице *између две доста високе планине* (вероватно је на уму имао Сврљишке планине на десној и Суву планину на левој обали Нишаве или неке од њихових обронака) да би стигао до Извора (д. Бела Паланка) за који каже да лежи у подножју планине (Сува планина), а потом прешао *једну доста високу планину, помало незгодну за прелажење* и коначно стигао у Ниш за чији крај такође каже да је између планина. Б. де ла Брокијер, *Путовање преко мора*, Београд 1950, 127.

западни обронци Златибора, Деветак, Јавор).¹⁰⁶ Важно је запазити и то да ово своје запажање о планинама К. Филозоф доводи у везу са безбедношћу земље од страних војски, будући да на истом месту и у истом контексту спомиње и градове.

Из другог наведеног помена планина види се да оне нису пружале безбедност само државној целини, већ су могле служити и као уточиште за разбојнике, конкретно у овом случају за Новака (Караљука).¹⁰⁷ Тако је било и око век и по касније, када на другом крају српских земаља, у то време већ потпуно под турском влашћу, путописци кроз Полимље указују на несигурност путовања кроз планинске пределе збор присуства разбојника и крадљиваца.¹⁰⁸ Ако се из претходних редова види да је К. Филозоф при опису земље имао на уму оно што би могли назвати стратешком безбедношћу за једну државу тог времена, сада видимо да је био свестан да су планине могле значити и тактичку предност у мањим оружаним окршајима.

Једина три помена конкретних планина са простора српских и њима непосредно суседних земаља односе се на период борби деспота Стефана Лазаревића са султаном Мусом. Прва се помиње *планина по имену Чемерник* коју је султан Муса прешао при свом походу усмереном на Ново Брдо из 1412. године, на који је пошао из Софије, преко Чемерника до Враћа које *поплени*, одакле је напослетку кренуо на Ново Брдо под којим није имао успеха.¹⁰⁹ Након тог и још једног похода султана Мусе из 1413. године,¹¹⁰ деспот Стефан Лазаревић је исте те године напао султана Мусу *са читавом војском* ојачаном угарским, босанским и снагама одметнутих турских великаша. Разнолику савезничку војску деспот Стефан је предводио до *Црне Горе*, одакле се вратио, а команду је препустио свом сестрићу Ђурђу који је војску предводио до *планине Витоше*. Подно Витоше борбе су најпре заподенуте између *предстража*, да би потом султан Муса, изгледа, учинио препад *Прешавиши планину која их је делила*, што му је омогућило само почетну предност. Битка се завршила поразом Мусиних снага, а гоњење које је уследило његовом смрћу.¹¹¹ *Црна Гора* односи се на тзв. Скопску Црну Гору, планински масив омеђен равницама око Скопља, Куманова и Прешева и рекама

¹⁰⁶ Тамо где границу нису чиниле реке (Дрим, Бојана, Дрина), Скадарско језеро или обала Јадранског мора, али и у тим случајевима су се у непосредној близини подизале планине.

¹⁰⁷ В. нап. 104.

¹⁰⁸ С. Мишић, *Студије о средњовековном Полимљу*, Ниш 2012, 106, 109.

¹⁰⁹ *Живот Стефана Лазаревића*, 79-80; *ИСН II*, 86 (Ј. Калић).

¹¹⁰ Детаљно о другом походу в. С. Мишић, *Муса на Деспотовину 1413. године и источна српско-турска граница*, 75-79.

¹¹¹ *Живот Стефана Лазаревића*, 82-83.

Лепенцем, изворишним делом Јужне Мораве и Моравицом,¹¹² док се планина Витоша налази јужно од данашње Софије, ондашњег Среда. Сусрећемо се са чињеницом да се и конкретни помени планина односе на ратну тактику, односно на начине кретања војске и вођења битке. Иако човек књиге, видимо да се К. Филозоф интересовао и за појединости попут тога који су оријентири једне војске у покрету или на који начин је планина могла утицати на ток битке која се подно ње водила.

4.2. Реке

Доста пажње у опису српске земље Константин Филозоф посветио је и рекама, али и водама уопште. За *изворе* каже како што се из њих *више црне (вода), све слађи бивају*. Мало даље пише да су у српској земљи *изворишта река и студенаца*, а њени градови обезбеђени су *водом која се зове весеље градовима*.¹¹³ Иако су ово неодређени помени, ипак су занимљиви. Истицање богатства водом и помињање великог броја река и *студенаца* (извора) не би требало да изненађује ако смо упознати са хидрографском мрежом српских земаља,¹¹⁴ нарочито оног њиховог дела који је улазио у састав државе деспота Стефана Лазаревића и који К. Филозоф првенствено има на уму. Карактеристично је то да и уопштено писање о водама К. Филозоф, као и писање о планинама доводи у везу са безбедношћу, овога пута са безбедношћу градова. Ти искази имају неоспорно утемељење у стварности тог времена. Иако постојање воде за настанак и трајање града у смислу тврђаве није било пресудно као у случају села, ипак је постојање воде представљало околност од прворазредног значаја. Уколико је природан извор воде у граду изостајао, људи су се на разне начине трудили да обезбеде снабдевање тврђаве водом (градњом зденаца (бунара), цистерни, водовода или утврђења која би омогућила прилаз до текуће воде), што је нарочито важно у случају опсада.¹¹⁵ Колико књижевно лепо, толико и тачно К. Филозоф воду назива *веселем градовима*. Не само пијаћу воду унутар градова, већ и реке које у конкретним случајевима теку под зидинама неког града К. Филозоф доводи у везу са безбедношћу

¹¹² М. Благојевић, *Црне Горе и Црна Гора*, Средњовековна историја Црне Горе као поље истраживања 3, Подгорица 1999, 64-68.

¹¹³ *Живот Стефана Лазаревића*, 20-21.

¹¹⁴ С. Мишић, *Коришћење унутрашњих вода у српским земљама средњег века*, Београд 2007, 15-22, 35-41.

¹¹⁵ *Исто*, 42-44, 54-55, 60-65.

града, будући да је Београд имао приступ само са југа, (а) са истока, запада и севера изузетно јако су га штитиле реке.¹¹⁶

Једини конкретни подаци које Константин Филозоф даје у опису српске земље (осим имена којим је назива) јесу подаци о Дунаву и Сави. Излагајући теорију о *четири рајске реке*, преузету из Старог Завета и од анонимног грчког географа, прихвата анонимово изједначавање Дунава са Мојсијевим Фисоном, једном од четири рајске реке.¹¹⁷ Након што преноси опис тока Дунава онако како га је нашао код анонима, К. Филозоф га допуњује тако што за своје читаоце прецизира да та, једна од четири рајске реке, *позната је Чесима од севера и запада идући ка истоку, а дели Угарску и напаја изванредну српску земљу; затим, пролазећи Влахе и Бугаре, улива се у пучину Црнога мора.*¹¹⁸ Самостално додаје и то да се тако догодило *да са запада једна (река) тече и овде све најбоље доноси.*¹¹⁹ Док пише о Сави у опису српске земље није опширан као док пише о Дунаву, али јесте конкретан и оригиналан јер након што каже да је Сава једна од *36 река знаменитих у васељени* продужује речима да *она је овде као нека ограда, рачва се (у два крака) и сједињује се на најлепшем месту, где Фисон /Дунав/ са три рукавца улази и има два острва, где се сазида Бели град /Београд/.*¹²⁰ То што за Саву каже да је *као нека ограда* такође се може тумачити тиме да је мислио на безбедност. Када говори о рукавцима и острвима на саставу Дунава и Саве нема разлога да сумњамо у тај опис, знајући колико је времена провео у Београду. Можда су *два острва* која на том месту помиње К. Филозоф заматак великог острва које се доста касније (око два века) образовало на истом месту.¹²¹

Дунав и Саву Константин Филозоф помиње још доста пута у остатку *Житија деспота Стефана*. О Дунаву најпре пише како га је султан Бајазит са одредима прешао уочи битке на Ровинама,¹²² затим како га је прешао краљ Жигмунд са војском уочи битке код Никопоља и како су поражени у Дунаву давлени и њиме бежали.¹²³ Дунав и Саву поменуо је заједно, саопштавајући да је деспот Стефан Лазаревић посланику тада

¹¹⁶ *Живот Стефана Лазаревића*, 59.

¹¹⁷ П. Поповић, *Четири рајске реке*, 167-171. Према анониму наводи и још два назива за Дунав – Истар и Газ.

¹¹⁸ *Исто*; *Живот Стефана Лазаревића*, 21. О сличности овог одељка житија са неким другим средњовековним словенским географским списима уз дораде превођених са грчког и о њиховом довођењу у везу са К. Филозофом в. Н. Радојчић, *О четири рајске реке*, 71-75.

¹¹⁹ *Живот Стефана Лазаревића*, 22.

¹²⁰ *Исто*.

¹²¹ С. Мишић, *Коришћење унутрашњих вода у српским земљама средњег века*, 26.

¹²² *Живот Стефана Лазаревића*, 40-41.

¹²³ *Исто*, 41-42.

новог султана Мурата II (1421-1451) приредио *велико славље пловeћи са њим у лађама по Дунаву и Сави и са радошћу испијајући (пиће)*.¹²⁴ Из овога сазнајемо да се овим рекама у близини Београда није пловило само из ратних, дипломатских или економских разлога, већ и ради уживања и разоноде, јер је сигурно да деспот Стефан није то учинио само у овом једном случају чији је опис дошао до нас. Реку Саву поменуо је и као оријентир (*с оне стране Саве, на пола Саве*) приликом описа чудесних догађаја у вези са смрћу деспота Стефана Лазаревића.¹²⁵

Од појединачних река са простора српских земаља код Константина Филозофа упознајемо се још једино са Дрином. Она је поменута у контексту борби деспота Стефана Лазаревића и босанског краља Стефана Твртка II (1404-1409; 1421-1443) око Сребренице. Наиме, у време док је деспот Стефан био заузет сукобом са султаном Муратом II који је отпочео султановим продором до Крушевца 1425. године, *Босанци, угравивши време, поћоше ка граду званом Сребрница*. Затим, након што се споразумео са султаном, *Деспот изненада дође на реку која се зове Дрина, а за коју Босанци мишљаху да се не може прећи ... дошавши, убрзо пређе реку; кад Босанци то видеше, оставише сву опрему своју и побегоше заједно са својим краљем* (Стефаном Твртком II – прим. аут.).¹²⁶ Из ових речи можемо извести два закључка. Прво, Дрина је важила за реку коју је било јако тешко, или како из писања К. Филозофа произилази, немогуће прећи. Друго, изненадни прелаз војске преко реке могао је донети неку врсту фактора изненађења, који се овог пута показао одлучујућим.¹²⁷

У вези са планинама и рекама код Константина Филозофа наилазимо на појаве земљотреса и подизања нивоа воде у рекама. Међутим, помен *земљотреса* и то како су од Господа *затрптериле горе* не могу се довести у везу са сеизмолошким збивањима на простору српских земаља будући да их он преузима из Светог Писма, а са реторском намером да дочара околности након битних догађаја као што су Косовска битка 1389. године и смрт деспота Стефана Лазаревића 1427. године.¹²⁸ Што се тиче помена тога како су реке *надошле*, један је такође са реторском намером при опису стања у српским

¹²⁴ *Живот Стефана Лазаревића*, 91.

¹²⁵ *Исто*, 100.

¹²⁶ *Исто*, 93; *ИСН II*, 212-213 (Ј. Калић); С. Ћирковић, *Историја средњовековне босанске државе*, Београд 1964, 257-258.

¹²⁷ О улози коју су реке играле у оружаним сукобима на простору српских земаља од угарско-византијских сукоба у XII веку па до краја средњег века в. С. Мишић, *Коришћење унутрашњих вода у српским земљама средњег века*, 173-183.

¹²⁸ *Живот Стефана Лазаревића*, 13, 33.

земљама након Косовске битке.¹²⁹ Међутим, други помен тога како су реке *надошле* доста је одређенији. Док је Мехмед, брат и супарник султана Мусе, планирао заједничку акцију са деспотом Стефаном Лазаревићем, то се у првом наврату није могло остварити јер се *реке, које су надошле, нису могле прећи*. У наставку стоји и како није могао прећи конкретно реку Марицу.¹³⁰ Иако описује пораст нивоа воде до ког није дошло у српским земљама, овај помен нам је занимљив, јер том опису надолажења река непосредно претходе и у вези са њим стоје речи како *Беху тада снег и киша да се могло казати како се отворише небеске уставе*.¹³¹ Из тога закључујемо да је наводећи конкретан пример пораста нивоа воде у рекама К. Филозоф то довео у везу са падавинама, показујући свест једног географа.

4.3. Атмосферске прилике

Видели смо да Константин Филозоф попут географа повезује пораст нивоа воде у рекама са падавинама (киша и снег). То је уједно и једини отворен помен кише који налаимо у његовом *Житију деспота Стефана*.¹³² С друге стране, снег се помиње још једном, и то опет у конкретном случају који се односи на турски поход на Босну из 1398. године у којем је учествовао и деспот Стефан Лазаревић. Према писању К. Филозофа тај поход није успео јер *Беше тада тако велики снег...* и *Због те зиме мало ко се од војника и заробљеника врати у своју земљу*.¹³³ Дакле, К. Филозоф још једном тумачи ток војних акција природним, овога пута атмосферским околностима.

Као *зимско доба* Константин Филозоф описује и онај период неуспелог покушаја сарадње Мехмеда и деспота Стефана Лазаревића на који смо се већ осврнули.¹³⁴ Из тога видимо да су *снег и киша* били карактеристични за зимско доба године у климатским условима који су у то време владали на простору југоисточне Европе. У вези са *зимом*

¹²⁹ *Живот Стефана Лазаревића*, 33.

¹³⁰ *Исто*, 78-79.

¹³¹ *Исто*. Други део реченице по угледу на I Мојс. 7, 11.

¹³² К. Филозоф сигурно на уму има кишу када фигуративно за период који непосредно претходи владавини кнеза Лазара Хребљановића за српску земљу каже да *беше као пуста (и) исушена (и) чекаше да се напије воде*, из чега се ипак види да је свестан значаја који падавине имају за плодност земљишта. *Живот Стефана Лазаревића*, 28.

¹³³ *Исто*, 41. Да је главни разлог за неуспех похода била оштра зима сведочи и један дубровачки извор. С. Ћирковић, *Историја средњовековне босанске државе*, 184.

¹³⁴ В. више.

као годишњим добом сазнајемо још и то да је султан Муса *Кад дође зима ... навикао да напада Србе*.¹³⁵ Из ових речи видимо да је до XV века постало уобичајено да се ратује и зими, што се у периоду раног средњег века чинило само изузетно. Ипак, да се међу европским народима и даље тежило да се то избегне произилази из описа војне помоћи коју је деспот Стефан Лазаревић упутио краљу Жигмунду за борбу против хусита (*а пошто беше зимско време, да их (тј. хусите) (само) застраше обичном веићу (о томе да долази Деспотова војска)*).¹³⁶

У делу *Житије деспота Стефана* срећемо помене још атмосферских појава као што су град¹³⁷ и гром¹³⁸. У везу са смрћу деспота Стефана Лазаревића Константин Филозоф доводи разна знамења, а од којих је атмосферска прилика *узвитлани вихор* који се подиже уочи деспотове смрти *и поскида кровове са градских цркава, баџи (их) на земљу, поруши многе куће, (а међу њима) и кућу Деспотове сестре (Оливере)*.¹³⁹ Овај опис је заиста занимљив и сведочи да су Београд тога времена могли погодити јаки удари ветра чија се снага наслућује из описа штете коју је овај описани нанео градским црквама и кућама. Друга описана појава је натприродна и научно се не може коментарисати; то да су на Београд такође пре смрти деспота Стефана Лазаревића падале *као неке искре, које пожар изазиваху*.¹⁴⁰ Једно од знамења односи се на астрономску прилику коју К. Филозоф описује као *звезду комету као мач*, при чему не можемо искључити могућност да се пролазак неког небеског тела видљивог голим оком у том периоду заиста десио.¹⁴¹

¹³⁵ *Живот Стефана Лазаревића*, 79.

¹³⁶ *Исто*, 90.

¹³⁷ К. Филозоф за султана Мусу каже како *налеће на благочастиве као градоносни облак*. *Исто*, 66.

¹³⁸ *Страшан гром какав досад нисмо чули* загремо је према К. Филозофу у граду, односно Београду у време смрти деспота Стефана Лазаревића. *Исто*, 95.

¹³⁹ *Исто*, 101.

¹⁴⁰ *Исто*.

¹⁴¹ *Исто*, 102.

5. Привреда

5.1. Земљорадња и сточарство

Константин Филозоф у оба своја ауторска дела, а нарочито у *Житију деспота Стефана* приказује многе области средњовековног живота. Иако заузимају главнину његове пажње, владари и њихови односи (понајвише ратови) не исцрпљују је до краја. Чак и када се одузму теолошки погледи, подаци из претходне црквене историје и црквених околности из пишчевог времена карактеристични за жанр житија, ипак остаје доста података који нам било намерно, било узгредно указују и на привредни живот који се одвијао у српским земљама краја XIV и прве трећине XV века.

Кроз читаво трајање историје српског народа и његових држава у средњем веку земљорадња је била далеко најраспрострањенија привредна грана.¹⁴² Као таква оставила је трага и у опширном *Житију деспота Стефана*. Непосредне податке о земљорадњи у српским земљама налазимо у опису српске земље са почетка *Житија*. Константин Филозоф истиче како је српска земља *препуна семена, засада и плодова*, а конкретно и како су у њој *засађени многи виногради – и нигде тако без тешкоћа као у овој земљи*.¹⁴³ Опаска К. Филозофа о *многим виноградима* тумачена је тако да се односи на северне делове српске државе,¹⁴⁴ што је још јасније узме ли се у обзир превасходно место живота и рада К. Филозофа у српским земљама. За речи *нигде тако без тешкоћа* претпостављало се да подразумевају гајење винове лозе уз ниску резидбу (насупротив подизању уз коља или стабла),¹⁴⁵ а можда указују још и на то да се наш писац током својих путовања успутно упознао са гајењем винове лозе у другим државама за коју је, према њему, требало више труда него у српским земљама. Виногради се помињу и при опису образовања ресавског властелинства, коме је деспот Стефан Лазаревић приложио

¹⁴² М. Благојевић, *Преглед историјске географије средњовековне Србије*, 90; исти, *Земљорадња у средњовековној Србији*, 405; С. Мишић, *Историјска географија српских земаља од 6. до половине 16. века*, 96 (даље: С. Мишић, *Историјска географија српских земаља*).

¹⁴³ *Живот Стефана Лазаревића*, 20.

¹⁴⁴ М. Благојевић, *Земљорадња у средњовековној Србији*, 139; М. Штепић, *Виноградарство у средњовековној Србији* (докторска дисертација), 2020, 188. Аутори указују и на К. Филозофу савремени податак Б. де ла Брокијера који за простор од Некудима до Београда пише да има *нарочито доброг вина*.

¹⁴⁵ М. Штепић, *нав. дело*, 188.

села и винограде по читавој својој земљи.¹⁴⁶ Поменута семена, заседе, и плодове не треба нарочито коментарисати, јер податак сам по себи указује на плодност земљишта, а вредно је указати једино на то да у наредној реченици К. Филозоф пише о *извориштима река и студенаца* доводећи их на тај начин са плодношћу земље.¹⁴⁷ На повртарство непосредно указује то што у истом опису српске земље К. Филозоф пише како је Господ дао *зелениши за људску исхрану, кога је (овде) свуда у изобиљу, а (негде) другде га нема (толико)*.¹⁴⁸ И ове речи указују на то да се К. Филозоф интересовао не само за стране владаре, већ и за карактеристике земаља којима су они владали, од којих је неке и сам посетио и могао увидети њихове особине и распитати се о њима међу њиховим становништвом.

У вези са сточарством немамо ни приближно толико података, од којих ни један није непосредан. На овчарство само метафорички указује називање становника српске државе *благочастивим стадом* којем су супротстављени они који нападају српску државу и који се називају *дивље звери*.¹⁴⁹ Посредни подаци указују на развијеност једне друге гране сточарства – коњарства. Константин Филозоф међу *добрим обичајима* који су се усталили на двору и у држави деспота Стефана Лазаревића набраја и *јахања*.¹⁵⁰ Јахање и коњи редовно се сусрећу у описима ратних дешавања,¹⁵¹ а видимо да су коњи коришћени и за далека мирнодопска путовања.¹⁵² На коњима се и ловило (опис лова приликом ког је деспот Стефан Лазаревић преминуо),¹⁵³ а коњи су коришћени и при исказима жаљења (одсецање грива) и приликом церемонија након смрти деспота Стефана Лазаревића (*изабрани коњи*).¹⁵⁴

¹⁴⁶ *Живот Стефана Лазаревића*, 62.

¹⁴⁷ *Исто*, 20. Нешто ниже К. Филозоф пише о *много других плодова, риба и другог што је потребно, (а) што је Господ дао људима да се наслађују*. *Исто*, 20-21.

¹⁴⁸ *Исто*.

¹⁴⁹ *Исто*, 64.

¹⁵⁰ *Исто*, 17.

¹⁵¹ *Исто*, 68, 70, 78, 79, 80,

¹⁵² *Исто* 70. Влашки војвода Мирча дао је деспоту Стефану коње и опрему потребну за далека путовања.

¹⁵³ *Исто*, 95.

¹⁵⁴ *Исто*, 96-97.

5.2. Рударство, занати и занимања

Уз земљорадњу и сточарство, рударство је била најзначајнија привредна грана присутна у српским земљама позног средњег века. Развој рударства имао је вишеструке, не само привредне (ширење унутрашњег тржишта, пораст робно-новчане размене, развој трговине и предузетништва уопште), већ и спољнополитичке (односи са Дубровачком и Млетачком републиком, рудници као циљ овајача), управне (развој градске аутономије), демографске (стварање нових и развој постојећих градова – урбанизација), технолошке (копање и обрада руде), еколошке (крчење шума) и друге последице.¹⁵⁵ Значаја рударства и те како био је свестан деспот Стефан Лазаревић који је 1412. године донео *Закон о рудницима* првобитно намењен рударима у Новом Брду, да би временом његове одредбе почеле да важе и у многим другим рударским средиштима.¹⁵⁶ Не само владар који је био најупућенији у привредне токове на нивоу целе државе, већ и остали савременици били су свесни значаја који је за српску привреду имало рударство. Тако и Константин Филозоф у опису српске земље када почиње да пише о њеним плодовима које даје својим становницима пише како *Пре свега, треба говорити о ономе што је најпотребније, тј. о злату, а уједно и о сребру*. Одмах даље продужује речима како *њихови извори (одн. рудници) су богати и плодни и што се више из њих ископава, све су плоднији*.¹⁵⁷ Руде (злато и сребро) су дакле за К. Филозофа *најпотребније* од свих плодова које српска земља даје, што и не чуди с обзиром да се кретао у највишим круговима српског двора и престонице и да је морао бити упућен у значај који је ископавана руда имала за вођење фискалне политике, опремање војски и др. Даље, он Ново Брдо назива *градом ваистину сребрним и златним*, показујући тиме своју упућеност у рударску делатност која се одвијала око овог града.¹⁵⁸ Злато и сребро помињу се и приликом описа дела милостиње која је чинио деспот Стефан Лазаревић у престоном Београду, при чему се свакако мисли на новац ископан од ових племенитих метала.¹⁵⁹

Ширина интересовања Константина Филозофа при писању *Житија деспота Стефана* допринела је томе да се у делу сусрећемо са непосредним поменима заната

¹⁵⁵ Д. Ковачевић-Којић, С. Ћирковић, Р. Ћук, *Старо српско рударство*, 2002, 207-214.

¹⁵⁶ *Закон о рудницима деспота Стефана Лазаревића*, изд. Н. Радојчић, Београд 1962.

¹⁵⁷ *Живот Стефана Лазаревића*, 20; Д. Ковачевић-Којић, С. Ћирковић, Р. Ћук, *Старо српско рударство*, 85-86.

¹⁵⁸ *Живот Стефана Лазаревића*, 54.

¹⁵⁹ *Исто*, 84.

или посредним подацима који говоре о њиховом постојању. У подграђу Сребренице *беше место у коме (беше) много мајстора – сребрнара*. О њима у наставку сазнајемо и да су имали за надзорника *младића*.¹⁶⁰ Иако се у нашем извору називају сребрнарима, нема сумње да су исте занатлије израђивале накит и друге предмете и од злата. Помињање конкретно ове врсте занатлија није насумично. Да је К. Филозоф био упућен у то занатлије ког профила су биле најзаступљеније у Сребреници, сведоче одлуке дубровачког Малог Већа у којим се од 1413. до 1459. године помињу 166 дубровачких занатлија у Сребреници од чега је највећи број златара.¹⁶¹ Присуство у највећем броју *сребрнара* – златара не треба да изненађује узме ли се у обзир рударски карактер Сребренице и њене шире околине. Податак К. Филозофа потврђује и то да су се занатлије, као једни од носилаца привредног развоја града, налазили у градском подграђу у ком се највише и огледала привредна функција једног града.

У вези са ктиторском делатношћу деспота Стефана Лазаревића сусрећемо се са поменом зидарства и сликарства будући да је старајући се око подизања манастира Ресаве налазио *веште и најбоље градитеље и искусне живописце, где год да (их) је било, и да Слао је (по мајсторе) свуда, чак и на острва*.¹⁶² Видимо да су се за грађење и осликавање српских владарских задужбина унајмњивали мајстори из далека као и у време владара из династије Немањића, а у овом конкретном случају радило се највероватније о мајсторима из српског приморја.¹⁶³ Међу занатима који су попут зидара цркава и фрескописаца у вези са културом и уметношћу, могу се набројати и преписивачи књига и књиговесци, на чије постојање посредно указују речи Константина Филозофа у делу *Сказаније о писменех*.¹⁶⁴

У *Сказанију о писменех* налазимо и помен *видара*, односно лекара, древног и у свим епохама цењеног занимања. Константин Филозоф том приликом пореди онога ко се зналачки бави словима и речима са видаром, чији се поступак рада састоји у томе да *најпре све осмотри како би могао не само лечити, него и знати откуда болест дође,*

¹⁶⁰ *Живот Стефана Лазаревића*, 93.

¹⁶¹ Д. Ковачевић-Којић, *Дубровачке занатлије у средњовековној Сребрници*, Годишњак ДИ БиХ 15 (1966) 38–39. Број од 166 дубровачких занатлија у Сребреници није коначан, будући да се аутор, као што је и нагласио, у одлукама Малог Већа могао сусрести само са поменима оних занатлија који су учествовали у судским споровима који су се пред Малим Већем водили.

¹⁶² *Живот Стефана Лазаревића*, 62.

¹⁶³ Р. Николић, *На која острва помишља Константин Филозоф када говори о Манасији?*, 189. О старијем мишљењу да су зидари и сликари дошли са егејских острва в. С. Радојчић, *Портрети српских владара у средњем веку*, Београд 1997, 70.

¹⁶⁴ *А кад књига и до треће руке дође у преписивању, више ни за шта није осим за огањ*. К. Филозоф, *Сказаније о писменех*, 55.

где се угнездилa и како се испољава.¹⁶⁵ Из овога видимо да су средњовековни лекари при лечењу приступали детаљном прегледу пацијената и пружали дијагнозу и пратили симптоме појединих болести. Из друга два помена лекара у *Сказанију о писменех* сазнајемо нешто и о самим методама лечења. Наиме, К. Филозоф се мисаоно надовезује на претходни помен видара и за себе каже да, иако није видар, *може да опере крв и гној и да превије ране и да тиме донесе олакшање и (укаже) пут ка оздрављењу*.¹⁶⁶ Видимо да су и средњовековни лекари у случају рањавања приступали прању и превијању ране, поступцима који се нису мењали до савременог доба, а може се рећи и од најстаријих времена. Трећи и последњи помен видара није речит као претходна два, а састоји се у наставку на претходну опаску о лечењу ране речима да постоје и такви лекари *који када виде гнојне ране боје се да их дотакну, или се гнушају да их оперу*.¹⁶⁷ Треба имати на уму да К. Филозоф не пише о видарима са намером да опише њихов позив, већ једино са реторском сврхом, али и такви помени су нам занимљиви као сведочанство о широком погледу у ком К. Филозоф сагледава друштво у ком је живао.

Од људских делатности које би се могле назвати занимањима у *Житију деспота Стефана* срећемо се најпре са риболовом. У опису српске земље читамо да је Господ, између осталог, људима у њој за храну дао и много *риба*.¹⁶⁸ На више места читамо о лову приликом којег се деспот Стефан Лазаревић према Константину Филозофу држао *поретка*,¹⁶⁹ док на другом месту пише како *ловове приређиваше боље него (његови) претходници*.¹⁷⁰ Из првог наведеног помена лова види се да је током средњег века постојао одређени, нама данас непознати поредак. Најсликовитији опис лова који налазимо код К. Филозофа је онај приликом ког је деспот Стефан Лазаревић преминуо. Читамо да је у лов пошао после ручка, на коњу и да је ловио уз помоћ крагујца (сокола).¹⁷¹ Из писања К. Филозофа о начину на који је деспот Стефан Лазаревић ловио последњи пут у свом животу (*није га држао како треба* (крагујца – прим. аут.))¹⁷² закључило се да је постојао нарочити начин ношења сокола на руци приликом лова.¹⁷³

¹⁶⁵ К. Филозоф, *Сказаније о писменех*, 62.

¹⁶⁶ *Книга Константина Философа*, 419. Прев. према Г. Јовановић, *Константин Филозоф и патријарх Јефтимије Грновски*, 55.

¹⁶⁷ *Книга Константина Философа*, 419. Прев. према Г. Јовановић, *Константин Филозоф и патријарх Јефтимије Грновски*, 55.

¹⁶⁸ *Живот Стефана Лазаревића*, 20.

¹⁶⁹ *Исто*, 17.

¹⁷⁰ *Исто*, 36.

¹⁷¹ *Исто*, 95.

¹⁷² *Исто*.

¹⁷³ С. Мишић, *Лов у средњовековној Србији*, ИГ 1-2 (1995) 61.

Веома занимљив помен лова у написан са сврхом поређења са владаревом бригом за писменост налазимо у *Сказанију о писменех*. Наиме, ако владар жели да *чисте горске четвороношце који служе за храну затвори у тор када их улови, треба најпре ограду да утврди, па онда да их лови и доводи; јер када која од ових (животиња) затреба за храну, и затећи ће се у огради*.¹⁷⁴ Из ових речи видимо да је било уобичајено да се одређени број дивљих животиња које би владар са својом пратњом уловио затвара у за то нарочито направљене објекте. Видимо још и то да је главни разлог таквог поступања био тај да владарска трпеза не оскудева у дивљачи, вероватно у периодима године непогодним за лов на одређене животиње.

Међу занимањима можемо поменути и музичаре о којима смо посредно обавештени. Пишући о врлинама деспота Стефана Лазаревића К. Филозоф истиче како је омрзнуо и одбацио *женску љубав и музику* и како је одредио само *да се чује музика која је потребна за рат*.¹⁷⁵ Из ових речи можемо извести закључак да је музика била распрострањена како у сврху забаве, тако и у ратне сврхе. Употреба музичких инструмената и звучних сигнала које су они производили у војној тактици (као средства за брже преношење наредби од владара или његових војсковођа до осталих војника) изискивала је, за разлику од употребе приликом забава, висок степен увежбаности. Због тога се ове речи К. Филозофа могу сматрати за посредан помен ратних музичара као посебне врсте занимања. Претпостављамо да су музичари који су пратили војске користили инструменте попут труба и бубњева, чему у прилог осим карактеристичних звукова које ови музички инструменти производе иде и помен трубе код К. Филозофа када свој утисак о једном од чудесних знамења у вези са смрћу деспота Стефана Лазаревића пореди са *јечањем трубе*.¹⁷⁶

¹⁷⁴ *Сказаније о писменех*, 50.

¹⁷⁵ *Живот Стефана Лазаревића*, 56.

¹⁷⁶ *Исто*, 100. Труба се помиње и у *Сказанију о писменех* као назив за један од гласова (*глас трубе*) при дечијем учењу певања. *Сказаније о писменех*, 68.

5.3. Трговина

Што се трговине тиче, једино сведочанство о овој делатности у делима Константина Филозофа налазимо у оном делу *Житија деспота Стефана* где се говори о повластицама које су дате становницима Београда, односно у оном делу из ког читамо садржај делимично очуване *Београдске повеље* деспота Стефана Лазаревића.¹⁷⁷ Осим личних слобода и ослобађања од новчаних и радних обавеза према владару које су добили сви становници престонице, београдски трговци добили су још неке повластице нарочито у вези са њиховом делатношћу. *Београдска повеља* предвиђала је да сваки трговац добије *писмо са печатом да је становник тога града (Београда)* са којим *нигде неће плаћати ни царину ни путарину*. Ово потпуно ослобађање од царина и путарина односи се свакако на српску државу, а деспот Стефан Лазаревић потрудио се да добију одређене повластице и *од околних обласних господара, па и од самога краља* (угарског краља Жигмунда Луксембуршког – прим. аут.), *да по овим земљама трговци буди ослобођени (дажбина)*.¹⁷⁸ Те повластице односиле су се највероватније на укидање или умањење дажбина које су српски трговци као странци плаћали у иностранству.¹⁷⁹ Тако је владарском интервенцијом Београд економски повезан са читавом својом ближом и даљом околином без обзира на политичке границе. Од тог времена Београд постаје важан трговински центар повезан са свим српским и угарским земљама.¹⁸⁰ Томе је допринео пораст значаја самог Београда који почетком XV века прераста из пограничне тврђаве у престоницу са значајним демографским и привредним капацитетима, далекосежна подстицајна политика деспота Стефана Лазаревића, али и сам положај Београда из ког се лако ступало на најзначајније путне правце уз Дунав и са Дунава у унутрашњост српских и угарских земаља.¹⁸¹

¹⁷⁷ *Живот Стефана Лазаревића*, 60-61; *Повеље и писма деспота Стефана*, 347; Ј. Калић, *Београдска повеља деспота Стефана Лазаревића*, 189-195.

¹⁷⁸ *Живот Стефана Лазаревића*, 60-61.

¹⁷⁹ Ј. Калић, *Србија и Београд почетком XV века*, 101.

¹⁸⁰ Ј. Калић, *Београд у средњем веку*, 84-85.

¹⁸¹ Ј. Калић, *Београд у међународној трговини средњег века*, 47-48, 55-56; Б. Храбак, *Београд као пристаниште и бродоградилнице у XV, XVI и XVII веку*, Годишњак ГБ 5 (1958) 27-31.

6. Градови и становништво

6.1. Градови

Период позног средњег века на простору читаве Европе, па тако и њеног југоисточног дела у ком се простиру српске земље, донео је пораст значаја градова. Улога градова расла је на војном, привредном, демографском, управном, културном и сваком другом плану. Из *Житија деспота Стефана* Константина Филозофа видимо да владар и представници државне управе бораве у граду, да је град циљ напада и опсада, да се у градовима се живи и тргује. Друго оригинално дело нашег писца, *Сказаније о писменех*, написано је у граду, што сведочи о градској средини као месту где живе и стварају образовани људи.

У српској историографији постоји подела градова у српским средњовековним земљама на приморске и зетске градове са античким коренима и комуналним уређењем, градове освојене од Византије којима је управљао владарев локални представник (кефалија, касније војвода), градове чији је развој у најтешњој вези са развојем рударства, градове са првенствено војно-стратешком улогом и градове који су се самостално развијали од последњих деценија XIV века па до краја српске средњовековне државе.¹⁸² Пажљивим читањем Константина Филозофа увиђа се да је он живо заинтересован за различите градове који би се могли сврстати у скоро сваку од ових условних група, што сведочи како о ширини његових интересовања, тако и о великом значају градова у српској држави током периода од краја XIV до краја прве трећине XV века.

Анализирајући какав је однос Константина Филозофа према граду, морамо се вратити на његов опис српске земље са почетка *Житија деспота Стефана* где каже да је она заштићена осим *превисоким планинама и таквим градовима какви се у многим земљама у малом броју могу наћи*.¹⁸³ Из овог првог у житију и уопштеног помена градова можемо закључити да њих К. Филозоф, као и планине, доводи у првом реду са

¹⁸² С. Мишић, *Градови и тргови српског средњег века*, Лексикон градова и тргова средњовековних српских земаља, 12-13.

¹⁸³ *Живот Стефана Лазаревића*, 21.

стратешком безбедношћу земље, јер су за њега градови одговор на питање како је српска земља заштићена. Одмах у наставку сазнајемо и особине тих градова, јер *Изузетни су по високим кулама и утврђењима, а (снабдевени су) водом која се зове весеље градовима.*¹⁸⁴ Из ове реченице закључујемо то да К. Филозоф сагледава градове најпре кроз степен њихове утврђености, а поред фортификације нарочито истиче још и присуство воде у њима коју назива *веселем градовима*. Више је него јасно колико овај реалистичан поглед има утемељења у стварности, будући да зидине заиста јесу основно обележје града у средњем веку (К. Филозоф *градом* назива и манастир Ресаву), а да је присуство пијаће воде у граду поред зидина главни залог опстанка града у случају опсаде.

Град којем Константин Филозоф посвећује далеко највише пажње у својим делима свакако је Београд, престоница Српске Деспотовине у време деспота Стефана Лазаревића од времена када је ушао у састав српске државе, па до деспотове смрти. Са поменом Београда сусрећемо се већ у опису српске земље са почетка *Житија деспота Стефана* где пише да се на саставу Саве и Дунава, *на најлепшем месту*, саздао *Бели град*, о чему ће касније бити речи.¹⁸⁵ Видимо дакле да је нашем писцу осим безбедности градова, у овом случају важно да спомене и естетски квалитет предела у коме лежи Београд. Сусрећемо се и са називом *Бели град* за Београд, па се сада можемо осврнути на називе којима К. Филозоф назива Београд. *Белим градом* назива га још два пута, први пут у контексту приказивања добрих односа са угарским краљем Жигмундом,¹⁸⁶ а други пут на самом крају *Житија* када након подсећања на деспотову смрт пише: *Оплакуј, опет, Бели граде таму (која се на тебе спусти)!.*¹⁸⁷ Престонички карактер Београда видимо из назива попут *царски дом*,¹⁸⁸ *царствујући град*¹⁸⁹ или *царски град*,¹⁹⁰

¹⁸⁴ *Живот Стефана Лазаревића*, 21.

¹⁸⁵ *Исто*, 22.

¹⁸⁶ *Исто*, 86.

¹⁸⁷ *Исто*, 105.

¹⁸⁸ *Исто*, 61. Београд је имао нарочиту пажњу деспота Стефана који га је више од осталих градова *чувао и снабдевао свим што је потребно, јер беше царски дом*.

¹⁸⁹ *Исто*, 63-64. *Царствујућим градом* назива се у контексту ктиторске и уопште градитељске делатности деспота Стефана Лазаревића када читамо да он *Ова два здања, царствујућега града (Београда) ... и град у Ресави за читавог свога живота није престајао да изобилно дарује најбољим даровима и да (их) чува и пази. Зато и нису били подигнути за кратко време...* Занимљиво је то да К. Филозоф овде у исти ранг ставља подизање једног манастирског комплекса (који је, истина, био ограђен *градом* те га тако и назива) и подизање града какав је Београд (са свим својим војним, привредним и осталим улогама). У ранијем периоду поређење тог типа није могуће ни замислити, те оно само за себе чини још једно од сведочанстава ванредног пораста улоге градова до тридесетих година XV века. К. Филозоф Београд назива *царствујућим градом* и у *Сказанију о писменех*. *Книга Константина Филозофа*, 446.

¹⁹⁰ *Живот Стефана Лазаревића*, 99. Београд се *царским градом* назива у контексту његове предаје краљу Жигмунду након смрти деспота Стефана.

а једном приликом га и отворено назива *главним градом*.¹⁹¹ Назив *седмврхи град* који представља јасну алузију на Јерусалим (и Први и Други Рим),¹⁹² требао је да допринесе мистичности града који је непуне три деценије био престоница српске државе.

Детаљније писање о Београду сасвим исторично и узрочно-последично Константин Филозоф смешта након приказа на који начин је деспот Стефан Лазаревић *утврдио пријатељство*, односно ступио у вазалне односе са краљем Жигмундом Луксембуршким. За почетак сазнајемо да је деспот Стефан Лазаревић Београд *измолио од Угара*, а К. Филозоф затим на изванредан начин и политичко-географски позиционира Београд који по његовим речима *иако лежи у српским крајевима, изгледа као да је на срицу и плећима угарске земље*.¹⁹³ Из ових речи јасно је то да је околина Београда била насељена српским становништвом јер иначе не би била названа српским крајевима, али и то да је К. Филозоф и те како био свестан стратешког значаја који је Београд имао за угарску државу.

Сувишно је и указивати на сва она места у *Житију деспота Стефана* на којима Константин Филозоф истиче разне врсте погодности Београда (старина града, лепота места на коме се налази, утврђеност...)¹⁹⁴. Поредиши деспота Стефана Лазаревића са царем Константином Великим, односно његовим радом на подизању нове престонице Римског Царства, К. Филозоф пише како деспот Стефан *брже од оног равноапостолног, беше упоран да се све што је могуће брже уради*.¹⁹⁵ У наставку сазнајемо да је деспот Стефан подигао *многе утврђене куле, царску (палату), а изван двојних бедема (ископао је) веома добре ровове*.¹⁹⁶ Дакле, изграђујући Београд као своју

¹⁹¹ *Книга Константина Филозофа*, 445.

¹⁹² *Живот Стефана Лазаревића*, 58, 97. Такође, београдска утврђења К. Филозоф пореди са Сионом, а место где се налазила црква Успења Пресвете Богородице са Гестиманијом. Препознавање седам врхова и поређење са Сионом и Гестиманијом указује на тежњу К. Филозофа да се поређење Београда са Јерусалимом не задржи само на идејном пољу (о томе в. С. Марјановић-Душанић, *Династија и светост у доба породице Лазаревић: стари узор и нови модели*, ЗРВИ 43 (2006) 89 (даље: С. Марјановић-Душанић, *Династија и светост*)), иако оно има највећи значај, већ да се пресели и на сам простор. М. Видојевић, *Београд на мапи православних престоница: топос Новог Јерусалима*, 360; в. и Г. Јовановић, *Опис Београда у Житију Деспота Стефана Лазаревића од Константина Филозофа*, 18-19. Путовање К. Филозофа у Свету Земљу могло је бити додатни подстицај за коришћење у књижевности већ развијеног топоса *Новог Јерусалима*. N. Radošević, *Laudes Serbiae. The life of despot Stefan Lazarević by Constantine the Philosopher*, 449.

¹⁹³ *Живот Стефана Лазаревића*, 56.

¹⁹⁴ Сам наш писац на једном месту пита *ко је у могућности да писаном речју исказе какав је положај, изглед и лепота града коме је посветио највише пажње у свом делу. Живот Стефана Лазаревића*, 57.

¹⁹⁵ *Исто*, 57.

¹⁹⁶ *Исто*, 58. К. Филозоф помиње и *висећи врт*, али будући да у наставку деспоту Стефану Лазаревићу приписује речи из Старог Завета, не можемо са сигурношћу знати да ли је нешто тако заиста и постојало у Београду или се помиње са књижевном сврхом.

нову престоницу, деспот Стефан се старао како за безбедност града, тако и за то да у њему постоји одговарајући комплекс за боравак владара и његовог двора. Сазнајемо још и то да је Београд у то време био опасан *двојним бедемима*. У вези са безбедношћу града нешто касније К. Филозоф пише како је град *имао приступ само са југа*, док су га са свих осталих страна штитиле реке.¹⁹⁷ Одбрамбеној моћи допринело је и то што је деспот Стефан у Београд допремио највећи од укупно три топа која је под Сребреницом 1425. године запленио од војске краља Стефана Твртка II која се пред изненадним деспотовим доласком дала у бежање.¹⁹⁸

У *Житију деспота Стефана* Константин Филозоф детаљно нас упознаје са архитектуром Београда, а из тог одељка више није могуће пратити које грађевине су се ту налазиле од раније, а које се могу приписати градитељској делатности деспота Стефана Лазаревића. Будући да је Београд *седмоврх*, К. Филозоф у њему види и у делу описује седам врхова, односно *кула*. Понекад их у једнини назива и *градом*, будући да се у средњем веку градом подразумевало и свако појединачно утврђење, што је било најуже значење те речи. Под првим врхом подразумева се Горњи град са палатом коју је деспот Стефан Лазаревић *украсио веома китњастим узвишењем*. Друга кула налазила се *на рекама и тамо је пристаниште за лађе са северне стране великог града* (Доњи град). Трећа кула *налази се (тамо) где је пристаниште за царске лађе*, и она има *многобројна утврђења* (утврђено ратно пристаниште у Западном подграђу).¹⁹⁹ Четврта кула коју назива и *великом* имала је *опкопе*, у петој кули су била *сва царска складишта*, а у вези са шестом кулом или *градом* истиче да се *види из свих удаљених предела, утврђен зидинама* (четврти, пети и шести врх представљају делове Унутрашњег града који је постојао и пре него што је град доспео у руке деспота Стефана Лазаревића). У *седмом граду* налазио се *други царски дом на узвишењу* (раније изграђено Западно подграђе).²⁰⁰ Да је цео комплекс утврђења био добро повезан, видимо из речи да је деспот Стефан Лазаревић *Кроз (све) њих пролазио ... (идући) ка лађама, као неким тајним пузем*. Заинтересованост К. Филозофа и за сами простор града и његова жеља да га представи својим читаоцима види се и из помена *горњег града* и његових врата од којих једна воде у *унутрашњи град*. Нека од врата која воде у горњи град имају *велике*

¹⁹⁷ *Живот Стефана Лазаревића*, 58-59.

¹⁹⁸ *Исто*, 93; С. Ђирковић, *Историја средњовековне босанске државе*, 257-258; М. Динић, *Прилози за историју ватреног оружја у Дубровнику и суседним земљама*, Глас СКА 161 (1934) 39-42.

¹⁹⁹ Б. Храбак, *нав. дело*, 28.

²⁰⁰ *Живот Стефана Лазаревића*, 93. Убицација *врхова* К. Филозофа дата је према одредници *Београд* (М. Антоновић), у: *Лексикон градова и тргова средњовековних српских земаља* (даље: *Лексикон градова и тргова*).

*стубове и мостове, који се помоћу ланаца подижу, мостове имају и она мања, а једна од њих су названа мала и она воде у мали град, ка рекама. За врата која воде у кулу сазнајемо да имају мост на ланцима преко прокопа.*²⁰¹

Осим тога како је Београд изгледао у грађевинском смислу, из нашег главног извора можемо сазнати да је деспот Стефан Лазаревић радио и на томе да се увећа број становника нове престонице, нарочито оних богатих, а затим и да се за пословне људе из Београда обезбеде разне повластице. О повластицама за трговце сазнајемо из изгубљене *Београдске повеље* деспота Стефана Лазаревића чије је делове Константин Филозоф уметнуо у своје дело,²⁰² а на њих смо се већ осврнули у делу о привреди. Сада када нас интересује град уопште може нам бити занимљиво то да је *Београдска повеља*, односно *писмо* како је означава К. Филозоф, била *са златним печатом на коме је лик овога града*.²⁰³ Обичај израђивања печатника који на себи имају ознаке градова добро је посведочен у Западној Европи, док би ово био јединствени помен таквог случаја у српским средњовековним земљама.

Константин Филозоф нас обавештава о томе да је део времена током ког су трајала непријатељства између деспота Стефана Лазаревића са једне и његовог брата Вука Лазаревића који је имао подршку Турака са друге стране, деспот Стефан провео у Београду. Након што је војнички надјачан и након што је остао без већег дела верне властеле, деспот Стефан се молио Богу *у великом граду по имену Београд, у његовом дому унутар града*. Вук Лазаревић и Турци су убрзо дошли *и близу Београда*, након чега је постигнут споразум и браћа Лазаревићи су поделили територију државе на два посебна дела у којима су самостално владали и појединачно били потчињени Турцима под султаном Сулејманом.²⁰⁴ Видимо да је Београд деспоту Стефану Лазаревићу послужио као уточиште у најкритичнијим тренуцима сукоба са братом Вуком, турским одредима и оним делом српске властеле који је стао на Вукову страну. Томе је допринело то што је Београд био најутврђенији град под деспотовом влашћу, али и чињеница да се налазио на северном крају државе, ослоњеном на Угарску, док је опасност долазила из правца југа и југоистока. У Београду, свакако на двору деспота Стефана Лазаревића који се у то време налазио *у Арбанасима*, преминуо је бугарски цар

²⁰¹ *Живот Стефана Лазаревића*, 59.

²⁰² *Повеље и писма деспота Стефана*, прир. А. Младеновић, 347; Ј. Калић, *Београдска повеља деспота Стефана Лазаревића*, 189-190, 192-197.

²⁰³ *Живот Стефана Лазаревића*, 60.

²⁰⁴ *Исто*, 64-65; *ИСН II*, 80-82 (Ј. Калић).

Константин II Асен, син цара Јована Страцимира (око 1360-1396) и последњи бугарски средњовековни цар.²⁰⁵ Најверовантније је у Београду умро и Балша III Балшић, а посредно у вези са Београдом је и смрт самог деспота Стефана Лазаревића, будући да је преминуо на путу из унутрашњости државе у престоницу.²⁰⁶

Осим Београда, од српских градова у *Житију деспота Стефана* помињу се Крушевац, Островица, Борач, Ново Брдо, Темска, Голубац, Пирот, Соколац, Сврљиг, Болван, Липовац, Сталаћ, Скадар, Копријан и две Сребренице. Знатна већина свих помена ових градова у вези су са описаним војним сукобима. Изузетак чини први помен Крушевца за који се каже да га је подигао кнез Лазар Хребељановић који је у њему саградио и *прекрасну цркву (посвећену) првомученику архиђакону Стефану*.²⁰⁷ Из времена владавине деспота Стефана Лазаревића од Константина Филозофа сазнајемо да је Крушевац био исходиште похода против султана Мусе из 1413. године и према том граду био је усмерен напад султана Мурата II из 1425. године када је околина Крушевца нарочито страдала. К. Филозоф коначно заузимање Крушевца од стране султана Мурата II смешта у период непосредно након смрти деспота Стефана, дакле у 1427. годину, али је помоћу дубровачких извора утврђено да се то заправо догодило већ 1426. године, односно већ у последњој години владавине деспота Стефана.²⁰⁸ Видимо да је Крушевац био погодан као стратешка тачка у којој се могла окупити војска и из ње захваљујући доброј мрежи путева поћи у напад према југоистоку, а такође и то да је из истог разлога био честа мета турских напада.

Островица се спомиње при гушењу побуне властеле из 1398. године када је војвода Никола Зојић са породицом побегао у *утврђени град Островицу* где су се замонашили како би избегли казну кнеза Стефана Лазаревића.²⁰⁹ За Борач сазнајемо да су га заузели Угари у времену након битке код Никопоља 1396. године и турских

²⁰⁵ *Живот Стефана Лазаревића*, 90.

²⁰⁶ *Исто*, 88, 94-95.

²⁰⁷ *Исто*, 33. Веома опширно К. Филозоф пише и о ктиторској делатности деспота Стефана у Београду, а о томе ће бити речи у поглављу о црквеним приликама.

²⁰⁸ *Исто*, 82, 93, 99; С. Ћирковић, *Коментари*, у: М. Орбин, *Краљевство Словена*, Београд 1968, 335; М. Спремић, *Крушевац у XIV и XV веку*, Крушевац кроз векове 1972, 13-14.

²⁰⁹ *Живот Стефана Лазаревића*, 37; М. Шуица, *Завера властеле против кнеза Стефана Лазаревића 1398. године*, 17-20, исти, *Властела кнеза Стефана Лазаревића*, 25-26; исти, *Рудник између обласних господара на крају XIV века*, Рудник и Венчац са околином у средњем веку и раној модерни, Аранђеловац 2018, 65-67. Утврђење Островица налази се око пет километара северозападно од данашњег Рудника. Током XIV и XV века Островица је била најзначајнија тврђава рудничког краја. *Островица / Острвица* (С. Рудић), у: Лексикон градова и тргова.

постојења у јужној Угарској која су уследила (и у којима су страдали Митровица и Земун).²¹⁰

Ново Брдо је град коме је Константин Филозоф у свом делу посветио највише пажње након Београда. Пажња поклоњена Новом Брду може се поредити само са оном према Крушевцу. У Ново Брдо, *град ваистину сребрни и златни* како пише К. Филозоф, браћа деспот Стефан и Вук Лазаревић дошли су након битке код Грачанице из 1402. године. Десет година након тога Муса је у свом походу из 1412. године угрожавао Ново Брдо, а нешто касније у време тог сукоба у Ново Брдо (*велики град* како га том приликом К. Филозоф назива) склонио се деспот Стефан Лазаревић након што *виде да има мало војника*. Ново Брдо нападао је доста касније и султан Мурат II *али не успе, иако се много трудио*.²¹¹ Из свих ових помена Новог Брда код К. Филозофа можемо извести неколико закључака. Прво, велики значај који је Ново Брдо до тог времена стекло у српској држави²¹² није остао непознат нашем писцицу, те га чак назива *великим градом*. Друго, није му непознат ни главни узрок успона Новог Брда, будући да га назива *градом ваистину сребрним и златним*.

Приликом обрачуна са разбојником Новаком (Караљуком) на северозападним границама своје државе, султан Сулејман освојио је град Темску.²¹³ Будући да се за наставак гоњења истог разбојника султан Сулејман обраћао гласницима деспоту Стефану Лазаревићу, закључује се да освојена Темска није била у деспотовим, већ у рукама поменутог разбојника. Супарник и наследник султана Сулејмана, султан Муса, по доласку на власт није имао намеру да одржава добре односе са деспотом Стефаном Лазаревићем. Стога је српски владар након неуспелог посланства прешао у напад и са својом војском дошао у *предео Пирота освојивши део његове земље*.²¹⁴ Видимо дакле да се пиротски крај, дакле и сам Пирот, у то време налазио под турском влашћу.

²¹⁰ *Живот Стефана Лазаревића*, 42-43; А. Крстић, *нав. дело*, 73-75.

²¹¹ *Живот Стефана Лазаревића*, 54, 80, 99. К. Филозоф тај напад на Ново Брдо смешта у време након смрти деспота Стефана, али документарни дубровачки извори показују да је опсада већ трајала у фебруару 1427. године, дакле месецима пре деспотове смрти. С. Ђирковић, *Коментари*, 335.

²¹² М. Ђоровић-Љубинковић, *Значај Новог Брда у Србији Лазаревића и Бранковића*, 124-128.

²¹³ *Живот Стефана Лазаревића*, 66. Не зна се када је тачно дошло до тога, али сигурно је било пре 1409. године, јер К. Филозоф пише како у време обрачуна са Новаком (Караљуком) *Земља (тада) још не беше раздељена* мислећи на поделу српске државе након сукоба Стефана и Вука Лазаревића из те године. Град Темска налази се око двадесет километара северозападно од Пирота, на почетку клисуре реке Темштице. *Темац* (Ј. Мргић), у: *Лексикон градова и тргова*.

²¹⁴ *Живот Стефана Лазаревића*, 75.

У вези са походом султана Мусе из 1413. године који је у науци добро расветљен помоћу нашег и осталих извора²¹⁵ помињу се Соколац²¹⁶ и Сврљиг²¹⁷ где је поражен турски одметних Хамза, а Болван,²¹⁸ Липовац,²¹⁹ Сталаћ²²⁰ и Копријан²²¹ освојени су од српског деспота.²²²

Након смрти и завештања Балше III Балшића највероватније у Београду 1421. године деспот Стефан Лазаревић је пошао у Зету и *Заузе ту земљу уз мало борбе под неким градовима*, а дошавши под Скадар, *оспедаше га*, након чега је потписано примирје.²²³ Дакле, борба за Зету одвијала се првенствено под градовима, а опсада је била моћно средство којим се могао вршити притисак на непријатеља, чак и ако као у овом случају није била успешна.

Повратак деспота Стефана Лазаревића у српске земље након битке код Космидиона на Златном рогу 1410. године водио је преко Цариграда и Влашке, а завршио се тако што је стигао у *свој град Голубац*, који је дакле задржао у својим рукама од како га је више година пре тога добио од краља Жигмунда Луксембуршког.²²⁴ Други помен Голубца речитији је него први. Осим тога да је Голубац био предмет отимања између делова војске султана Мурата II и новог српског владара Ђурђа Бранковића након смрти деспота Стефана Лазаревића (1427), налазимо помен *Јеремије, војводе голубачког града*. Осим титуле коју је као носилац власти у граду носио, сазнајемо да је најпре позивао и пустио Турке у град који су се након заузимања Голубца и пљачке његове области повукли, а затим и да је одбијао да новом

²¹⁵ С. Мишић, *Поход султана Мусе на Деспотовину 1413. године и источна српско-турска граница*, 75-88 (даље: С. Мишић, *Поход султана Мусе*).

²¹⁶ Једини помен Соколца је овај који налазимо код К. Филозофа у вези са походом султана Мусе. Убикација овог града није сигурна. Највероватније се ради о граду чији се остаци налазе изнад села Градишта у Заглавку на левој обали Алдиначке (Жуковачке) реке. *Соколница / Соколац* (С. Мишић), у: Лексикон градова и тргова.

²¹⁷ Средњовековни Сврљиг налази се северно од данашњег Сврљига, на стени изнад Сврљишког Тимока код села Нишевац. *Сврљиг* (В. Алексић), у: Лексикон градова и тргова.

²¹⁸ Болван се налази девет километара северно од Алексинца, на улазу у Моравичку клисуру. *Болван / Бован* (С. Мишић), у: Лексикон градова и тргова.

²¹⁹ Тврђава Липовац налази се у близини извора Липовачке реке, на јужном побрђу Озрена и подно једног од његових врхова Лесковица. *Липовац* (С. Мишић), у: Лексикон градова и тргова.

²²⁰ Средњовековни град Сталаћ налазио се на северном ободу Мојсињских планина, у троуглу који са њима праве Западна и Јужна Морава. *Сталаћ* (Н. Ђокић), у: Лексикон градова и тргова.

²²¹ Копријан се највероватније налазио једанаест километара јужно од Ниша, на десној обали Ј. Мораве, близу ушћа Топлице (локалитет познат под именом Курвин град). *Копријан* (М. Копривица), у: Лексикон градова и тргова.

²²² Копријан је деспот Стефан убрзо добио назад након пораза султана Мусе и доласка на власт султана Мехмеда. *Живот Стефана Лазаревића*, 84.

²²³ *Исто*, 88.

²²⁴ *Исто*, 70.

српском владару Ђурђу Бранковићу преда град, већ је након што су заједно ушли у град исти заузео и чак *на помазаного (владара) руку и оружје подиже*.²²⁵ Као последица држања војводе Јеремије Голубац се дуже од деценију и по налазио ван граница српске државе, а то на који начин је град доспео у турске руке познато нам је из једног каснијег западног извора.²²⁶

Прва од две Сребренице за коју сазнајемо из дела Константина Филозофа јесте Сребреница у рудничком крају. Град се налази на узвишењу изнад десне обале реке Сребренице, десне притоке Јасенице, на око десет километара источно од Рудника.²²⁷ У месту по имену Сребреница деспот Стефан Лазаревић је сазвао сабор на којем је прогласио свог сестрића Ђурђа Бранковића за наследника на српском престолу, што је сабор и прихватио.²²⁸ Друга Сребреница је она далеко чувенија, која се налазила на левој обали Дрине и која је била најзначајније градско средиште у великој окуци коју на својој левој обали прави ова река. Деспот Стефан Лазаревић је Сребреницу успешно одбранио од напада босанске војске под краљем Стефаном Твртком II, а њену одбрамбену снагу ојачао је остављајући у њој два мања од три топа колико их је укупно запленио Босанцима.²²⁹ Поражени краљ Стефан Твртко II се бежећи од деспота Стефана Лазаревића обрео у једном од *утврђених градова* из ког је деспоту послао изасланика.²³⁰ У вези са Сребреницом сазнајемо још и то да *под поменутиим градом Сребреницом беше место у коме (беше) много мајстора – сребрнара који су имали за надзорника младића*. У нередима који су у подграђу настали надзорник је страдао, а деспот Стефан Лазаревић је одсецањем удова за то казнио и кривце и невине за шта се, према свом животописцу, касније кајао.²³¹ Оно што је значајно у овом тренутку јесте да из нашег извора сазнајемо то да је Сребреница имала развијено подграђе у којем је боравило *много мајстора*, као и то да су они имали *надзорника* који се, закључујемо из

²²⁵ *Живот Стефана Лазаревића*, 99.

²²⁶ С. Ћирковић, *Голубац у средњем веку*, 13-14. Голубац се унутар граница српске државе поново нашао тек након што су га Турци заједно са другим градовима и територијама вратили деспоту Ђурђу 1444. године. С. Мишић, *Обнова Деспотовине и њене границе (1444-1459)*, Пад Српске деспотовине 1459. године, Београд 2011, 66-68.

²²⁷ *Сребреница* (В. Петровић), у: *Лексикон градова и тргова*.

²²⁸ *Живот Стефана Лазаревића*, 91-92; *ИСН II*, 214 (Ј. Калић), са прегледом литературе о времену одржавања овог сабора у нап. 28. Сабор је одржан 1425. или 1426. године.

²²⁹ М. Динић, *Прилози за историју ватреног оружја у Дубровнику и суседним земљама*, 39-42.

²³⁰ *Живот Стефана Лазаревића*, 93; С. Ћирковић, *Историја средњовековне босанске државе*, 257-258. Босански напад на Сребреницу одиграо се 1425. године током напада султана Мурата II на Српску Деспотовину са усмерењем на Крушевац, а успешно одбрану града деспот Стефан предузео је исте године након што су се Турци привремено повукли.

²³¹ *Живот Стефана Лазаревића*, 93-94.

описане деспотове реакције, највероватније може сматрати за представника локалне управе.

Видимо дакле да су српски средњовековни градови у делима Константина Филозофа приказани као престоница у којој владар борави и прима друге владаре и њихове посланике (Београд), као циљ напада или опсада (Крушевац, Борач, Ново Брдо, Темска, Голубац, Сврљиг, Болван, Липовац, Сталаћ, Скадар, Копријан, Сребреница), као уточиште за оне који су надјачани на бојном пољу (Островица, Београд, Ново Брдо, неименовани град у Босни), као средиште привредне (Београд, подргађе Сребренице) и културне делатности (Београд²³²), црквеног живота (Крушевац, Београд) итд. Ниједан наш средњовековни писац није у толикој мери као К. Филозоф приказао живот средњовековног града. Приметна је и његова жива заинтересованост за фортификацију, архитектуру и простор градских насеља, у првом реду Београда. Све ово може се објаснити комбинацијом историчног стила К. Филозофа у ком није могло бити намере да се не унесу сва она знања која је имао о појединачним градовима и вишеструког значаја који су градска насеља до трећине XV века стекла.

6.2. Трагови демографских промена

Историјска демографија српских земаља у средњем веку од када је то могуће па до краја XV века ослања се у првом реду на податке које пружају повеље српских владара са једне и први дефтери (порески пописи) настали по турском освајању.²³³ Иако најзначајнији за ову област истраживања, ове врсте извора често не пружају податке каквим би се истраживачи ове области највише радовали. Само *Дечанске хрисовуље* дају детаљан попис одраслих мушкараца у манастирским селима, и то у размаку од петнаестак година, те се у осталим домаћим дипломатичким изворима истраживачи ослањају на податке који говоре о развоју насеља, допуњујући их знањима о политичким, здравственим и приликама које пружају природни ресурси појединих области. Турски дефтери не пописују сво становништво на одређеној територији, већ

²³² Препоручујући предузимање опсежне делатности на исправљању текстова и својеврсне реформе образовања К. Филозоф то сматра могућим *јер и у нашем граду* (Београду – прим. аут) *постоји (неко) као скривени бисер, који све може у прави склад довести, само ако му се нареди*. Овим се наш писац нескромно препоручује деспоту Стефану Лазаревићу да управо њега одреди за носиоца делатности коју на више места предлаже. *Сказаније о писменех*, 45.

²³³ С. Мишић, *Студије о средњовековном Полимљу*, 111.

само мушке пореске главе, самце и удовице. Због свега тога најчешће се говори о тенденцији раста или опадања броја становника на одређеној територији.²³⁴

О тенденцији раста или опадања броја становника у неколико конкретних случајева можемо сазнати и из дела Константина Филозофа, што је прави изузетак за наративне изворе настале на простору средњовековних српских земаља. Први податак на који ћемо се осврнути није толико конкретан, али језгровито потврђује већ постојећа знања о приливу становништва у српске земље из других од Турака освојених православних земаља. Обраћајући се деспоту Стефану Лазаревићу као свом покровитељу, К. Филозоф у *Сказанију о писменех* у случају суда за то што је у делу написао, тражи да му *не суде незналице, него мужеви из трновских предела или из Свете горе, јер ти много таквих имаш.*²³⁵ Српске земље постале су уточиште за невољнике из грчких и бугарских земаља још у време кнеза Лазара Хребељановића, а да су то остале и у време његовог сина и наследника видимо и из овог податка К. Филозофа. Из наведеног цитата, али и из примера нашег писца, видимо да су у српске земље у првом реду долазили клирици, али и образовани световњаци. У похвали на самом крају *Житија деспота Стефана* К. Филозоф за свог јунака пише да се *Као вожд рода (свога) показао се као (гостољубиви) Аврам, који жељно прима странце.*²³⁶ Да примање странаца у држави деспота Стефана Лазаревића није имало заиста широке размере оно се не би нашло у овој сажетој завршној похвали.

Демографске промене чије трагове налазимо у *Житију деспота Стефана* Константина Филозофа можемо поделити на насилне и једну ненасилну. Једина ненасилна демографска промена за коју сазнајемо јесте пораст броја становника Београда који је био последица делатности деспота Стефана Лазаревића. *Из читаве своје земље сакупи најбогатије људе и насели их у том граду (Београду), као што некад (учини) у своје граду равноапостолни (раван) дванаесторици апостола,* гласи најновији превод Г. Јовановић ове реченице из деспотовог *Житија.*²³⁷ У истом смислу преводио ју је у свом преводу и Л. Мирковић, да би неколико година касније, након што се упознао са податком из једног грчког извора да је цар Константин Велики у Цариград населио дванаест конкретних сенатора из Старог Рима, изменио свој превод у смислу да је деспот Стефан Лазаревић населио најбогатије људе *Као равноапостолни*

²³⁴ С. Мишић, *Студије о средњовековном Полимљу*, 111, 122.

²³⁵ *Сказаније о писменех*, 48.

²³⁶ *Живот Стефана Лазаревића*, 104.

²³⁷ *Исто*, 60.

*(т.ј. Константин Велики) дванаесторицу (сенатора) у свом граду (Цариграду) некада.*²³⁸

У сваком случају, ова исправка не мења суштину податка значајног за историјску демографију. Деспот Стефан Лазаревић настојао је да Београд насели најпре *најбогатијим људима*, односно људима чији су капитал и послови могли одлучујуће допринети привредном развоју нове српске престонице. Значајне повластице које су *Београдском повељом* добили трговци који су били становници Београда учинили су да *из свих околних крајева непрестано, из дана у дан, долажаху (људи) и за кратко време град се густо насели*. Међутим, деспот Стефан Лазаревић се није задовољио само тиме, већ *из својих земаља записивао је и сакупљао (људе) као (што је чинио) Немаја*.²³⁹ Из овога следи да је владар у Београд, и то плански (*записивао је...*), насељавао не само пословне људе, већ и остало становништво које је поспешивало демографски развој престонице.

Као што је речено, пример ненасилног насељавања Београда заснованог на пружању повластица његовим грађанима представља изузетак у демографским променама са којима се упознајемо из наших извора. Све друге демографске промене су насилне и у вези са ратним сукобима који су се одвијали на територији српских земаља. Да је до покрета становништва изазваних ратом дошло за време сукоба са султаном Сулејманом види се из описа српског посланства које је осим честитки требало да новог султана Мусу обавести да је захваљујући његовој победи деспот Стефан Лазаревић *све на своје место поставио, како становништво, тако и (све друге) ствари*.²⁴⁰ Претходни подаци који говоре о времену сукоба са султаном Сулејманом не дозвољавају нам да закључимо на којим територијама је дошло до померања становништва, али може се предпоставити да се ради о пограничним територијама. Можемо изнети једно друго запажање, а то је да су промене биле привремене и да се становништво у кратком периоду мира који је наступио вратило у своја претходна места становања. Међутим, врхунац насилних демографских промена о којима сазнајемо уследио је тек по доласку султана Мусе на османски престо и током бројних сукоба вођених током његове владавине. Пре самог похода на српску државу 1413.

²³⁸ Л. Мирковић, *Једно место из Живота деспота Стевана од Константина Философа*, 150-151. Ова Мирковићева исправка свог превода остала је незапажена како у каснијим издањима која су доносила *Житије деспота Стефана* у његовом преводу, тако и новом преводиоцу који је проблему превођења *Житија деспота Стефана* посветио и посебну расправу. Г. Јовановић, *Проблеми превођења Житија деспота Стефана Лазаревића на савремени српски језик*, Деспот Стефан и његова Манасија, Деспотовац 2008, 77-82.

²³⁹ *Живот Стефана Лазаревића*, 61.

²⁴⁰ *Исто*, 75.

године *Пописао је из своје земље многе (људе) које ће населити по српским крајевима.*²⁴¹ Систематичност у Мусином вршењу пожељних демографских промена видимо и по томе што пре сукоба са одметником Хамзом, дошавши у област Соколца и Сврљига, *записа на цедуљицама име свакога села које даде командантима својих пешака да све (сељаке) сакупе под градом.* Након што је поразио одметника, султан Муса *насели (народ) у свом селу године 6921 (1413).*²⁴² Зазуевши Болван који се до тада налазио под српском влашћу, султан Муса његове становнике који су предали град *ороби и исто тако пресели.*²⁴³ Тек по поразу и смрти султана Мусе *становништво и све унаоколо стече спокојство.*²⁴⁴ Претпоставка да је име овог владара послужило као основа за једног од најпознатијих негативних јунака српске народне књижевности ишла би у прилог томе колико је лош траг и успомену оставио код становништва.

Смрт султана Мусе и добри односи деспота Стефана Лазаревића са новим султаном Мехмедом I донели су године мира, а са њима је ишло и одсуство насилних демографских кретања. Наредне демографске промене које можемо пратити кроз наш главни извор уследиле су након смрти деспота Стефана Лазаревића (1427). Након што се проширио глас о смрти српског владара, *сви су се склањали у градове и на острва.*²⁴⁵ Иако кретање становништва о ком говоре ове речи нису изазване непосредним оружаним сукобом, оно је подстакнуто страхом од рата који је обично у околностима након смрти средњовековног владара наступао. Након што је султан Мурат II освојио Крушевац *народ који је у њему био појури (да бежи) из града,* тако да је турско освајање било непосредни и једини узрок демографског губитка у Крушевцу.²⁴⁶ И уопште, приказујући стање у српским земљама након смрти деспота Стефана Лазаревића, Константин Филозоф пише како су људи *били (час) прогањани, (час се опет) насељаваху,* и да *народ оде у расејање – на западад и на исток, (на) север и југ (бежећи) од крвавих догађаја.*²⁴⁷

Као што је речено, демографске промене о којима нас обавештава Константин Филозоф могу се поделити у односу на њихов узрок (ратни сукоби или подстицајна делатност владара). Осим тога, могу се поделити и према трајању. Наиме, досељавање

²⁴¹ *Живот Стефана Лазаревића*, 81.

²⁴² *Исто*.

²⁴³ *Исто*.

²⁴⁴ *Исто*, 84.

²⁴⁵ *Исто*, 97.

²⁴⁶ *Исто*, 99.

²⁴⁷ *Исто*, 100-102.

људи из грчких и бугарских у српске земље је вишедеценијски процес који се одвијао пре, за време и након владавине деспота Стефана Лазаревића. Ни насељавање Београда није било једнократно, већ је трајало дуже од две деценије током којих је овај град био престоница српске државе и предмет посебне пажње српског владара. С друге стране, током појединачних ратних сукоба који би захватили поједине крајеве и градове (нпр. Болван, Крушевац) њихово становништво би било расељавано или би само напуштало своја претходна боравишта. Видели смо у једном случају (након окончања сукоба са султаном Сулејманом) да се током рата угрожено и одбегло или пресељено становништво могло по настанку мирнијих околности вратити на територије које је раније насељавало. Међутим, све појединачне демографске промене проузроковане турским освајачким походима могу се посматрати у дужем трајању као деценијски (па и вековни) процес потискивања православног од стране турског исламског или домаћег исламизованог становништва.

7. Политичка историја и географија

7.1. Поглед Константина Филозофа на ранију српску историју

Већ смо указали на речи Константина Филозофа којима сам указује на то да *Житије деспота Стефана* није написао само као *житије*, него као (да сам) *летописац са свим осталим (стварима)*.²⁴⁸ И заиста, подаци о политичкој историји који чине окосницу средњовековних летописа у највећој мери чине и садржај овог дела К. Филозофа. Прве личности из српске историје које налазимо у *Житију деспота Стефана* су Стефан Немања и Сава Немањић, утемељивачи независне српске државе и Српске Цркве крајем XII и почетком XIII века. Притом, наравно, изузимамо измишљене личности којима К. Филозоф сродствено повезује Стефана Немању са римским царем Лицинијем, за ког такође пише да је *далматински господин родом Србин*. Сврха овог легендарног родослова јесте довођење у сродничке везе деспота Стефана Лазаревића са римским царем Константином Великим, будући да је према том родослову Стефан Немања потомак цара Лицинија и Констанције, сестре цара Константина Великог.²⁴⁹ Исти родослов садржи прецизан родослов владара из династије Немањића,²⁵⁰ али и бочну грану родослова од Вукана Немањића до кнегиње Милице (велики кнез Вукан – жупан Димитрије – кнез Вратислав – кнез Вратко – Милица), чија се истинитост у науци различито оцењује.²⁵¹ Сродство са Немањићима било је од изванредне важности за истицање легитимности власти над српским земљама, али су све развијенији односи пре свега са Угарском утицали на то на се углед повећа сродственим повезивањем са царем Константином Великим – светим равноапостолним владарем поштованим у читавој Европи. Претпоставља се да је К. Филозоф у *Житије деспота Стефана* унео скраћену верзију опширнијег родослова

²⁴⁸ *Живот Стефана Лазаревића*, 104.

²⁴⁹ *Исто*, 26-27; О слици цара Константина Великог у *Житију деспота Стефана* и осталим српским средњовековним житијима в. С. Мишић, *Свети цар Константин у српским средњовековним житијима*, 583-591.

²⁵⁰ Са поменом двојице синова и браће владара који нису седели на српском владарском престолу – Предислава, сина краља Стефана Првовенчаног и Душмана, сина краља Стефана Уроша III.

²⁵¹ *Живот Стефана Лазаревића*, 27-28.

који је настао на двору деспота Стефана Лазаревића, а не одбацује се ни могућност да је управо сам К. Филозоф његов аутор.²⁵²

Оно што нам о Симеону Мироточивом и Светом Сави Константин Филозоф приповеда своди се, као углавном и у осталим житијима која нису посвећена њима, на њихове духовне заслуге. К. Филозоф о њима пише након приче о монасима у српској земљи од којих *потекоше велики Симеон и Сава*, велича њихову одлуку о напуштању земаљске власти и то како *узеше на плећа крст*, завршавајући речима да *њихове врлине побројати исто је што и песак морски бројити*.²⁵³ О делатности Немањића осим потомства које су оставили К. Филозоф пише и то врло кратко да је Немањин син Стефан *првовенчани краљ*, да је Сава *први српски архиепископ* и да је *брата свога Стефана крунисао за краља*,²⁵⁴ као и то и да Душан *преступи заповести отаца својих и самовласно се прогласи за цара*.²⁵⁵ Видимо дакле да је К. Филозоф прихватио став по ком је српски краљ Стефан Душан посезањем за царском титулом преступио заповести својих отаца, односно предака и претходника на српском престолу, који су од времена краља Стефана Првовенчаног сви редом носили краљевску титулу. Овај став био је нарочито распрострањен међу српским свештенством и монаштвом, будући да је са делатношћу цара Стефана Душана скопчан и раскол између Српске Цркве и Цариградске патријаршије.

²⁵² О настанку овог родослова, различитим узроцима који су до тога довели (лаицизација културе, утицај једног сличног западног дела (*Француска краљевска кућа*) и западне културе уопште, присуство дела моштију (десница) цара Константина Великог која је у то време била похрањена у Београду), последицама настанка тог родослова и одбацавању код Константина наведене сродничке линије од Вукана Немањића до кнегиње Милице в. М. Васиљевић, *Настанак српских родослова и летописа*, 108-112; иста, *Генеалогичке између историје и идеологије: пример порекла кнегиње Милице*, 79-97.

Старија литература узимала је К. Филозофа као аутора српског родослова. Љ. Стојановић (*Стари српски родослови и летописи*, С. Карловци 1927, XXXIII) сматрао је да је К. Филозоф најпре написао опширан родослов (касније прерађиван у пет редакција) из ког је направио извод који је унео у *Житије деспота Стефана*. Ђ. Радојичић (*Доба постанка и развој старих српских родослова*, ИГ 2 (1948) 27-30) је на основу нарочитог стила К. Филозофа писао како се „може готово са сигурношћу рећи да Константин није писац родослова“ већ да је он „само направио извод из родослова, онај кратки текст родослова који је унео у деспотову биографију“.

²⁵³ *Живот Стефана Лазаревића*, 24. Свети Сава је за К. Филозофа *равноапостолни*. Исто, 25. Опширније писање К. Филозофа о Светом Сави и Светом Симеону Мироточивом представља својеврсну обнову поштовања ове двојице светих покровитеља српске државе и владара, култа донекле занемареног у претходним деценијама током којих су преовлађивали култни списи посвећени Светом кнезу Лазару. Б. Бојовић, *нав. дело*, 303-304.

²⁵⁴ Верзија приповести о крунисању која се у српским срединама проширила од времена Теодосија (крај XIII–почетак XIV века) и његовог *Житија Светог Саве* и која се, како видимо, учврстила. Теодосије, *Житије Светога Саве*, 206-207.

²⁵⁵ *Живот Стефана Лазаревића*, 27.

7.2. Кнез Лазар и кнез Стефан

Поред сродства са Немањићима, легитимитету власти кнеза и деспота Стефана Лазаревића доприносило је и то што је син *великог и славног Лазара* који је у свему био *изузетан* и пре чије владавине српска земља *беше као пуста (и) исушена (и) чекаше да се напије воде*.²⁵⁶ Ипак, међу заслугама кнеза Лазара Хребелјановића²⁵⁷ истичу се две детаљније описане. Прва се тиче црквене историје, односно улоге кнеза Лазара у превазилажењу малопре поменутог раскола у којем се Српска Црква налазила од времена цара Стефана Душана па до коначног решења тог питања у време кнеза Лазара.²⁵⁸ Друга заслуга кнеза Лазара јесте његово супротстављање Турцима под султаном Муратом I (1362-1389) у бици на Косову 1389. године, окончано мученичком смрћу која постаје главни темељ светости кнеза Лазара.²⁵⁹ Опису Косовске битке код Константина Филозофа врло исторично следи уводни одељак у ком се, између осталог, каже како је *грчка моћ почела опадати, а Исмаилћани су се умножавали и (толико) су се распространили да су стигли чак до западних (земаља) и како су Исмаилћани постајали све снажнији и освојили источне земље*.²⁶⁰ Са тим је наставио и Амурат који покори многе западне (земље) и који се устреми на благочастивог кнеза Лазара. Кнез Лазар није више желео да чека, већ пође на Исмаилћане и битка беше на месту званом *Косово*. Осим тога што доноси тачан датум Косовске битке (15. јун 1389. године од постања света како стоји у житију, односно 1389. године од Христовог рођења), К. Филозоф са доста појединости описује и сам ток битке. Код К. Филозофа налазимо причу о пред српским владарем оклеветаном *веома благородном* војнику који је своју

²⁵⁶ *Живот Стефана Лазаревића*, 28. Иза овог Константиновог поређења српске земље пре учвршћивања кнеза Лазара на власти са пустом и исушеном земљом која је чекала да се напије воде крије се пишчев, а свакако и општи став о периоду након смрти цара Уроша (1371), када у српским земљама није било јасно ко би и на који начин могао да дође на чело српске државе. Да се та метафора односила на одсуство владара види се и по томе што и за краatak период одсуства кнеза и деспота Стефана из земље за време одласка и повратка са бојишта код Ангоре каже да је земља *заиста запуштела* и да је његовим повратком *опет добила ... настира*. Исто, 54.

²⁵⁷ Међу којима набраја његову градитељску и ктиторску делатност (Крушевац и црква Светог првомученика и архиђакона Стефана у њему, манастир Раваница), ослобађање заробљеника, молостињу и испуњавање Божијих заповести. Исто, 32-33.

²⁵⁸ О улози кнеза Лазара у измирењу цркава у светлу података К. Филозофа и осталих извора који о томе говоре в. Д. Богдановић, *Измирење српске и византијске цркве*, 87-90

²⁵⁹ С. Марјановић-Душанић, *Династија и светост*, 79, 89.

²⁶⁰ *Живот Стефана Лазаревића*, 29-30. На овом месту можемо указати на то да се термини *исток* и *запад*, односно *источни* и *западни* које К. Филозоф десетинама пута користи односе на оно што је источно, односно западно од Цариграда. Према широко распрострањеном мишљењу међу средњовековним ученим писцима из православних земаља под преовлађујућим утицајем из Византије, Цариград је замишљан као центар васељене од ког почињу исток и запад. Такав је случај и са К. Филозофом. Р. Маринковић, *Исток и запад Константина Филозофа*, 46.

верност показао тако што је правећи се да је пребег доспео близу самог султана Мурата. Тада *изненада појури и зари мач у тог ужасног и страшног самодршца*, након чега је и сам страдао од Турака. Ова верзија смрти султана Мурата коју први пут читамо код К. Филозофа постала је основ за многе касније легенде, а народна традиција је оклеветаном благородном војнику накнадно наденула и име (Милош Обилић). Што се тиче тока битке, војска кнеза Лазара је најпре одолевала, па и побеђивала, али син султана Мурата (Бајазит) *ојача у тој бици и победи, по Божјој вољи, како би се и велики (Лазар) и они који са њим беху овенчали венцем мучеништва.*²⁶¹ Дакле, четири деценије и неколико година након Косовске битке, у време када су све њене далекосежне последице одавно дошле до изражаја, она је за К. Филозофа турска победа и српски пораз. То није у складу са обавештењима о Косовској бици која су њој самој временски најближа,²⁶² али прихватање врховне турске власти и преовлађујући утицај који су Турци стекли и уживали наредних деценија довели су до оваквог става К. Филозофа.

Околности које су уследиле након Косовске битке донеле су велике промене на простору српских земаља. Константин Филозоф пише како *несрећа не долажаше само од Исмаиљана, него се и западни (суседи) спремаху за рат*, а спомиње и извесне *међусобне борбе.*²⁶³ Пре описа тог стања сазнајемо да се султан Бајазит I (1389-1402) након битке *врати на исток како би сео на престо оца (својега) и са свих страна утврдио царство.* Након што је то и учинио, послао је у српске земље гласнике који *се сложише са благочастивом госпођом /Милицом/, а (то) саветоваху и патријарх, читав сабор црквених достојанственика и сав синклит*, да се најмлађа ћерка кнеза Лазара и кнегиње Милице Оливера да султану Бајазиту за жену *како би се христоименито стадо спасило од прождрљивих вукова.* Са Оливером је пред султана Бајазита отишао и млади кнез Стефан Лазаревић и *Од тада беше поробљена српска земља, јер су и сам Стефан са братом својим Вуком, са својом властелом и са другима сваке године ишли на поклоњење њему /султану/.*²⁶⁴ Из ових одељака видимо да је К. Филозоф био на неки

²⁶¹ *Живот Стефана Лазаревића*, 31-32. Касније, пишући о одреду српске војске који је на повратку у српске земље са попришта битке код Ангоре 1402. године страдао у близини Једрена од турског војног заповедника Сараце, К. Филозоф нас је обавестио и о томе како за њега (Сарацу) *кажу да је заробио храброг страдалника (кнеза Лазара) па је мржњу гајио и према његовом сину. Исто*, 46.

²⁶² *ИСН II*, 43-46 (Р. Михаљчић).

²⁶³ *Живот Стефана Лазаревића*, 33. О угарским нападима на територије под влашћу малолетног кнеза Стефана у годинама након Косовске битке в. В. Трпковић, *нав. дело*, 96-112.

²⁶⁴ *Живот Стефана Лазаревића*, 33-34. Државни сабор на ком је донешена одлука о прихватању врховне власти султана Бајазита сазван је и одржан између 15. VI и 11. VIII 1389. године. Први датум је датум Косовске битке, а други датум је датум смрти патријарха Спиридона ког заједно са осталим архијерејима, кнегињом Милицом и *читавим сабором* од којих је добио савет да прихвати врховну власт султана Бајазита спомиње сам деспот Стефан у предговору *Закона о рудницима* из 1412. године. М.

начин упознат са нападима из Угарске који су након Косовске битке погађали северне крајеве српске државе, иако се у то време није налазио у српским земљама, што сведочи о томе да је сећање на те сукобе опстало и након више деценија. Та опасност је, заједно са опасношћу од Турака, у комбинацији са *међусобним борбама* које спомиње, навела српски државни сабор и кнегињу Милицу, која је у то време обављала улогу савладара свом сину кнезу Стефану, да прихвате вазалне обавезе према турском султану Бајазиту.²⁶⁵ Оне су, као што видимо, биле запечаћене браком принцезе Оливере и султана Бајазита, а огледале су се у поклоњењима кнеза Стефана Лазаревића и његовог брата Вука Лазаревића са својим пратњама која су се одржавала сваке године. Да се вазалне обавезе нису састојале само у церемонијалним поклоњењима које К. Филозоф овом приликом једино помиње, већ да су подразумевале и предвођење својих одреда у султановим војскама, видеће се врло брзо из описа битака у којима су српски помоћни одреди пратили султана Бајазита.²⁶⁶

И поред све обавештености и историчности Константина Филозофа, као и његове изјаве да ће *Житије деспота Стефана* писати као летописац, ипак не треба губити из вида да се ради пре свега о жанру житија. У том смислу треба указати на то да он не даје тако често хронолошке одреднице, а показује се да и када их даје оне нису увек тачне. Такође, и када нема хронолошких одредница, његов редослед приповедања често уме да завара и представи обрнут редослед неких догађаја.²⁶⁷ Тако, на пример, К. Филозоф пише о завери властеле против кнеза Стефана Лазаревића из 1398. године пре него што описује битке на Ровинама и код Никопоља.²⁶⁸ Још више изненађује то што о

Благојевић, *Српски сабори и сабори отачаства Немањића и Лазаревића*, 29-30 (даље: М. Благојевић, *Српски сабори и сабори отачаства*).

²⁶⁵ Савладарство кнегиње Милице и њеног сина кнеза Стефана од Косовске битке 1389. године па све до њене смрти 1405. године одавно је уочено у науци и посвећено му је доста пажње. Положај савладара након 1398. године стекао је и Вук Лазаревић. М. Благојевић, *Савладарство у српским земљама после смрти цара Уроша*, ЗРВИ 21 (1982) 183-212 (=Немањићи и Лазаревићи и српска средњовековна државност, Београд 2004, 357-374); С. Мишић, *Кнегиња Милица и Лазарево наслеђе*, 7-15. О српском државном сабору за време владавине кнеза Стефана Лазаревића у контексту одржавања државних сабора током читавог трајања српске средњовековне државе в. М. Благојевић, *Српски сабори и сабори отачаства*, 28-33.

²⁶⁶ О губитку пуног суверенитета прихватањем вазалних односа према султану Бајазиту, о околностима у којима су Лазаревићи прихватили те вазалне односе према султану Бајазиту и о последицама те одлуке в. М. Благојевић, *Стефан Лазаревић и суверенитет српске државе*, Ресавска школа и деспот Стефан Лазаревић, Деспотовац 1994, 15-18 (=Немањићи и Лазаревићи и српска средњовековна државност, Београд 2004, 409-412).

²⁶⁷ Стога су у овом раду неки датуми које К. Филозоф наводи истакнути и коментарисани, а за неке важније догађаје које описује наведени су датуми из литературе на коју упућују одговарајуће напомене.

²⁶⁸ *ИСН II*, 62-63 (С. Ћирковић), нап. 30. о хронологији К. Филозофа. О побуни властеле и свим осталим изворима корисним за њено расветљавање в. М. Шуица, *Завера властеле против кнеза Стефана Лазаревића 1398. године*, 17-20.

завери пише и пре описа неуспешног турског похода на Босну који јој је претходио и за чију је пропаст код султана Бајазита побуњена властела оптуживала кнеза Стефана, сачим је К. Филозоф упознат.²⁶⁹ Сазнајемо да су главни побуњеници против кнеза Стефана били *Никола Зојић и Новак Белоцрквић са још некима*, као и то да ту властелу *отац његов (кнез Лазар) под ноге своје покори*. Тако чак код К. Филозофа налазимо траг о ширењу власти кнеза Лазара над њему околном и од њега ситнијом властелом које се одвијало око пола века пре писања овог дела.²⁷⁰ Осим оптужби које се тичу сарадње са Угарима и пропасти похода у Босну, побуњеници су обавештавали султана Бајазита и да су *независни господари* и да као такви могу њему служити самостално у односу на кнеза Стефана. Међутим, заверенике је владару открио *благородан и увек веран* (кнезу Стефану – прим. аут.) властелин Михаило, тако да је кнез Стефан добио прилику да брзо делује. Новак Белоцрквић се не знајући да је завера откривена одазвао владаревом позиву и био је, како К. Филозоф пише, *по правди* погубљен. Никола Зојић је избегао погубљење, али је одстрањен из политичког живота земље након што се повукао у рудничку тврђаву Островицу у којој се заједно са супругом и четири ћерке замонашио пред опасношћу од владареве освете.²⁷¹ Односи са султаном Бајазитом решени су тако што му је најпре отишла кнегиња Милица која *са собом поведе и своју рођаку, бившу супругу деспота Угљеше, кћер некога ћесара* (деспотица Јелена, ћерка ћесара Војихне – прим. аут.), а затим и сам кнез Стефан. Сусрет султана Бајазита и кнеза Стефана веома је сликовито описан код К. Филозофа, а најупечатљивији су они делови када султан свог вазала уверава у то да му ослањање на Угаре неће донети никакве користи, наводно пророчанство по којем ће, ако му остане веран, у време након његове смрти увећати своју државу захваљујући сукобима између његових синова, савет по ком треба

²⁶⁹ Када говори о побуни К. Филозоф каже како је један део властеле обавештавао султана Бајазита како кнез Стефан *Угре против њега (султана) подиже*, а када касније говори о пропасти турског похода на Босну конкретизује оптужбе на рачун кнеза Стефана речима да је *био окривљен за ову погибију, али (они што га клеветаху) не успеше ништа да учине, јер му је Бог помагао*. *Живот Стефана Лазаревића*, 37, 41.

²⁷⁰ *Исто*. Никола Зојић и Новак Белоцрквић били су међу најутицајнијом властелом у држави кнеза Лазара, а жена Николе Зојића је била рођака Лазаревића. Поседи Николе Зојића налазили су се у рудничком, а Новака Белоцрквића у топличком крају и у Хвосну. Стога се за првог са више, а другог са мање вероватноће претпоставља да су до 1373. године били подложни жупану Николи Алтомановићу, након чега су потпали под утицај кнеза Лазара (Никола Зојић и путем брака, честог политичког оруђа кнеза Лазара). М. Ивановић, *Структура властeosког слоја у држави кнеза Лазара*, Власт и моћ – властела Моравске Србије, Крушевац 2014, 77-79.

²⁷¹ *Живот Стефана Лазаревића*, 37. Највероватније је на то да живот Николе Зојића буде сачуван утицало то што је његова жена била у сродству са владарском породицом.

да за време његовог живота себи потчини своје великаше, као и да уздигне себи верне појединце без обзира на њихово порекло.²⁷²

Константин Филозоф не наводи место где се одиграла битка на Ровинама, док као време у ком се одржала наводи 6903. годину (период између 1. IX 1394. године и 31. VIII 1395. године), што је тачно будући да знамо да се битка одиграла 17. V 1395. године.²⁷³ Говори нам толико да је султан Бајазит повео тај освајачки поход против *Угровлаха* и да се са *самодржавним војводом Јованом Мирчом* сукобио по преласку Дунава. Сазнајемо још и то да су турској војсци били кнез Стефан Лазаревић, *краљ Марко и Константин* (краљ Марко Мрњавчевић и Константин Драгаш). Последња двојица су у бици изгубила живот, а чувене су и речи које К. Филозоф приписује краљу Марку по којима овај моли Бога да у предстојећој бици помогне хришћанима, макар и по цену да сам изгуби живот.²⁷⁴ На овом примеру видимо да К. Филозоф понекад, када може да доведе у везу са темом свог дела, спомиње и личности српске историје које немају непосредне везе са Стефаном Лазаревићем као што имају нпр. Немањићи или његови потчињени, савезници или противници. Из тога што их просто наводи као *краља Марка и Константина* без додатних објашњења осим Маркове титуле, види се да су њих двојица и више деценија после своје смрти биле познате личности у српским срединама, могуће и доста далеко од територија на којима су живели и владали. За сву тројицу српских вазала у војсци султана Бајазита К. Филозоф пише како *Сви они беху са Исмаилћанима не по својој вољи, него по нужди*. Занимљиво је да се само из обавештења К. Филозофа не би могао извести сигуран закључак о томе који је био исход битке на Ровинама, будући да само каже како султан Бајазит, након што се вратио у своју државу *са њима* (противницима у бици – прим аут.) *учини примирје*.²⁷⁵

²⁷² Исто, 39-40. За анализу углавном позитивног начина на који је султан Бајазит представљен у *Житију деспота Стефана* в. М. Ивановић, М. Шуица, *Историјска перцепција султана Бајазита I у делу Константина Филозофа*, 69-98. Према К. Филозофу султан Бајазит је деспоту Стефану рекао како га предсвима представља *као сина најстаријег и највољенијег*, речима иза којих стоји смисао да су између њих двојице обновљени вазалски односи, наравно са турским султаном као сизереном и српским деспотом као вазалом (сином). М. Благојевић, *Сродствена терминологија и хијерархија владара у списима Константина Филозофа и његових савременика*, 228-229 (даље: М. Благојевић, *Сродствена терминологија*).

²⁷³ *Живот Стефана Лазаревића*, 40-41; В. Трпковић, *нав. дело*, 113.

²⁷⁴ *Живот Стефана Лазаревића*, 41. Ђ. Радојичић је указао на то да је К. Филозоф једини извор који говори о учешћу кнеза Стефана у овој бици, док о учешћу краља Марка и Константина Драгаша говоре и други извори. Ђ. Радојичић, *Једна глава из „Живота Стефана Лазаревића од Константина Филозофа (Битка на Ровинама)*, 139-140.

²⁷⁵ *Живот Стефана Лазаревића*, 41. О томе да се хришћанска победа подразумева из речи које К. Филозоф приписује краљу Марку в. Ђ. Радојичић, *Једна глава из „Живота Стефана Лазаревића од Константина Филозофа (Битка на Ровинама)*, 144. Става да К. Филозоф „не претставља битку ни

Претпостављамо да К. Филозоф није желео да отворено да нагласи пораз султана Бајазита јер не би било прикладно да се за један од првих описаних војничких подухвата кнеза Стефана који се налазио у султановом табору нагласи да је био пораз.

Након описа ове битке, а пре писања о бици код Никопоља, Константин Филозоф нас обавештава о турском походу на Босну. За њега каже да је био две године после битке на Ровинама, што би према његовој, у овим случајевима нетачној хронологији, била 1396/7. година. Међутим, на основу других извора зна се да се тај напад десио 1398. године,²⁷⁶ дакле три године након битке код Ровина, а две године након битке код Никопоља о којој пише тек након описа турског похода на Босну. О овом походу сазнајемо да је султан Бајазит послао *са својим синовима неисказану множину војске на Босну* и да *са њима пође и овај христољубиви кнез Стефан*. Сазнајемо да је поход пропао због веома оштре зиме (због које *мало ко се од војника и заробљеника врати у своју земљу*), као и то да је кнез Стефан *био окривљен за ову погибију*, али да они који су га за то оптуживали пред Турцима *не успеше ништа да учине*.²⁷⁷

Константин Филозоф у наставку помиње како је султан Бајазит *Освојивши многе замље напао и Богом чувани град Константинов* под којим му *ништа није пошло за руком*. Главна сврха осврта на бављење султана Бајазита под Цариградом јесте та да је на глас о томе *западни владар*, односно краљ Жигмунд Луксембуршки, отпочео напад на Турско Царство прелазећи Дунав и угрожавајући Никопољ.²⁷⁸ Султан Бајазит је на глас о томе напустио околину Цариграда и кренуо у сусрет нападачима. Краљ Жигмунд је према К. Филозофу кренуо у напад са *огромном и неисказаном силом* имајући уз себе *сарматску, немачку, угарску и друге војске*. Опис битке код Никопоља је такав да читамо како је најпре предност остварила војска на челу са краљем Жигмундом, да би у преломном тренутку султан Бајазит успео да консолидује своје снаге које су на крају однеле одлучујућу победу.²⁷⁹ Након турске победе султан Бајазит *опет се подиже са читавом војском и пође на Угре ... Митровчане /становнике Сремске Митровице/*

најмање као Мирчину победу“ био је К. Јиречек 1891. године. К. Јиречек, *Прилог за оцену скоро пронађене бугарске хронике*, Зборник Константина Јиречека, Посебна издања САН 326 (1959) 393-410.

²⁷⁶ С. Ђирковић, *Историја средњовековне босанске државе*, 184.

²⁷⁷ *Живот Стефана Лазаревића*, 41. Односно, нису успели да на кнеза Стефана тим оптужбама навуку гнев султана Бајазита који му је, као што смо видели, опростио вазалску неверу.

²⁷⁸ *Исто*, 41-42. Занимљиво је да у читавом *Житију деспота Стефана* К. Филозоф краља Жигмунда ни једном не назива именом, већ га означава називима *западни владар*, *западни краљ* или *западни цар*. А. Крстић, *нав. дело*, 75-76.

²⁷⁹ *Живот Стефана Лазаревића*, 42.

пресели и Земљани град /Земун/ разори, а друге области поплени, док са друге стране нападоше Угри на Србе кад овај славни (Стефан) не беше ту и заузеше град по имену Борач и попленише многе крајеве. Угарско заузимање Борача догодило се највероватније 1397. године.²⁸⁰ Истраживаче је с правом заинтересовало то што К. Филозоф није ни споменуо учешће кнеза Стефана Лазаревића у овој великој бици која се одиграла 25. IX 1396. године.²⁸¹ Учесник битке и потоњи турски заробљеник Ханс Шилтбергер, коме истраживачи битке код Никопоља поклањају доста поверења, такође сведочи о првобитној предности војске краља Жигмунда. Међутим, за преокрет који је уследио према њему није заслужан султан Бајазит, већ српски кнез Стефан који је са својим ратницима напао и угрозио самог краља Жигмунда, а са његовом оценом слажу се и обавештења анонимне аустријске хронике која се датира у средину 15. века.²⁸² Прећуткивање присуства кнеза Стефана у бици код Никопоља у чији је ток К. Филозоф очигледно био добро упућен, толико у супротности са описом каснијих битака, објашњава се одлучујућим доприносом великој турској победи и жестоком одмаздом која је над пораженима уследила, посве непожељним подацима у житију једног хришћанског владара.²⁸³

7.3. Битка код Ангоре и учвршћивање власти деспота Стефана Лазаревића

Три деценије након Маричке и једну деценију након Косовске битке све области јужно и источно од Скопља које су улазиле у састав српске државе потпале су под директну турску власт. Већ неколико година на тим просторима била је завршена она фаза турских освајања у којој би властела која је управљала одређеним територијама остајала на својим поседима прихватајући заузврат обавезе према Турцима оличене у данку, допуштању слободног пролаза турске војске и слању или личном вођењу војне помоћи султану.

²⁸⁰ *Живот Стефана Лазаревића*, 42-43; А. Крстић, *нав. дело*, 75.

²⁸¹ М. Шуица, *Битка код Никопоља у делу Константина Филозофа*, 109-124; В. Трпковић, *нав. дело*, 113-116.

²⁸² М. Шуица, *Битка код Никопоља у делу Константина Филозофа*, 113-115.

²⁸³ *Исто*, 121-124.

С друге стране Шар-планине, на простору старијег српског државног језгра, управо је фаза вазалних односа према Турцима била најраспрострањенија. Лазаревићи су покорност према султану исказивали већ пуну деценију, а да би повратили Вукове области које је он изгубио управо због оглушавања о наредбе Турака исто су у првој половини 1402. године морали учинити и Бранковићи.²⁸⁴ Изузимајући босанску владарску породицу, Лазаревићи (кнегиња Милица са синовима кнезом Стефаном и Вуком) и Бранковићи (Вукова удовица Мара са синовима Гргуром, Ђурађем и Лазарем) били су у то време две најмоћније српске породице са највећим поседима (самим тим и приходима и могућношћу опремања највећег броја војника) и политичким угледом и утицајем, па је од њиховог деловања у највећој мери зависила и будућност српских земаља којима су владали и становништва тих земаља. Уз ове две, свакако се мора поменути и породица Балшић, чији су чланови у зетском приморју од времена распада Српског Царства увећавали своју моћ. Може се рећи да почетком XV века они у поређењу са Лазаревићима и Бранковићима уживају чак и већи степен самосталности на својим територијама, свакако захваљујући томе што услед свог географског положаја оне још увек нису биле изложене тако јаком и непосредном турском притиску.

И поред околности које нису обећавале готово ништа на плану окупљања српских земаља и повећавања њихове отпорне снаге према Турцима, сплет историјских околности са почетка XV века ипак је доста проширио маневарски простор господара српских земаља, а у првом реду кнеза и каснијег деспота Стефана Лазаревића. Као што је познато, султан Бајазит је 1402. године морао далеко највећи део своје пажње и војне силе да усмери на источни део своје државе који се нашао пред, показаће се, незаустављивом навалом Монгола поредвођених Тамерланом.²⁸⁵ Да ствар буде још гора по султана Бајазита, ни унутар његове земље није владало јединство, већ су групе ратника из Мале Азије прелазиле на страну Монгола, што је ситуацију чинило још озбиљнијом.²⁸⁶

У таквим околностим стигао је позив султана Бајазита Лазаревићима и Бранковићима да окупе своје снаге и крену пут истока како би му пружили помоћ на

²⁸⁴ М. Динић, *Област Бранковића*, Прилози за КЛИФ 26 (1960) 14-15, 20-21.

²⁸⁵ К. Филозоф доста пише о Тамерлану, његовој земљи и војсци, као и о избијању сукоба између њега и султана Бајазита. Назива га и *Демиром*. *Живот Стефана Лазаревића*, 43-45.

²⁸⁶ *Историја Османског Царства*, прир. Р. Мантран, Београд 2002, 61-62; Х. Иналцик, *Османско царство. Класично доба 1300-1600*, Београд 2003, 25.

коју су се обавезали.²⁸⁷ Они су то и учинили па су се тако на попришту одлучујућег сукоба између Монгола и Турака код Ангоре 28. јула 1402. године у Бајазитовом табору нашли кнез Стефан и Вук Лазаревић и Гргур и Ђурађ Бранковић. Не залазећи у појединости тока битке, може се рећи да је она била потпуни Бајазитов пораз, сам султан био је заробљен, међу заробљеницима нашао се и Гргур Бранковић, а дани који су уследили доносили су расуло турске власти у Малој Азији.²⁸⁸ У Тамерланове руке нешто касније доспео је и Бајазитов харем у ком се налазила и Оливера, сестра кнеза Стефана. У вези са битком код Ангоре може се поменути и то да извори бележе истакнуту улогу коју је у њој одиграо кнез Стефан (њего је нападала *Изабрана персијска војска*, како је и раније било одређено, али су били *побеђени и изгинуше од оштрице мача и копљаа српске војске*, а К. Филозоф бележи такође и покушаје кнеза Стефана да из монголског окружења избави султана Бајазита) чији је посланик (*који се зваше Ајдин*) након битке са Монголима договорио и ослобађање Оливере из заробљеништва.²⁸⁹

Повратак у српске земље водио је преко Цариграда, а пут у Цариград преко Брусе. У њему су се тада обрели кнез Стефан и Вук Лазаревић и Ђурађ Бранковић са својим пратњама.²⁹⁰ Заробљавање султана доносило је велику неизвесност, али и наду за вође поробљених хришћана да ће у измењеним околностима постићи побољшање свог положаја. Исторемено је и међу синовима заробљеног султана почело одмеравање снага и тражење ослонаца за сукоб који је предстојао.

Домаћин кнеза Стефана Лазаревића и његовог брата и сестрића у Цариграду био је цар Јован VII Палеолог, у то време савладар цара Манојла II (1391-1425) који је тада

²⁸⁷ *А Бајазит сакупи сву своју војску и са истока и са запада а посла (поруку) ка увек спомињаном кнезу Стефану да, ако је могуће, са својом војском дође. Живот Стефана Лазаревића, 45.*

²⁸⁸ Заробљавање султана Бајазита практично је значило прекидање вазалног односа између султана и деспота Стефана, а то је убрзо прихватањем деспотске титуле у Цариграду и озваничено. *М. Благојевић, Стефан Лазаревић и суверенитет српске државе, 18.*

²⁸⁹ *Живот Стефана Лазаревића, 45-46, 48, 51; М. Пурковић, Кнез и деспот Стефан Лазаревић, 60-63.* К. Филозоф грешни је при навођењу године битке код Ангоре за коју каже да је била *лета (Господње)* 6911. године, односно у време између 1. IX 1402. године и 31. VIII 1403. године.

²⁹⁰ *Живот Стефана Лазаревића, 46, 49; М. Пурковић, Кнез и деспот Стефан Лазаревић, 61.* К. Филозоф не помиње да је кнез Стефан у Цариград стигао преко Брусе, али бележи да је приликом повратка од Аноре према Цариграду *побеђивао појединачне гониоце, имајући окрвављену десницу.* Такође, обавештава нас само о боравку Стефана и Вука Лазаревића у Цариграду, али не и о присуству Ђурађа Бранковића у граду. Разлог томе може бити обазривост К. Филозофа према наследнику деспота Стефана на српском престолу у чије време дело и настаје, будући да је у Цариграду и отпочело отворено непријатељство између њих двојице. Наиме, Стефан је наредио да се Ђурађ зароби, али то заробљеништво није дуго трајало будући да се Ђурађ из њега ослободио помоћу властелина Родопа, након чега је из Цариграда пребегао Бајазитовом сину Сулејману. *М. Спремић, Деспот Ђурађ Бранковић и његово доба³, 56.*

био у својој дипломатској мисији на Западу, покушавајући да нађе помоћ управо у борби против Турака. Иако не знамо ни из далека како су изгледали разговори између цара, његове администрације и највиђенијих Срба, из резултата се може закључити да је највећу наклоност стекао кнез Стефан. Током боравка у Цагиграду њега је цар Јован обдарио титулом деспота, највишом после царске.²⁹¹ Од тог чина имале су користи обе стране. Византија је тиме добила потврду свог изузетног положаја међу хришћанским државама, прилику за ширење реалног утицаја, али и могућег савезника за неке нове обрте у односима са Турцима, који су је већ потчинили својој врховној власти и тражили начин да окончају сваки вид њене самосталности. Стефан Лазаревић је пак добијањем деспотске титуле повећао свој углед у међународним односима и унутар српских земаља,²⁹² а могао је рачунати макар и са дипломатском помоћи Византије, с обзиром да се било каква војна подршка са те стране није могла очекивати.

Деспот Стефан Лазаревић је у Цариграду повео преговоре и о још једном питању од прворазредног значаја за сваког средњовековног владара – женидби. Током тих преговора договорено је да се Стефан ожени Јеленом, ћерком господара Лезба Франческа Гатилузија. Свог будућег таста деспот Стефан је посетио на путу из Цариграда у српске земље.²⁹³ Да ће по повратку у српске земље доћи до нових окршаја, говорио је и успешан напад на део српске војске који се враћао копненим путем извршен од стране Сулејмановог заповедника Сараце у близини Једрена.²⁹⁴

Будући да је Ђурђу Бранковићу и Турцима на које се ослонио постало јасно да ће деспот Стефан Лазаревић на своје поседе да се врати након што морем стигне до српског приморја, при чему се очекивало да ће приспети у неки од градова свог зета Ђурађа II Страцимировића Балшића, они су предузели мере да то спрече. Најлакши и најкоришћенији пут из зетског приморја у земље у унутрашњости које су биле под

²⁹¹ *Живот Стефана Лазаревића*, 49-50. К. Филозоф пише како је добио *деспотско достојанство од благодативог цара Јована*, али убрзо потом и како тај венац сам Стефан *исплете храбрим и многострадалним подвизима*. Г. Острогорски, *Историја Византије*, 514-516; Б. Ферјанчић, *нав. дело*, 182. Прихватањем деспотске титуле нови деспот Стефан прихватио је „идеалну супрематију“ ромејског василевса, али она није подразумевала и „стварну зависност“, што се види, између осталог, и по томе што себе назива самодржавним деспотом. Г. Острогорски, *Србија и византијска хијерархија држава*, 136-137.

²⁹² Стечени углед унутар српских земаља огледао се како у односу на сроднике (Вук Лазаревић), тако и у односу на такмаце (Бранковићи) деспота Стефана. Ј. Калић, *Деспот Стефан и Византија*, 32.

²⁹³ Касније остварени брак договорен је *по савету и уз учешће царице (жене цара Јована), њене (Јеленине) сестре*. К. Филозоф, *Живот Стефана Лазаревића*, 50; М. Пурковић, *Кнез и деспот Стефан Лазаревић*, 64. Договорени брак био је од велике важности будући да се високо достојанство деспота додељивало искључиво рођацима царске породице. С. Новаковић, *Византијски чиновници и титуле у српским земљама XI–XV века*, 277.

²⁹⁴ *Живот Стефана Лазаревића*, 46.

влашћу деспота Стефана био је зетски пут. Он је од обале ишао Бојаном до Светог Срђа и Скадра у чијој близини се прелазило Дрим у висини Дања или нешто северније, да би се потом одвајао од Дрима и ишао обронцима Мирдитских планина све до Светог Спаса где се враћао на реку и пратио је све до Призрена, одакле су били отворени многи путеви за разне крајеве српске земље.²⁹⁵ Знајући то, одреди Бранковића ојачани турским одредима заузели су путне правце широм Метохије и Косова, покушавајући да осујете Стефанов повратак на његове поседе.²⁹⁶

Када су вести о сукобу између ујака и сестрића из Цариграда стигле у српске земље, у припрему одбране и евентуалног проширења Лазаревог наслеђа у рукама свог сина укључила се и кнегиња Милица тако што је сакупљала војску. Деспот Стефан Лазаревић је у српске земље стигао приспевши на поседе свог зета Ђурађа II Страцимировића Балшића. За њихов родбински однос зна и К. Филозоф који пише да *Ђурађ (Страцимировић), узео беше себи за жену Јелену, сестру (Деспотову)*. Он му је пружио и одређену војну помоћ уочи предстојећег сукоба (*даде му војску, колико могаше, да га прати*). Избегавајући турску и војску Бранковића, деспот Стефан је од приморја бирао К. Филозофу непознате путеве у правцу Жиче, *где беше прва српска архиепископија*.²⁹⁷

До битке је дошло на празник Ваведења Пресвете Богородице 21. XI 1402. године код Трипоља недалеко од Грачанице на Косову.²⁹⁸ Константин Филозоф не бележи тачан датум, али из контекста је јасно да је до битке дошло у истој години када и битка код Ангоре. Исто тако не бележи ни место битке, већ спомиње само *предео који се зове грачанички*, а нешто касније је назива *великом битком код Грачанице*.²⁹⁹ Међутим, у сам ток битке је веома упућен. Сазнајемо да је већим делом војске Лазаревића командовао Вук, са задатком да надвлада војску Бранковића којом је командовао Ђурађ, док је деспот Стефан са мањим делом војске ударио на Турке. Деспот Стефан је постигао успех, али је Вук на свом делу попришта битке био поражен од снага свог сестрића Ђурађа Бранковића. Осим самог деспотовог ратног искуства и

²⁹⁵ С. Мишић, *Историјска географија српских земаља*, 113.

²⁹⁶ *Живот Стефана Лазаревића*, 52; *ИСН II*, 67-68 (Ј. Калић).

²⁹⁷ *Живот Стефана Лазаревића*, 52. Да се деспот Стефан упутио у правцу Жиче писао је још И. Руварац (*Стефан Лазаревић на повратку из Ангоре у Србију*, Зборник Илариона Руварца, 84), а да је у питању био правац према Пећи деценијама после тога и даље је тврдио М. Динић (*Настанак два наша средњовековна града*, Прилози КЛИФ 31 (1965) 195-203 (=М. Динић, *Српске земље у средњем веку*, 347-356)).

²⁹⁸ М. Пурковић, *Кнез и деспот Стефан Лазаревић*, 69.

²⁹⁹ К. Филозоф, *Живот Стефана Лазаревића*, 53-54.

његових већ тада искусних одреда, на по Лазаревиће добар исход утицала је још једна околност. Наиме, у току саме битке, турски вазал кесар Угљеша Влатковић, господар Иногошта, Врања и Прешева, одлучио је да изневери своје сизерене тако што је о њиховим плановима обавештавао деспота Стефана, да би се на крају и отворено сврстао уз српског деспота.³⁰⁰ К. Филозоф за кесара Угљешу пише да *сам пребеже под крила деспота Стефана и преузе земљу своју, (свој) завичај: Врању и Иногошт; и Прешево прими и задржа. Постао је као неко крило (тј. заклон) хришћанима.*³⁰¹ Више је разлога који су га могли навести на прелазак у деспотов табор. У случају Стефанове победе, којој би он допринео, могао би за себе и своје поседе обезбедити више слободе у односу на ону коју је уживао до тада, а не треба заборавити ни неизвесност у тренуцима док деспотова војска надвладава турску. Но ми на основу података не можемо донети сигуран закључак да ли је тако поступио из неког од тих или неког трећег разлога. Извесно је само да по окончању битке и у времену турске заузетости међусобним сукобима кесар Угљеша Влатковић са својим територијама улази у круг властеле и земаља подложних сизеренству деспота Стефана, што је био први корак на пољу ширења Стефанове власти након битке код Ангоре. У састав Српске Деспотовине од тада улазе жупе Прешево, Врање и Иногоште (цела долина горњег тока Јужне Мораве).

По завршетку битке двојица Лазаревића су се обрели у Новом Брду (*Овај /Стефан/ као победилац, а овај /Вук/ као побеђени*), где је међу њима дошло до неспоразума око начина командовања у недавној бици, што је Стефан замерао Вуку (*жалели да овога (свога брата) поучи ратној вештини, а жалели још (увек) због погибије својих војника, упути му неке преке речи*). Неслагање између браће довело је до Вуковог одласка у Сулејманов табор.³⁰² Дакле, 1402. године не само да је распламсан сукоб између Лазаревића и Бранковића, који битка код Трипоља није разрешила, већ је током ње замeтнута и клица сукоба између деспота Стефана и Вука Лазаревића. Вук Лазаревић је у Сулејманов табор пребегао наредне 1403. године, а за њим је пошла и кнегиња Милица, што је било у вези и са приближавањем деспота

³⁰⁰ *Живот Стефана Лазаревића*, 53.

³⁰¹ *Исто*, 54; С. Мишић, *Историјска географија српских земаља*, 49; М. Благојевић, *Крајишта средњовековне Србије од 1371. до 1459. године*, 33. Кесар Угљеша Влатковић, син севастократора Влатка Паскачића, у бици код Ангоре учествовао је као вазал султана Бајазита, да би, као што смо видели, у време битке код Трипоља постао вазал деспота Стефана.

³⁰² *Живот Стефана Лазаревића*, 54.

Стефана Угарској које се у том времену одвијало.³⁰³ Свакако, последица битке код Трипоља остаје Стефанов повратак и учвршћивање власти у земљи, у чему му је од велике помоћи била кнегиња Милица.³⁰⁴

Следећа 1403. година са собом је носила нове заплете. Пролећа те године у заробљеништву је умро султан Бајазит I, након чега је борба између његових синова Сулејмана, Исе, Мусе и Мехмеда узела још више маха. Као најмање способан показао се Иса, кога је у Малој Азији поразио Мехмед. Након тога главни супарници постају Мехмед и Сулејман. Како је Сулејман од почетка свој ослонац тражио и налазио у европском делу турске државе, он је ради обезбеђивања мира са те стране склопио споразум са Византијом, Млечима, Ђеновљанима, војводом Накса и витезовима са Рода. Између осталог, споразум је третирао и положај деспота Стефана Лазаревића, односно „сина Лазаревог“ како стоји у споразуму. Било је предвиђено задржавање земље коју је држао у време султана Бајазита, данак и слање помоћне војске.³⁰⁵ Одјек ових дешавања налазимо и код Константина Филозофа, који пише о Сулејмановом посланству које је деспот Стефан љубазно примио и на Сулејманову иницијативу *утврдио мир*, а бележи такође и Исино убиство, али погрешно наводи да га је извршио Сулејман.³⁰⁶ Било како било, Сулејман, подржавалац Стефанових супарника, из сопствених интереса признао је деспотов положај у његовој земљи, што је и поред турске заузетости унутрашњим сукобом било од прворазредног значаја. Тиме је Стефан Лазаревић непуних годину дана након битке код Ангоре постигао споразум са Византијом и од ње добио деспотску титулу, изборио се за повратак у земљу и преузимање власти (коју је прихватањем кесара Угљеше под своје окриље и проширио), као и стекао признање тог стања од стране једног од претендата на турски престо.

У то време, дакле 1403. године, деспот Стефан је донео једну одлуку која је умногоме допринела учвршћивању његове власти и повећавању српске отпорне снаге у односу на будуће турске нападе који су се очекивали. Он је те године прихватио позив и успоставио тесну сарадњу са Угарском, државом из које су деценију и више пре тога долазили углавном освајачки походи. Наравно, на то да тај позив буде упућен утицало

³⁰³ С. Мишић, *Кнегиња Милица и Лазарево наслеђе*, 11-13.

³⁰⁴ С. Мишић, *Кнегиња Милица и Лазарево наслеђе*, 7-13. Кнегиња Милица је чак учила битке код Трипоља самостално опремила одређени број одреда, а та војска коју је послала ка месту сукоба стигла је са временским закашњењем и недовољно опремљена. *Живот Стефана Лазаревића*, 53.

³⁰⁵ *Историја Османског Царства*, 66; Г. Острогорски, *Историја Византије*, 516; *ИСН II*, 69 (Ј. Калић).

³⁰⁶ *Живот Стефана Лазаревића*, 57.

је тешко стање у ком се нашао краљ Жигмунд Луксембуршки унутар саме Угарске, али и поред тога његова наклоност и евентуална помоћ значајно су могли помоћи деспоту Стефану у тако деликатном унутарполитичком и спољнополитичком тренутку.³⁰⁷ Константин Филозоф је упућен у то да је иницијатива за сарадњу потекла од стране краља Жигмунда, а пише и како деспот Стефан *пошто сачека погодно време да се са њим спријатељи, лепо прими гласника, угости га како доликује, а са оним ко га је послао утврди пријатељство.*³⁰⁸ Тако су интереси обе стране довели до успостављања вазалног односа између деспота Стефана и краља Жигмунда. Од тада су обојица владара могли рачунати на помоћ оног другог у одлучујућим моментима, а деспот Стефан је у посед добио Београд за који К. Филозоф пише да га је *измолио* од Угара, јер *иако лежи у српским крајевима, изгледа као на срцу и плећима угарске земље.*³⁰⁹ Осим тога, деспот Стефан добио је и Мачванску бановину са градом Соколом,³¹⁰ што К. Филозоф у свом делу не спомиње. Мачва и Београд, територије већински насељени српским становништвом око којих су се две суседне државе готово вековима отимале, лако су постали саствани део државе деспота Стефана Лазаревића. У њен састав ушао је и Голубац,³¹¹ чиме је српска власт чврсто избила на Дунав, реку која добија све већи значај у животу српске државе и народа. К. Филозоф не спомиње речју добијање Голупца од краља Жигмунда, али из каснијег помена овог града видимо да је био у деспотовим рукама.³¹²

Међутим, и деспот Стефан Лазаревић, а наравно и његов нови сизерен краљ Жигмунд Луксембуршки, знали су да је држање наведених градова и територија најтешње везано за њихове међусобне односе и да зависи од испуњавања вазалних обавеза. Охрабрен споразумом са Угарском, деспот Стефан је 1403/4. године пленио

³⁰⁷ *ИСН II*, 69-71 (Ј. Калић); 41. З. Ђере, А. Касаш, Т. Пал, П. Рокаи, *Историја Мађара*, Београд 2002, 73, 75-76.

³⁰⁸ *Живот Стефана Лазаревића*, 56. У науци се поклања поверење обавештењу К. Филозофа по ком је иницијатива за успостављање сарадње потекла од стране краља Жигмунда, будући да је он окупљао државе и владаре јужно од своје државе са циљем да као његови вазали пружају отпор Турцима који су већ дуже време угрожавали и саму Угарску. А. Крстић, *нав. дело*, 75-76.

³⁰⁹ *Живот Стефана Лазаревића*, 56.

³¹⁰ М. Пурковић, *Кнез и деспот Стефан Лазаревић*, 74-75.

³¹¹ *ИСН II*, 72 (Ј. Калић). Голубац је од Угара својевремено (негде између 1382. и 1389. године) безуспешно покушао да освоји кнез Лазар. С. Ћирковић, *Голубац у средњем веку*, 9-11. О „померању српског центра ка северу“, односно Сави и Дунаву (наспрот продору ка југу из времена Немањића), које је подразумевало „запоседање севера и згушњавање становништва на том новом простору“ и које је почело доста пре турског освајања српских области северно од Шар-планине в. С. Ћирковић, *Моравска Србија у историји српског народа*, Моравска школа и њено доба, Београд 1972, 105-106.

³¹² Помен се односи на 1410. годину, када је деспот Стефан након битке код Космидиона на Златном рогу преко Цариграда и Влашке стигао у Голубац. *Живот Стефана Лазаревића*, 70; С. Ћирковић, *Голубац у средњем веку*, 12.

неке поседе Бранковића.³¹³ Неслагање око правца спољне политике довео је до привременог разлаза између деспота Стефана и мајке-савладарке кнегиње Милице, која 1403. године прати другог сина Вука у одласку Сулејману. Међутим, отворена неслагања унутар породице Лазаревић превазиђена су до октобра 1404. године и неће се испољавати неколико наредних година.³¹⁴ Престиж проистекао из споразума који је деспот Стефан склопио са краљем Жигмундом могао је ипак у одређеној мери утицати и на измирење Лазаревића. О нападима деспота Стефана на поседе Бранковића из 1403/4. године К. Филозоф не пише, а вероватно са њима није ни био упознат с обзиром да је у српске земље дошао око деценију након тих догађаја. С друге стране, у случају да је са тим био упознат, разумљиво је зашто о томе не пише ако се има на уму да је у време настанка *Житија деспота Стефана* на челу српске државе био Ђурађ Бранковић.

Сви описани догађаји знатно су учврстили власт деспота Стефана Лазаревића над оним просторима које је наследио од свог оца кнеза Лазара Хребелјановића и које је држао до битке код Ангоре, као и у оним које су до краја 1403. године доспеле под његову врховну власт (Врање, Иногште и Прешево кесара Угљеше Влатковића, Мачва, Београд, Голубац). За то имамо и неколико јасних показатеља из других извора. На пример, почетком 1404. године током смиривања побуне у Бугарској и потере за разбојником Караљуком (Новаком) султан Сулејман обавештава деспота Стефана да ће проћи кроз његове земље,³¹⁵ а око 1405. године у тексту *Београдске повеље* наводи да га „Бог својом милошћу избави из њихових (турских – прим. аут.) руку“. Такође, 1405. године у Борачу, у маниру српских владара, издаје повељу Дубровчанима у којој се титулише као *Милошћу Божијом господин свој земљи српској и Поморију и подунавским странама деспот Стефан*,³¹⁶ а његови посланици 1406. године у Венецији изјављују како њихов господар више није под турском влашћу и да је спреман за борбу против њих.³¹⁷

³¹³ *ИСН II*, 75 (Ј. Калић).

³¹⁴ С. Мишић, *Кнегиња Милица и Лазарево наслеђе*, 11-13.

³¹⁵ *Живот Стефана Лазаревића*, 66.

³¹⁶ *Старе српске повеље и писма I*, прир. Љ. Стојановић, бр. 212.

³¹⁷ *ИСН II*, 74 (Ј. Калић); М. Пурковић, *Кнез и деспот Стефан Лазаревић*, 82.

7.4. Врхунац међусрпских и међутурских сукоба и сједињење области Лазаревића и Бранковића

Није прошло много времена до тога да одређена стабилност успостављена у односима између деспота Стефана Лазаревића и његовог брата Вука буде поново поремећена. Подлогу за поновни сукоб дала је смрт кнегиње Милице (монахиње Јевгеније) до које је дошло 11. XI 1405. године.³¹⁸ Осим уобичајеног ривалства и жеље за превлашћу карактеристичне за чланове владарских породица у средњем веку, деспот Стефан и Вук Лазаревић размимоилазили су се и по својим спољнополитичким концепцијама. Док је Стефан радио на унапређењу својих односа са северним суседом Угарском,³¹⁹ Вук је своје намере покушавао да оствари уз турску помоћ. Крајем 1408. године он је опет отишао Сулејману са планом о преузимању власти од свог брата, а у истом табору нашли су се и Бранковићи. Овакав расплет догађаја и те како се уклапао у дугорочне планове турске стране која је увек радо подстицала, раширивала и учествовала у међусобним сукобима хришћанских великаша, слабећи на тај начин њихове области и чинећи их лакшим пленом у ближој или даљој будућности. Тако је било и овог пута. Осим тога, Сулејман је морао забрињавати исувише близак однос деспота Стефана и краља Жигмунда. Фебруара 1409. године Вук Лазаревић је заједно са Турцима отпочео напад.³²⁰ Константин Филозоф описује ове догађаје на начин да је *онај (нечастиви) који је подигао Каина на брата Авеља подигао и овде нпред реченог Вука, који доби од цара (турског) силну војску, а могло би се рећи и сву силу његову.*³²¹ Српски одреди верни Вуку Лазаревићу и турска војска (којој је на челу био онај који је на реци званој Марица био виновник крвопролића – (беше то) Авренез)³²² су прошли кроз српску земљу као дивље звери, пленећи, убијајући и уништавајући, а К. Филозоф

³¹⁸ *ИСН II*, 79 (Ј. Калић).

³¹⁹ Да је у томе имао успеха сведочи, између осталог, и истакнуто прво место које је краљ Жигмунд доделио деспоту Стефану у Будиму 12. XII 1408. године приликом оснивања витешког Змајевог реда. *ИСН II*, 80 (Ј. Калић); *Историја Мађара*, 77; М. Антоновић, *Деспот Стефан Лазаревић и Змајев ред*, 15.

³²⁰ Да напад није био неочекиван за старијег брата сведочи угарска помоћ, коју је предводио тамишки жупан и северински бан Филип де Сколарис (Пипо Спано). Борбе су трајале више месеци, а о њиховој жестини сведочи и то што се у њих морао укључити још један контигент војске краља Жигмунда који је предводио мачвански бан Јован Мароти (Моровићи). Међутим, ни нова помоћ са севера није могла спасити деспота Стефана турског притиска и његових последица. *ИСН II*, 81-82 (Ј. Калић).

³²¹ *Живот Стефана Лазаревића*, 64. Пружањем помоћи деспоту Стефану, краљ Жигмунд и његови великаши испуњавали су своју обавезу солидарности са осталим члановима годину дана раније основаног витешког Змајевог реда. М. Антоновић, *Деспот Стефан Лазаревић и Змајев ред*, 19.

³²² *Живот Стефана Лазаревића*, 64.

наводи и да су порушили неке градове, не наводећи које.³²³ Да је током ратовања вођено више сукоба види се из речи да деспот Стефан *више пута побеђиваше*. Међутим, *побеђујући (Вука) (Деспот) није много узде затезао /тј. није био осветољубив/ како не би био крив због братске крви*.³²⁴ Ствари су по деспота Стефана пошле у лошем смеру када Вук *и по други пут дође са већом војском* и након што је *мало остало оних који (му) беху верни*. Противници деспота Стефана *прођоше кроз многе крајеве* и напослетку *и близу Београда* у који се деспот морао повући. Надвладан војно и политички у својој држави, деспот Стефан је морао да је подели са својим братом Вуком који од тада *са земљом која му је додељена и са племством које са њим беше служио (цару) Сулејману заједно са сестрићима својим*. Упућени К. Филозоф додаје и то да су сестрићи Лазаревића *такође владали својом наследном земљом*, а да се деспот Стефан *пресели у свој део државе*.³²⁵

Иако је Сулејман изгледао као господар ситуације у европском делу турске државе, са тим се није мирио његов брат Муса који је 1409. године одлучио да пређе из Мале Азије у Румелију и потражи савезнике у борби за власт. У томе је имао успеха с обзиром да је на своју страну привукао многе турске и хришћанске великаше међу којима, из разумљивих разлога, и деспота Стефана Лазаревића. Константин Филозоф описује боравак Мусе у Влашкој (*међу Мезима*), повратак у Турско Царство и начин стицања присталица *различитим заклетвама и обећањима*, ширење његове власти у европском делу Турског Царства, као и ток преговора између деспотовог посланика војводе Витка и Мусе. Деспот Стефан и Вук Лазаревић и њихови сестрићи Бранковићи нашли су се у разноликом Мусином табору.³²⁶

³²³ *Живот Стефана Лазаревића*, 64.

³²⁴ *Исто*, 64-65.

³²⁵ *Исто*, 65; *ИСН II*, 81-82 (Ј. Калић); С. Мишић, *Историјска географија српских земаља*, 49. Вук Лазаревић је на управу свакако добио јужни део државе. На основу доста различитих описа сукоба Стефана и Вука Лазаревића из 1409. године С. Ћирковић је закључио да се по питању тог догађаја и његових последица, за разлику од многих других одељака свог дела, М. Орбин (или извор који он користи) не ослања на писање К. Филозофа. С. Ћирковић, *Коментари*, 333. М. Орбин поделу земље описује на доста нелогичан начин будући да наводи да је деспот Стефан за себе задржао *земљу према Дунаву и Новом Брду* и да је поред тога давао *половину прихода ове земље свом брату Вуку, који је остао господар другог дела земље, од Мораве на запад*. Можда се из свега овога што М. Орбин пише може претпоставити да је међу браћом дошло до поделе одређених прихода, и то највероватније из Новог Брда које се наводи, а које се налазило у јужном делу земље и које је до тог времена стекло толики значај да претпоставка о подели прихода из тог града не изгледа невероватно. М. Орбин, *Краљевство Словена*, 105-106.

³²⁶ *Живот Стефана Лазаревића*, 66-68. Муса се деспоту Стефану према К. Филозофу обраћа речима да ће му дати *добар део земље као рођеном брату*, што указује на то да међу њима нису успостављени вазални већ савезнички односи. И будући султан Мехмед је према К. Филозофу сматрао деспота Стефана за *брата* (*Живот Стефана Лазаревића*, 87), из чега произилази да је наш писац њих двојицу сматрао за

Када је Муса са савезницима заузео Галипоље, Сулејман се налазио у Анадолији, а у повратку на европске поседе помогла му је Византија која му је остала верна. И о заузимању Галипоља и о пријатељству Сулејмана са Ромејима пише и Константин Филозоф, додајући да је Муса заједно са деспотом Стефаном уништио лађе којима је Сулејман са својим снагама био превезен у Европу и које су биле усидрене у близини Цариграда.³²⁷ Вук Лазаревић, који је претходно напустио Сулејмана, није се показао веран ни према Муси од чије га је освете пре поновног бежања Сулејману, према писању К. Филозофа, спасило заузимање деспота Стефана.³²⁸ Исту двоструку прмену табора, од Сулејмана Муси и обратно, извршили су и Бранковићи. У првом одлучном сукобу Мусе и Сулејмана код Космидиона на Златном рогу јуна 1410. године победу је однео Сулејман.³²⁹ Иако су се у међугурском сукобу налазили на супротним странама, цар Манојло II Палеолог (1391-1425) је након битке у својој престоници угостио деспота Стефана и потврдио му деспотско достојанство које му је осам година раније подарио његов тадашњи савладар. К. Филозоф бележи како се *изузетни цар Манојло* деспоту Стефану *радовао ... као вољеном сину* и да му *венац (деспотског) достојанства по други пут даде ... рекавши да Јован није био цар у пуном смислу*.³³⁰ Ове речи показују то колико је К. Филозоф имао осећаја за високу политику, будући да осим приказа вазалних односа под плаштом сродствених односа и разликује ромејског василевса у пуној власти и његовог савладара. Том приликом се уз деспота Стефана налазио и кесар Угљеша Влатковић, што је још један податак који иде у прилог томе да се налазио под влашћу деспота Стефана.³³¹

Како сукоб међу Бајазитовим синовима и даље није био решен, Сулејман је смислио начин да свог супарника лиши подршке једног од најважнијих савезника –

равноправне, према чему треба имати одређену резерву. М. Благојевић, *Сродствена терминологија*, 230-231.

³²⁷ *Живот Стефана Лазаревића*, 68.

³²⁸ *Исто*.

³²⁹ *Историја Османског Царства*, 68; М. Пурковић, *Кнез и деспот Стефан Лазаревић*, 92-93. И приликом описа битке ове битке чије време и место не наводи, К. Филозоф истиче војничко умеће деспота Стефана који *дође лично на самога главнокомандујућег источног (цара Сулејмана) који је био одлично наоружан. И на муњевит начин брзо га порази, проли много крви и уништи многе војнике његове*. Међутим, то није било довољно за победу будући да се *Муса уплашио, јер су му војници били неверни*, што је према К. Филозофу и довело до пораза и повлачења. *Живот Стефана Лазаревића*, 68-69.

³³⁰ *Живот Стефана Лазаревића*, 69; Б. Ферјанчић, *нав. дело*, 184. Употреба термина *син* за деспота Стефана у односу према цару Манојлу II указивала је на то да је ромејски василевс „отац“ српском владару. То очинство цара Манојла II било је идејно и није, као у случају односа са султаном Бајазитом који по К. Филозофу деспота Стефана такође назива *сином*, повлачило са собом никакве стварне вазалне обавезе. М. Благојевић, *Сродствена терминологија*, 230.

³³¹ Њих двојица су морским путем заједно пошли из Цариграда у Влашку, а на том путу их је једно време немирно море и раздвојило. *Живот Стефана Лазаревића*, 70.

деспота Стефана Лазаревића. У ту сврху је, слично ситуацији након битке код Ангоре, док се деспот Стефан још није вратио у српске земље, у њих послао своје савезнике Вука Лазаревића и Лазара Бранковића са задатком да деспота Стефана лише његових поседа. Међутим, тај наум није остварен јер су на том путу њих двојица ухваћени од стране Мусиних људи и због претходне невере погубљени.³³²

Током 1410. године Сулејман је још једном поразио Мусу (*под Адријанопољем*), коме је уточиште након пораза пружио деспот Стефан.³³³ Месеци који су уследили показале да није било искрене Мусине намере за регулисањем односа са српским деспотом, већ да је по среди било тактизирање у циљу што бржег заузимања власти. К. Филозоф доста детаљно описује надметања и борбе Сулејмана и Мусе, а бележи и убиство Сулејмана након чега је Муса преузео власт у Румелији, што се одиграло 1411. године.³³⁴ Посланство које му је деспот Стефан потом упутио уверило се не само да претходни договор неће бити испоштован, већ да са новим турским султаном неизбежно следе сукоби. Први је у напад прешао деспот Стефан, вероватно рачунајући да Муса још није стигао да консолидује своју власт. Поход деспота Стефана током којег *дође у предео Пирота освојивши део његове* (Мусине – прим. аут.) *земље*, обуставио је тек када му је овај упутио посланика.³³⁵

³³² *Живот Стефана Лазаревића*, 70-71. Најпре је страдао Вук Лазаревић под оптужбом да је он крив за Мусин пораз под Цариградом. Лазар Бранковић остављен је у животу са циљем да се помоћу њега од Сулејмана Муси привуче Ђурађ Бранковић, а како то није успело и он је погубљен током битке код Адријанопољем коју је Муса изгубио.

³³³ *Живот Стефана Лазаревића*, 72-73. К. Филозоф пише како је деспот Стефан примио Мусу јер *није желео да се међусобно уништавају и чине невоље* и да због тога *склопи пријатељство и завет (са Мусом)*. У знак захвалности за дотадашњу помоћ и за њено обезбеђивање у будућности, током преговора који су се повели Муса је деспоту Стефану дао дозволу да заузме оне јужне српске области које су после догађаја из 1409. године изузете из његове власти и које су након Вуковог убиства остале без управитеља. *ИСН II*, 84 (Ј. Калић). К. Филозоф, међутим, ништа не пише о овој реинтеграцији поседа које је пре смрти држао Вук Лазаревић.

³³⁴ *Живот Стефана Лазаревића*, 73-75; *Историја Османског Царства*, 68.

³³⁵ *Живот Стефана Лазаревића*, 75. Заваравања у ком правцу ће се кретати односи са новим султаном није било, па је исте 1411. године деспот Стефан порадио на унапређивању сарадње са Угарском. И овога пута то је ишло у прилог и краљу Жигмунду, који се након проглашења за римског краља исте године све више окретао западу и тежио сигурности на својим јужним границама. Јула те године депот Стефан се налазио у Будиму где је дошло до још тешњег везивања двојице владара. *ИСН II*, 85-86 (Ј. Калић); *Историја Мађара*, 77. О том унапређивању сарадње са Угарима доста пише и К. Филозоф, мада тек након што је описао целу историју сукоба са султаном Мусом. Преноси нам како је приликом посете Будиму деспот Стефан *утврдио право пријатељство са западним* и како од *угарске земље доби много дарова: утврђене градове и села и (много шта) друго о чему знају и околне државе*. *Живот Стефана Лазаревића*, 86. Осим бројних поседа у самој Угарској које је добио и са којих је у наредном периоду живио велике приходе, деспот Стефан је том приликом од краља Жигмунда као сизерена добио и важне поседе на левој обали Дрине. У њих је улазио и богати рударски град Сребреница који са околином улази у састав Српске Деспотовине, са чим се босански краљеви и великаши нису лако мирили. *ИСН II*, 86 (Ј. Калић); С Ђирковић, *Историја средњовековне босанске државе*, 214; А. Крстић, *нав. дело*, 77-78. Као и у случају Голупца, тако и у случају Сребренице, К. Филозоф не говори када их је деспот Стефан добио

Након што нас обавештава о начину на који су отпочела непријатељства између султана Мусе и његовог јединог преосталог брата и противника Мехмеда, Константин Филозоф пише и како је Муса у граду Димотици затворио *главара Константинове земље по имену Јусуфа и паишу Игита, крајишкој војводу који су имали градове и земље близу деспота (Стефана)*.³³⁶ Међутим, они су се избавили и успели да поврате сваки своју област, земљу и градове и да уз војну помоћ деспота Стефана изврше напад на Мусине поседе. Осим тога, они су, према речима К. Филозофа, са деспотом Стефаном постигли и договор да ће увек бити спремни да му служе.³³⁷

Из овог периода који је у највећој мери обележио сукоб унутар турске владајуће породице од свих догађаја који су скопчани са тим сукобом истиче се једна, по јединство српских земаља прворазредна последица. Породице Лазаревића и Бранковића изгубиле су у тим сукобима двојицу својих мушких припадника, а деспоту Стефану Лазаревићу и Ђурађу Бранковићу морало је постати јасно да међусобним супротстављањем и ослањањем на Турке могу мало шта изборити за себе и своје државе на дуге стазе. Ђурађ Бранковић је још током јесени 1411. године, када је као Мусин вазал учествовао у опсади Селимврије где се налазио Сулејманов син Орхан, побегао у опсађени град и почео да ради на измирењу са ујаком. До тог измирења које Константин Филозоф детаљно описује је коначно и дошло након годину дана.³³⁸ Измирење је свакако помагала и подржавала сестра деспота Стефана и Ђурађево мајка Мара, али вероватно и Византија које је била у одличним односима са деспотом Стефаном, а на чијим се поседима пре повратка у српске земље налазио Ђурађ. Овим измирењем није била окончана подвојеност, али свакако јесте супротстављеност

од краља Жигмунда, али је опет, као и у претходном случају, из каснијег писања јасно да је то тога дошло и да се Сребреница налази под српском влашћу.

³³⁶ *Живот Стефана Лазаревића*, 77.

³³⁷ *Исто*. Ове борбе одвијале су се 1411. године. *ИСН II*, 86-87 (Ј. Калић).

³³⁸ *Живот Стефана Лазаревића*, 76-78. М. Пурковић, *Кнез и деспот Стефан Лазаревић*, 100; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић и његово доба*³, 65-66. Нарочито је занимљив опис повратка Ђурађа Бранковића у српске земље. К. Филозоф пише да од како Ђурађ Бранковић *стиже у своје отачаство, своје изванредном својем ујаку ... беше неисказана радост* јер су састављени претходно раздвојени црквени удови, а тиме су и *државу утврдили*. Према К. Филозофу деспот Стефан се због Ђуређевог повратка радовао *како се отац радовао због сина*. То не сумњиво указује на успостављање вазалних односа у којима је деспот Стефан сениор (*отац*), а Ђурађ Бранковић вазал (*син*). М. Благојевић, *Сродствена терминологија*, 231-232. И М. Орбин говори о Ђуређевом бегу од Мусе у Селимврију и да је након помирења *поштовао ујака као оца*. М. Орбин, *Краљевство Словена*, 106-107. Ова места јасно показују да се М. Орбин „ослања на Константинова Филозофа“. С. Ћирковић, *Коментари*, 334.

Занимљиво је да ни један грчки извор не говори о турској опсади Селимврије у којој је учествовао Ђурађ Бранковић. И уопште, К. Филозоф је значајан не само за српску, већ нарочито за политичку историју времена сукоба између Бајазитових синова и свих држава коју је та борба погађала. М. Николић, *Византијски писци о Србији (1402-1439)*, 2010, 67.

земаља Лазаревића и Бранковића, а разумљиво је и то да је у идејном и реалном смислу деспот Стефан протегео свој сизеренски углед и утицај над својим сестрићем.³³⁹

Мусини противници деспот Стефан Лазаревић и Мехмед ступили су у контакт, али ипак те 1411. године није дошло до заједничке акције због река *које су надошле* и због тога се *нису могле прећи*. То је Муси дало простора да почетком 1412. године поведе поход у српске земље. Преко Софије и Чемерника ударио је најпре на област кесара Угљеше Влатковића који није имао довољно војске да тај напад заустави, па се султан Муса упутио даље према Новом Брду. Зауставио се и повукао из области под српском влашћу тек када је чуо да му је у сусрет пошао деспот Стефан.³⁴⁰

Непријатељство између деспота Стефана Лазаревића и султана Мусе које је почело убрзо по Мусином доласку на власт и које је трајало током целе његове власти добило је на жестини 1413. године када је Муса извршио велики напад на деспотове области.³⁴¹ Главни ток похода (Сврљиг и Соколница³⁴² – Болван³⁴³ – Липовац – Сталаћ³⁴⁴ – Копријан) описан је код Константина Филозофа, а преглед и исправка убикације тих градова дата је у наведеној расправи професора С. Мишића. Други и доста каснији извор за овај поход, анонимни српски летописац, наводи и окршај султана Мусе и деспота Стефана на реци Врбници из ког је као јачи изашао Муса, као и разарање Петруса и Крушевца, а у поменутој расправи изнети су разлози за то да се поверење треба дати само летопишчевом податку о бици на Врбници, коју је деспотов животописац прескочио да помене због Стефановог пораза у њој.³⁴⁵

Поред тог краткотрајног успеха, султан Муса је својим деловањем насупрот себи окупио исувише противника, а њихов стожер био је деспот Стефан Лазаревић. Константин Филозоф то описује речима да *султан Мехмед ... подиже са истока, а деспот Стефан са запада са читавом војском, а још и са угарским и босанским великашима, (као и) са раније поменутих исмаилћанским војводама.*³⁴⁶ Удружене снаге

³³⁹ Уп. И. Божић, *Српске земље у доба Стефана Лазаревића*, 14.

³⁴⁰ *Живот Стефана Лазаревића*, 78-80; *ИСН II*, 86-87 (Ј. Калић).

³⁴¹ С. Мишић, *Поход султана Мусе*, 75.

³⁴² Где је поражен и заробљен турски одметник Хамза. *Живот Стефана Лазаревића*, 81.

³⁴³ Први град под српском влашћу који је током тог похода нападнут. С. Мишић, *Поход султана Мусе*, 78.

³⁴⁴ Чији се бранилац јуначком одбраном прославио још у средњем веку (*Живот Стефана Лазаревића*, 82) и касније у народној традицији (сачуваној у народној песми *Смрт војводе Пријезде*).

³⁴⁵ С. Мишић, *Поход султана Мусе*, 78-79.

³⁴⁶ *Живот Стефана Лазаревића*, 82. Деспоту Стефану су у помоћ притекли мачвански бан Јован Мароти (Моровићки) и босански војвода Сандаљ Хранић, за кога се 1411. године удала сестра деспота Стефана Јелена, удовица Ђурађа II Страцимировића и мајка Балше III, Мусин супарник у борби за власт Мехмед

састале су се код Крушевца, наставиле поред Копријана до Добрич поља (где им се придружио *Аврenez* са својим и још неке снаге), продужиле преко Овчег поља до Скопске Црне Горе (где је команду од деспота Стефана преузео Ђурађ Бранковић), да би коначни пораз султану Муси нанеле 5. VII 1413. године код села Чармолу под планином Витошом. Тако је међутурски сукоб окончан тиме што је султан постао последњи преживели Бајазитов син Мехмед I (1413-1421).³⁴⁷ Српске снаге чиниле су главнину војске у походу који га је довео на власт, а нови султан Мехмед I је за разлику од свог брата и претходника Мусе то знао да награди. Деспот Стефан му је изразио покорност и као награду добио *град Копријан* код Ниша, *крај (по имену) Знепоље и друге области даде му*, како наводи К. Филозоф.³⁴⁸ Знепоље је прецизно убицирао још К. Јиречек,³⁴⁹ а речи *друге области* односе се на пиротски крај са Пиротом.³⁵⁰ Осим тога, деспот Стефан је до краја Мехмедове владавине могао да одахне од турских напада на области под својом влашћу.

Да је до 1413. године дошло до суштинског сједињења области Лазаревића и Бранковића, сведочи и то да српску и савезничку војску у последњем походу против султана Мусе у првој етапи (до Скопске Црне Горе) води деспот Стефан Лазаревић, да би се потом на њеном челу нашао Ђурађ Бранковић.³⁵¹

7.5. Припајање Зете

Почетком XV века највећи део територије Зете био је под влашћу породице Балшић. То се односи како на унутрашњост, тако и на већину приморских градова који су за извештан степен своје аутономије признавали власт Балшића и испуњавали према њима оне обавезе које су раније испуњавали према српским краљевима и царевима. Најстарији мушки представник те породице од 1403. године био је Балша III Балшић,

кога је подржавала Византија, као и неколико турских великаша. С. Ћирковић, *Историја средњовековне босанске државе*, 214; А. Крстић, *нав. дело*, 75-77.

³⁴⁷ *Живот Стефана Лазаревића*, 82-83; *Историја Османског Царства*, 68-69; М. Пурковић, *Кнез и деспот Стефан Лазаревић*, 104-106.

³⁴⁸ *Живот Стефана Лазаревића*, 83-84.

³⁴⁹ К. Јиречек је указао да се Знепоље помиње код К. Филозофа и да се тако зове „дугачка и зелена котлина окружена шумским врховима многоимене реке (Јерме – прим. аут.) западно од Трна“. К. Јиречек, *Хришћански елемент у топографској номенклатури балканских земаља*, Зборник Константина Јиречека, Посебна издања САН 326 (1959) 500.

³⁵⁰ С. Мишић, *Историјска географија српских земаља*, 50.

³⁵¹ *Живот Стефана Лазаревића*, 83.

син Ђурађа II Страцимировића Балшића и Јелене, ћерке кнеза Лазара и сестре кнеза и деспота Стефана Лазаревића. Осим Балшића, једино је још Млетачка република успела да до тог времена стекне и учврсти власт на већем простору у Зети. У њеним рукама на почетку периода о ком говоримо налазили су се Дриваст, Скадар и Љеш, као и долине Бојане и Дрима од ушћа и узводно тек дотле да се ова три града могу обухватити компактном територијом.

Ситуација на терену почела је да се мења онда када је на млетачким поседима избио устанак незадовољног становништва, а Балша III Балшић и његова мајка Јелена то искористили да поведу рат за повратак територија које су се налазиле под влашћу њихове породице (1405). Био је то почетак сукоба у историографији познатог као Први скадарски рат (1405-1412). Очекивали су помоћ Дубровчана и деспота Стефана Лазаревића, али је прве опрезност, а другог неповољан ток односа са братом Вуком у том периоду, спречио да зетским господарима притекну у помоћ. И поред почетних успеха устаника и Балше III, Венеција је успела до краја године не само да задржи градове које је на том простору држала и да обнови власт у околини Скадра, већ је њен капетан Јадранског мора успео обећањима и да наведе Улцињ, Бар, Будву, а нешто касније и Дриваст, да признају њену власт.³⁵² У тим околностима Балша III се одлучио на прихватање вазалног односа према султану Сулејману који је подразумевао и плаћање харача. Војна помоћ коју су послали његов нови сизерен Сулејман и Вук Лазаревић није помогла Балши III да током наредне 1406. године постигне неки одлучнији успех. Како ни Млечани у то време нису успели да стекну наклоност Турака, а помоћ локалне властеле коју су на разне начине стављали под свој утицај није била од великог значаја, привремено се са ратовања прешло на преговоре. Током тих преговора, уосталом као и током целе владавине, Балша III је имао подршку свог ујака деспота Стефана. Ни деспотово, као ни посредовања Маре Бранковић и Никите Топије, нису помогла да дође до реализације споразума постигнутог 1408. године код Драча по ком би Млечани задржали Бар и Улцињ, а ови Балшићима вратили Будву с Луштицом и соланама.³⁵³

С друге стране, Млетачка република тражила је начине да своје успехе у Зети осигура користећи свој дипломатски потенцијал. У томе је имала успеха, будући да је

³⁵² *Историја Црне Горе*, књ. друга, том други, Титоград 1970, 88-91 (И. Божић) (даље: *Историја Црне Горе 2/2*)

³⁵³ *Исто*, 91-96.

1409. године, позивајући се на споразум са Балшом III Балшићем из претходне године, склопила мир са султаном Сулејманом по ком је имала да задржи градове које је заузела. Питање Забојане је требало бити накнадно решено. Млетачка дипломатија доживела је 1409. године још један велики успех на дуге стазе. Те године Венеција је од претендента на угарски престо и супарника краља Жигмунда Ладислава Напуљског успела да за 100.000 дуката откупи права на Далмацију, главно поприште сукобљавања интереса Венеције и Угарске.³⁵⁴ Јелена Балшић боравила је 1409. године у Венецији и уз велики труд Млечана пристала на једногодишње примирје без територијалних промена, које су Млечани заузимањем Забојане прекршили и пре него што се Јелена вратила у Зету. Балша није остао нем на то, већ је почетком 1411. године напао млетачке поседе на копну и трупе на Скадарском језеру, а након побуне у скадарском крају лета исте године предузео је неуспешну опсаду Скадра.³⁵⁵

Међутим, показало се да Млечани нису могли много постићи само дипломатском активношћу. Султан Сулејман са којим су постигли споразум убијен је 1411. године, а пасивизирање Ладислава Напуљског водило је до јачања позиција краља Жигмунда Луксембуршког у Угарској и њој подложним земљама. То је овом великом противнику Венеције пружио отворене руке да против ње 1411. године поведе рат. Република је у тим пренуцима тражила споразум са Балшом III Балшићем, али српски господар Зете био је радији да искористи млетачку невољу. Након што је с пролећа наредне 1412. године опсео, а током лета и заузео Бар, истовремено угрожавајући и друге млетачке поседе и трговину, заузета на другој страни Венеција је морала да попусти. Новембра исте године постигнут је посредовањем Балшиног очуха Сандаља Хранића мир који је предвиђао повратак на позиције од пре избијања сукоба 1405. године, односно враћање Будве и Улциња Балши и признавање Бара који је већ повратио, као и провизију од 1.000 дуката за остале градове.³⁵⁶

Иако је на неколико година решено питање власти над градовима око којих су се Балшићи и Венеција отимали, овај мир није решио читав низ других спорних питања попут регулисања трговине, граница између поседа, исплате провизије, верских права, обештећења за прошле сукобе и одметника којих је било на обе стране.³⁵⁷ Осим тога, ниједна страна није била спремна да се у потпуности одрекне градова и територија који

³⁵⁴ *Историја Мађара*, 80-81.

³⁵⁵ *Историја Црне Горе 2/2*, 98-99, 101-102 (И. Божић).

³⁵⁶ *Исто*, 103, 106-107.

³⁵⁷ *Исто*, 116-118.

су им тренутно остали ван домашаја. Прилику да ситуацију преокрене у своју корист Балша III Балшић видео је након што је краљ Жигмунд повео још један рат против Венеције 1418. године. Пролећа наредне 1419. године он је затворио Млетке који су се нашли на његовим поседима и кренуо у напад у правцу околине Скадра и Дриваста, а овај други град је до краја лета и заузео. Након тога пажњу је усмерио на утврђивање обале Бојане и њено затварање за млетачке бродове. Војно заокупљена на другој страни, Венеција је уценила Балшину главу и, што је много важније, почела да ради на споразуму са Турцима. До њега је на јесен 1419. године и дошло. Признавање Скадра, Дриваста и Љеша од стране Турака у замену за данак које је Венеција испословала обесхрабрило је Балшу да се упушта у нове војне акције. Тек је примање Котора под млетачку власт 1420. године приморало Балшу да заједно са Ђурашевићима нападне градску околину, а дигли су се и Грбљани. У таквој ситуацији дошло је до нових преговора, али не и до споразума, будући да Балшини и Сандаљеви посланици у Венецији нису нашли заједнички језик са Републиком. Ратна срећа пратила је Млечане у рату против Угарске у Далмацији, а 1420. године освојили су и Будву коју су предали на управу својим которским поданицима, уз чију помоћ су заузели и Светомихолску метохију и Луштицу. Балша III је и даље неуспешно покушавао да искористи незадовољство Грбљана из которског залеђа. Без већих успеха од почетка овог, у историографији познатог као Другог скадарског рата, током којег се још и тешко разболео, Балша III је спас потражио на двору свог ујака. Тамо је деспоту Стефану Лазаревићу препустио власт над Зетом и убрзо потом 28. IV 1421. године и умро.³⁵⁸

Константин Филозоф не зна или није сматрао за потребно да историју ових сукоба Балше III Балшића са Млетачком републиком унесе у своје дело. Од свега претходно написаног што је у вези са Зетом, К. Филозоф бележи само то да је деспотов *сестрић Балша, арбанашки господар*, који је одавно био болестан и наслућивао своју смрт, дошао код деспота Стефана Лазаревића и ту умро. С правом се претпоставља да се то догодило на двору деспота Стефана у Београду. Осим тога, К. Филозоф даје и временско одређење Балшиног доласка и смрти, будући да каже да је то било у време када су до деспота Стефана стигли гласови о смрти султана Мехмеда (1421).³⁵⁹

Тиме деспот Стефан Лазаревић од подржаваоца Балше III Балшића на дипломатском пољу постаје поред Венеције најважнији учесник у заплету који се у то

³⁵⁸ *Историја Црне Горе 2/2*, 121-130 (И. Божић).

³⁵⁹ *Живот Стефана Лазаревића*, 88.

време одвијао у Зети и који у прво време након Балшине смрти није пошао у добром правцу по српску власт. Од ње су отпадали и под млетачку власт без борбе падали градови Дриваст, Улцињ и Бар, а у први мах није се са сигурношћу могло знати ни да ли ће након Балшине смрти ојачани Ђурашевићи прећи на страну Венеције. Ипак, та бојазан отклоњена је њиховим признавањем деспотове власти и ступањем у његову службу са чиновима војвода.³⁶⁰

Након помена смрти Балше III Балшића, ког је деспот Стефан Лазаревић *са великом пошашћу и тугом* сахранио, код Константина Филозофа следи заиста кратак опис бављења деспота Стефана Лазаревића у Зети. По њему је деспот Стефан сачекао погодно време и затим *узевши сву своју војску крете на Арбанасе*. Претходно стечена ратна слава била је од користи деспоту Стефану, јер читамо да *знајући његову изузетну десницу (руку) и видевши га, сви ускоро с њему са радошћу дођоше*. Након тога деспот Стефан *Заузе ту земљу уз мало борбе под неким градовима*.³⁶¹ Иако скромни, ови искази К. Филозофа су доста веродостојни. Видели смо да су Ђурашевићи, значајни чиниоци у Зети тог времена, прихватили деспотову власт, а о том процесу ступања у деспотову службу уопштено пише и К. Филозоф. Зна се и да је августа 1421. деспот Стефан је са војском стигао у Зету да брани своја скоро стечена права.³⁶² Пробао је то најпре преговорима, а након што они нису дали резултате кренуо је у напад. Први је у његове руке пао Дриваст, а после још једне неуспешне рунде преговора које су Млечани повели очигледно са циљем одуговлачења, новембра 1421. године заузео је и Бар. Дакле, Дриваст и Бар су ти градови који се крију у речима К. Филозофа и под којима су се водиле борбе, а њихово заузимање било је сасвим довољно животописцу деспота Стефана да напише како он *Заузе ту земљу*. Осим тога, Ђурашевићи су за то време повратили Светомихољску метохију и Грбаль, а након ових успеха, деспот Стефан потписао је шестомесечно примирје и вратио се у унутрашњост своје државе.³⁶³

³⁶⁰ *ИСН II*, 197 (М. Спремић).

³⁶¹ *Живот Стефана Лазаревића*, 88.

³⁶² М. Пурковић, *Кнез и деспот Стефан Лазаревић*, 114. Иако је претходног месеца, дакле јула 1421. године умро Мехмед I са којим је деспот Стефан већ дуго година имао мирне односе, деспот Стефан је могао себи дозволити вишемесечни поход у Зету, јер је на самом почетку стекао наклоност и Мехмедовог наследника Мурата II тиме што се није сврстао на страну његових противника окупљених око Византије и самозваног сина Бајазита I Мехмеда који се налазио у њеним рукама. *Историја Османског Царства*, 75-77.

³⁶³ Пре одласка деспот Стефан је уредио прилике на територијама које је држао у Зети тако што им је за управника поставио војводу Мазарека. Након што је окупио барску властелу у цркви Светог Ђорђа како би признали власт деспота Стефана и након што им је узвратио потврдом аутономних права, војвода Мазарек је управљао Зетом са седиштем у Бару. Након истека примирја на пољу српско-млетачких односа у Зети наредних пет година смењивали су се периоди преговарања, борби и мира које је, са српске

На то је свакако морала утицати неизвесност која је, иако овог пута не тако непосредно као раније, ипак пратила сваку смену на турском престолу. О склапању *мира* са Млечанима и повратку у унутрашњост земље пише и К. Филозоф, доводећи их у везу са опсадом Скадра. Остаје нејасно како се деспот Стефан након што је склопио *мир* са Млечанима могао да се врати у унутрашњост *оставивши део војске да опседа град*.³⁶⁴ По свој прилици тада није предузета опсада града у пуном смислу речи, већ је на град извршен одређени притисак са циљем показивања снаге, али и надзора делатности Млечана у граду и његовој околини. Тај надзор се вероватно наставио и након потписивања примирја, јер је у противном нешко објаснити како је могло бити договорено примирје и да се опсада настави након тога.

7.6. Последње године владавине деспота Стефана Лазаревића

Константин Филозоф за султана Мехмеда пише да *поживе у миру са свима са којим је од почетка љубав утврдио*, мислећи при томе свакако у првом реду на деспота Стефана Лазаревића. Стога се и деспот Стефан након султанове смрти није упустио ни у какве противтурске подухвате нити подржавао противнике Мехмедовог сина и наследника Мурата II у борби за власт коју К. Филозоф описује. Напротив, дао му је *тврди завет (о пријатељству какав имаше) и са оцем његовим*, а по учвршћивању на власти је примио његовог посланика.³⁶⁵ Међутим, мир између два владара није потрајао тако дуго као добри односи деспота Стефана са претходним султаном. Главни разлог за избијање сукоба била је тесна сарадња коју је деспот Стефан имао са угарским краљем Жигмундом Луксембуршким, код кога се у посети налазио и када је на српски двор стигао султанов посланик. Деспот Стефан се по повратку није ни састао са њим, те га овај *веома оцрни* код султана Мурата речима да *Ако ти не пођеш на њих, они ће поћи на тебе*.³⁶⁶ То је резултирало походом султана Мурата на Деспотовину из 1425. године чије је исходиште била Софија, а циљ Крушевац чија је околнина плењена док није

стране, у првом реду водио Ђурађ Бранковић. На крају је 1426. године дошло до компромисног решења којим су деспотовим успесима из 1421. године (Дриваст, Бар) додати још Будва и Луштица, чиме је утврђен опсег територије под српском влашћу у Зети. *ИСН II*, 198-202 (М. Спремић); *Историја Црне Горе 2/2*, 138-139 (И. Божић); И. Божић, *Зетске војводе под деспотима*, Гласник Друштва за науку и умјетност Црне Горе 2 (1975) 8-9.

³⁶⁴ *Живот Стефана Лазаревића*, 88.

³⁶⁵ *Исто*, 88-91.

³⁶⁶ *Исто*, 92.

дошло преговора које је преко посланика повео деспота Стефана и повлачења Турака.³⁶⁷ Заузетост деспота Стефана у то време покушали су да искористе *Босанци* који *уграбивши време, пођоше ка граду званом Сребреница*. Међутим, деспот Стефан их је изненадио тако што је са војском прикупљеном за одбрану од Турака неочекивано прешао Дрину, тако да је босански краљ Стефан Твртко II са својом војском побегао у журби, остављајући иза себе три топа који су постали деспотов плен.³⁶⁸ Деспот Стефан је затим пошао у *босанске крајеве гонећи краља и харајући*, све док краљ Твртко II није из једног од својих утврђених градова послао преговарача, након чега се деспот Стефан вратио у своју државу.³⁶⁹

Константин Филозоф пише како се на глас о турско-угарским сукбима на Дунаву деспот Стефан Лазаревић из унутрашњости своје државе упутио према Београду. Међутим, приликом тог пута зауставио се код места Главица, ручао и пошао у лов приликом ког је преминуо *године 6935 (1427), у 19-ти дан месеца јула, у суботу, у 5. час дана*.³⁷⁰ Тело преминулог деспота Стефана пренето је у гробницу *коју сазида у Ресави*, о чему се *наручито бринуо војни заповедник*. Да улога *војног заповедника* у томе није била само церемонијална, види се из речи које следе, а по којима *ту негде у близини била је исмаилћанска војска*.³⁷¹

Као и обично, смрт средњовековног владара била је преломни тренутак за државу на чијем се челу тај владар налазио. Након тога могли су уследити унутрашњи сукоби, сепаратизам властеле, напади из околних држава и слично. Изазови су били још већи ако се владар, као у овом случају, налазио на челу државе више деценија. Међутим, деспот Стефан Лазаревић је у последњим годинама свог живота предузео неке мере да наведене опасности сведе на најмању могућу меру. Наиме, *побојавши се смрти* сазвао је државни сабор у Сребреници на ком је као наследника одредио свог сестрића Ђурђа Бранковића. Властели је упућена порука да буде верна новом владару, а самом Ђурђу да настави са његовом политиком. Резултат је био тај да је *од тада*

³⁶⁷ *Живот Стефана Лазаревића*, 92-93. Време турског напада са једне и напада из Босне са друге стране детаљно је разматрао М. Динић дошавши до тога да су се ти догађаји одиграли у јесен 1425. године. М. Динић, *Сребреник крај Сребренице*, Глас СКА 161 (1934) 185-196 (=Михаило Динић, *Српске земље у средњем веку*, 357-367). В. и М. Спремић, *Крушевац у XIV и XV веку*, 13-14.

³⁶⁸ М. Динић, *Прилози за историју ватреног оружја у Дубровнику и суседним земљама*, 39-42.

³⁶⁹ *Живот Стефана Лазаревића*, 93; С. Ћирковић, *Историја средњовековне босанске државе*, 257-258.

³⁷⁰ *Живот Стефана Лазаревића*, 95.

³⁷¹ *Исто*.

(племство) много верније било младом господару него раније.³⁷² Осим тога, деспот Стефан је за свој науом о Ђурђу Бранковићу као наследнику обезбедио сагласност и краља Жигмунда Луксембуршког, али у *Житију деспота Стефана* нема речи о споразуму који су њих двојица постигли у Тати.³⁷³

7.7. Почетак владавине Ђурђа Бранковића

Константин Филозоф приписује деспоту Стефану Лазаревићу последње речи које су гласиле „*По Ђурђа, по Ђурђа!*“.³⁷⁴ Након погребња у манастиру Манасији, сада већ *благочастиви господин Ђурађ* дошао је у Београд. Војни одреди су *сретали и сачекивали* новог српског владара (1427-1456), а пред њим је отворена и *унутрашња кула, коју раније чувар не хтеде отворити*.³⁷⁵ Иако је деспот Стефан сазивањем државног сабора, на ком је одредио свог наследника, спречио борбу за власт унутар државе, а споразумом у Тати за свој избор обезбедио и сагласност краља Жигмунда Луксембуршког, на турску опасност није могао утицати. Видели смо да су напади Турака под султаном Муратом II почели још у последњим годинама владавине деспота Стефана. К. Филозоф погрешно нас обавештава да *Цар Мурат, сазнавши да је све ово истина* (смрт деспота Стефана – прим. аут.), *дође ускоро са свом (својом) војском и нападе Крушевац и узе га у борби*. Становништво Крушевца се по њему затим разбежало, а *и други градови се предаше*. Султан Мурат напао је и Ново Брдо, али није успео да га заузме *иако се много трудио*.³⁷⁶ Оно што је погрешно у обавештењу К. Филозофа нису сами догађаји заузимања Крушевца и напада на Ново Брдо, већ њихово

³⁷² Исто, 92. Време одржавања овог државног сабора у науци и даље није утврђено. К. Филозоф о њему пише пре првог напада султана Мурата II на Деспотовину за који се зна да је био јесени 1425. године што је неке истраживаче упућивалу на ту, док је повеља деспота Стефана Венецији из јула наредне 1426. године издата у рудничкој Сребреници друге упућивала на 1426. годину. *ИСН II*, 214 (Ј. Калић), са прегледом старије литературе у нап. 28; Н. Радојчић, *Српски државни сабори у средњем веку*, 175-178; Ј. Радонић, *Споразум у Тати* 1426, 169-175; М. Благојевић, *Српски сабори и сабори отачаства*, 32-33.

³⁷³ Споразум деспота Стефана и краља Жигмунда из Тате, на жалост, није сачуван. Из каснијих не у потпуности веродостојних преписа и догађаја који су уследили закључује се да је подразумевао прихватање Ђурђа Бранковића као новог српског владара и свог вазала од стране краља Жигмунда (са свим правима (уживање поседа) и обавезама (учествовање у угарском сабору и војна помоћ) које су из тога произилазиле), док би Ђурађ заузврат морао краљу Жигмунду да врати Београд, Голубац, Мачву и можда градове и територије западно од Дрине. *ИСН II*, 215 (Ј. Калић) са литературом. Најподробније о споразуму у Тати расправљао је Ј. Радонић, *Споразум у Тати* 1426, 117-205, са покушајем реконструкције његове садржине (179-193).

³⁷⁴ *Живот Стефана Лазаревића*, 95.

³⁷⁵ Исто, 98.

³⁷⁶ Исто, 99.

датирање у период почетка владавине Ђурђа Бранковића. Наиме, документарни дубровачки извори показали су да је Крушевац заузет 1426. године, а Ново Брдо опседнуто већ фебруара 1427. године.³⁷⁷

Територијални губици са почетка владавине Ђурђа Бранковића везани су за северне границе српске државе и њене градове на Дунаву. Наиме, *Јерemiја, војвода голубачког града*, није хтео да се потчини наследнику деспота Стефана Лазаревића и на тај начин се Голубац на дуже времена нашао ван граница српске државе.³⁷⁸ Осим тога, из територије српске средњовековне државе изузет је и Београд, овог пута трајно. Константин Филозоф то описује тако да *несрећа и разрушење* нису били само због губитка Голупца, већ и због тога што *западни краљ дође царскоме граду /Београду/, и њега привидно без борбе узме од тога благочастивог Господина (Ђурђа), јер се (Ђураћ) уплашио Исмаилћана.*³⁷⁹ Дакле, К. Филозоф прелазак Београда из српских у угарске руке не објашњава споразумом са Угарима који и не спомиње у свом делу али за који претпостављамо да је знао да постоји, већ тиме што је новом српском владару претила опасност од Турака, те због тога није могао да се успротиви жељи краља Жигмунда да Београд узме под своју власт и тако изгуби јединог могућег савезника у борби против Турака.

³⁷⁷ С. Ћирковић, *Коментари*, у: М. Орбин, *Краљевство Словена*, 355; М. Спремић, *Крушевац у XIV и XV веку*, 13-14.

³⁷⁸ *Живот Стефана Лазаревића*, 99; С. Ћирковић, *Голубац у средњем веку*, 13-14, где су наведена обавештења пољског хроничара Јана Длугоша о предаји Голупца Турцима од стране војводе Јерemiје. Голубац се у састав српске државе вратио тек 1444. године. С. Мишић, *Обнова Деспотовине и њене границе (1444-1459)*, 66-68.

³⁷⁹ *Живот Стефана Лазаревића*, 99. И Голубац и Београд потпали су под турску односно угарску власт у септембру 1427. године, при чему је највероватније тачна хронологија К. Филозофа па којој је најпре изгубљен Голубац. А. Крстић, *нав. дело*, 86-87.

8. Владар и органи власти

8.1. Кнез и деспот

Аналізу начина на који Константин Филозоф доживљава улогу владара у српској средњовековној држави у најширем могућем смислу прикладно је почети од осврта на то како он доживљава природу владарског достојанства уопште. Као и остали средњовековни људи он сматра да монархијска власт извире од Бога, будући да *Бог по слици својој даде земаљску власт људима*.³⁸⁰ Након успеха кнеза Стефана Лазаревића који је дипломатским путем уредио нарушене односе са својим сизереном султаном Бајазитом, К. Филозоф пише како су по Стефановом повратку у своју државу хришћани уносили молитве *што Бог узвиси рог изабраника свога*.³⁸¹ У *Сказанију о писменех* једном га назива *миропомазаником Свевишњега*.³⁸² Образлажући редослед којим пише у почетном делу житија, К. Филозоф представља тростепени систем приповедања, при чему *трећи степен* чини онај који је *достојно владао* (кнез и деспот Стефан), док су прва два степена *земља* и *они који је обрађују*.³⁸³ Ове речи су оригиналне и сличне се не налазе код других српских средњовековних писаца, а систем који замишља (земља, становништво, владар) заиста се може пратити у *Житију деспота Стефана*.³⁸⁴

Најдаље што при анализи погледа Константина Филозофа на врховну власт у српским земљама можемо отићи у прошлост јесте до времена првих Немањића – Стефана Немањића, *првовенчаног краља* и његовог брата Вукана, *великог кнеза*.³⁸⁵ К.

³⁸⁰ *Живот Стефана Лазаревића*, 55.

³⁸¹ *Исто*, 40.

³⁸² *Сказаније о писменех*, 47.

³⁸³ *Живот Стефана Лазаревића*, 25.

³⁸⁴ О томе да се и ове речи К. Филозофа (попут оних када пише о три чина који су чинили државну управу из времена деспота Стефана) ослањају на учење садржано у списима Дионисија Ареопагита в. М. Стефановски, *Тема узорног поретка државе у Константиновом животопису деспота Стефана Лазаревића Стефановски*, 5 (даље: М. Стефановски, *Тема узорног поретка државе*).

³⁸⁵ К. Филозоф не наводи титуле које су пре замонашења носили *Симеон* и *Сава*, али хвалећи њихову одлуку да се посвете монашком животу наводи да они *не оставише само скоро непотребне домове и села, него толику власт: командовање војском, ризнице, висину престола и осталу величину коју власт (даје)*. *Живот Стефана Лазаревића*, 24. Из овога видимо да је К. Филозоф као неке од основних поља деловања владара сматрао командовање војском и располагање средствима која су се стицала у владарску ризницу. *Висина престола* могла је бити наведена фигуративно, али близина К. Филозофа деспоту Стефану и његовом двору оставља могућност да он анахроно Стефану Немањи приписује престо сличан неком какав је могао видети у престолу Београду свог времена.

Филозоф не наводи титулу краља уз све Немањиће који су је носили и које спомиње у родослову – Стефана Првовенчаног још једном назива *Краљем Стефаном*, за његовог сина Стефана каже да је добио *придевак Урош, према своме прадеди, тј. храпавом краљу*, а Милутина назива *бањским краљем*. Да је К. Филозофу јасно да су сви Немањићи који су седели на престолу носили краљевску титулу види се из тога што критикује Душана који *преступи заповести отаца својих и самовласно се прогласи за цара*.³⁸⁶ На основу овога можемо претпоставити да је К. Филозоф при писању *Житија деспота Стефана* користио макар један, а вероватно и више домаћих наративних извора из којих је могао преузети податке које наводи уз имена претходних српских владара. Свакако су то могла бити нека ранија српска житија, а међу њима највероватније Теодосијево *Житије Светог Саве* одакле је могао преузети и верзију по којој је *први српски архиепископ* Сава крунисао свог брата Стефана за краља.³⁸⁷ Други извор могао му је бити неки који критикује Душаново посезање за царском титулом, а не треба губити из вида ни родослов српских владара чији се настанак смешта у време владавине деспота Стефана Лазаревића.³⁸⁸

Лазар Хребелјановић је за Константина Филозофа *благочастиви кнез Лазар*,³⁸⁹ *велики кнез Лазар*,³⁹⁰ или једноставно *велики Лазар*,³⁹¹ којим се српска земља *много времена поносила не само као господином него и као милим оцем*...³⁹² К. Филозоф и Вукану Немањићу тачно приписује титулу *великог кнеза*, али епитет *благочастиви* и назив *господин* указују на то да је Лазарев назив *великог кнеза* посматрао као владарско достојанство. Што се тиче кнегиње Милице, К. Филозоф не наводи њену владарску титулу (кнегиња), али на владарски положај опет указују епитети и називи које јој приписује. На пример, Лазар и Милица се једном приликом заједно наводе једноставно као *благочастиви*.³⁹³ Милица је за К. Филозофа *благочастива госпођа*,³⁹⁴ *благочастива*

³⁸⁶ *Живот Стефана Лазаревића*, 27. Стефан Душан се и нешто касније назива једноставно цар Стефан, али опет у негативном контексту будући да пише о томе како се *од времена цара Стефана, званога Душана* Српска Црква нашла у расколу. *Исто*, 29. Краљевску титулу К. Филозоф ставља и уз Марка Мрњавчевића – *краља Марка*. *Исто*, 41.

³⁸⁷ Теодосије, *Житије Светог Саве*, 206-207. Утицај Теодосија као да се може препознати и у нешто више наведеним речима К. Филозоф користи да би приказао шта су то све Стефан Немања и Растко Немањић као носиоци власти имали у световном животу, будући да и Теодосије при опису разговора између Стефана Немање који је одлучио да се замонаши и због те одлуке ожалостилене властеле као прво од свих обележја *земаљске владавине* наводи *војевања*. *Исто*, 128.

³⁸⁸ В. нап. 252.

³⁸⁹ *Живот Стефана Лазаревића*, 31.

³⁹⁰ *Исто*, 28, 75.

³⁹¹ *Исто*, 72.

³⁹² *Исто*, 28.

³⁹³ *Исто*, 35.

мајка,³⁹⁵ *благочастива госпођа мајка*,³⁹⁶ али и *благоверна госпођа*.³⁹⁷ Осим титуле којима их назива, из тога на који начин К. Филозоф пише о овом владарском пару можемо извести и закључак о томе шта се очекивало од средњовековних владара и који су неки од њихових прерогатива. Наиме, завршавајући део у ком пише о улози кнеза Лазара у превазилажењу црквеног раскола, К. Филозоф се пита *Има ли шта веће за владара земљског и што је Богу угодније?*.³⁹⁸ Видимо да је учена српска средина прве половине XV века, којој је припадао К. Филозоф, као највеће могуће дело једног владара сматрала делотворан рад на превазилажењу раскола и постизању црквеног јединства.³⁹⁹ Што се тиче кнегиње Милице, К. Филозоф оцењује како она *Имајући велику власт, знала је и световне ствари, у којима се није лако снаћи*.⁴⁰⁰ Да то није било обична реторска похвала, види се и из самог *Житија деспота Стефана*. Кнегиња Милица прима посланике страних владара и одлучује о најважнијим државним питањима,⁴⁰¹ заједно са својим сином одлучује о кажњавању неверне властеле,⁴⁰² самостално се упуштала у дипломатске мисије,⁴⁰³ саветује кнеза Стефана Лазаревића,⁴⁰⁴ па чак и окупља и шаље војску у борбу.⁴⁰⁵ У житију њеног сина можемо прочитати о једној од најважнијих карактеристика власти кнегиње Милице. Наиме, К. Филозоф се једном приликом реторски пита *Ко се неће задивити видећи њен савез са онима који ка Богу упиру поглед*, односно са свештеним и монашким лицима.⁴⁰⁶ И заиста, сви истраживачи који су се бавили датим периодом указали су на блиску сарадњу кнегиње Милице и Српске Цркве по различитим питањима, а те сарадња је не мали број пута

³⁹⁴ *Живот Стефана Лазаревића*, 34. Други пут, обавештавајући нас о њеној смрти, К. Филозоф је назива истим речима додајући и њено монашко име – *благочастива госпођа Јевгенија*. *Исто*, 63.

³⁹⁵ *Исто*, 38.

³⁹⁶ *Исто*, 52.

³⁹⁷ *Исто*, 37.

³⁹⁸ *Исто*, 29.

³⁹⁹ Док је, истовремено, осуђивала потезе који би утицали на то да црквено јединство буде нарушено, као у случају оцене поступања цара Стефана Душана коју налазимо код К. Филозофа.

⁴⁰⁰ *Живот Стефана Лазаревића*, 34.

⁴⁰¹ *Исто*. Посланици султана Бајазита се *сложише са благочастивом госпођом /Милицом/* да, како су то саветовали и остали чланови за претресање те одлуке сазваног српског државног сабора, да се прихвате вазалне обавезе према султану Бајазиту.

⁴⁰² Приликом побуне властеле против кнеза Стефана Н. Зојић је увидео да *не може побећи од руку господара својих* (мн.), а након што се замонашио одлуку о томе да се његов живот поштеди донели су *благочастиви* (кнез Стефан – прим. аут.) и *његова мајка* (кнегиња Милица – прим. аут.). *Исто*, 37.

⁴⁰³ *Исто*, 37-38 (Бајазиту), 54 (Сулејману).

⁴⁰⁴ Одлуку о одласку султану Бајазиту са циљем признања своје невере према њему, кнез Стефан је према К. Филозофу донео након што *посаветова се са својом благочастивом мајком*. *Исто*, 38.

⁴⁰⁵ Уочи битке код Трипоља. *Исто*, 53.

⁴⁰⁶ *Исто*, 35.

донела Лазаревићима одлучујућу превагу у односу на њихове конкуренте у српским земљама.⁴⁰⁷

Сам кнез Стефан Лазаревић *У почетку владавине, одевао се мајчиним молитвама и наследио очево достојанство.*⁴⁰⁸ Осим реторски представљене побожне улоге кнегиње Милице у првим годинама владавине кнеза Стефана, из ових речи види се и да се владарско достојанство кнеза Лазара наследило по принципу примогенитуре, односно првородства. Многи су називи и епитети које Константин Филозоф приписује кнезу и деспоту Стефану, али нас не интересују они којима наш писац служи са књижевном сврхом и циљем да истакне особине свог јунака,⁴⁰⁹ већ само они који указују на владарско достојанство. У наслову самог житија К. Филозоф наводи да су пред читаоцем *Житије и подвизи увек спомињаного, славного, благочастивого господина деспота Стефана.*⁴¹⁰ Током увода у десет глава К. Филозоф још само два пута именује речима *деспот*⁴¹¹ и *славни деспот*,⁴¹² а *преславним деспотом Стефаном* назива га онда када након увода и описа српске земље даје његов родослов.⁴¹³ Ово је значајно због тога што желимо да укажемо на то да од тренутка када К. Филозоф почиње излагање догађаја из периода владавине кнеза Стефана Лазаревића, да га он управо тако и означава, као *кнеза*. Након што укаже на важан моменат када је постао *пунолетан* и то како је *наследио очево достојанство*,⁴¹⁴ К. Филозоф га доследно назива *кнезом Стефаном*,⁴¹⁵ *христољубивим кнезом Стефаном*,⁴¹⁶ *благочастивим кнезом Стефаном*⁴¹⁷ или *благочастивим и увек спомињаним кнезом Стефаном*,⁴¹⁸ а када описује то како је прихватањем вазалних односа према султану Бајазиту *поробљена*

⁴⁰⁷ Од новијих радова на ову тему в. у зборнику Кнегиња Милица – монахиња Јевгенија и њено доба, Трстеник 2014. следеће радове: С. Мишић, *Кнегиња Милица и Лазарево наслеђе*, 7-15; Д. Јечменица, *Извори и манифестације моћи и утицаја кнегиње Милице*, 17-27. Нарочито по питању односа са Српском Црквом в. М. Копривица, *Црквене прилике у време владавине кнегиње Милице*, 111-125, у истом зборнику.

⁴⁰⁸ *Живот Стефана Лазаревића*, 37.

⁴⁰⁹ Попут следећих: *именити* (*Исто*, 11 (већ у наслову), 14, 43, 60, 66, 68, 73, 101), *најименитији* (*Исто*, 25), *увек спомињани* (*Исто*, 33, 34, 38, 45, 45, 48, 57, 76), *познати* (*Исто*, 68, 69), *по имену познат* (*Исто*, 72, 75), *дарежљиви* (*Исто*, 61), *блажени* (*Исто*, 84, 94), *славни* (*Исто*, 70, 75, 101), *превисоки* (*Исто*, 50) итд. У овој напомени дати су епитети којима К. Филозоф самостално назива кнеза и деспота Стефана, док су исти ти епитети у комбинацији са владарским титулама овде изузети, а ти примери посебно наведени.

⁴¹⁰ *Исто*, 11.

⁴¹¹ *Исто*, 13.

⁴¹² *Исто*, 16.

⁴¹³ *Исто*, 28.

⁴¹⁴ *Исто*, 36-37.

⁴¹⁵ *Исто*, 40, 41, 45.

⁴¹⁶ *Исто*, 41.

⁴¹⁷ *Исто*, 49.

⁴¹⁸ *Исто*, 38.

српска земља скромно пише како су са својим пратњама на поклоњење султану сваке године ишли сам Стефан са братом својим Вуком.⁴¹⁹

Дакле, од како спомене да је наследио очево достојанство, па све док у Цариграду није добио *деспотско достојанство од благочастивога цара Јована*,⁴²⁰ Константин Филозоф Стефана Лазаревића доследно назива *кнезом* (или у једном случају само именом). Након што други пут наглашава да му је *благочастиви Јован* дао *венац достојанства ... који сам себи (Стефан) исплете храбрим и многострадалним подвизима*,⁴²¹ К. Филозоф мења и начин на који именује Стефана Лазаревића. Надаље је он за њега *деспот Стефан*,⁴²² *благочастиви деспот*,⁴²³ *благочастиви деспот Стефан*,⁴²⁴ (опет) *славни деспот*,⁴²⁵ *славни деспот Стефан*,⁴²⁶ *увек помињани деспот, господар Србаља*,⁴²⁷ *увек спомињани господин деспот Стефан*,⁴²⁸ *по имену познати деспот*⁴²⁹ или, најчешће, (опет) *просто деспот*.⁴³⁰ Деспот Стефан за њега је још и *вођа новог Израиља*,⁴³¹ *вођа народа*,⁴³² *господар*⁴³³ и једном *самодржац* у житију,⁴³⁴ док га самодршцем редовно назива у *Сказанију о писменех*.⁴³⁵

Рекли смо да К. Филозоф не наводи владарску титулу кнегиње Милице, али и то да је епитет *благочастива* који најчешће стоју уз њено име, заједно са називом *госпођа* и описом њених подухвата, упућује на њен владарски положај. Епитет *благочастив* је током средњег века често придодаван уз титулу и име владара, па је то случај и код К. Филозофа. Осим кнеза Лазара и кнегиње Милице, за њега су *благочастиви* и

⁴¹⁹ *Живот Стефана Лазаревића*, 34.

⁴²⁰ *Исто*, 49.

⁴²¹ *Исто*, 50. Касније му цар Манојло *венац (деспотског) достојанства по други пут даде ... рекавши да Јован није био цар у пуном смислу. Исто*, 69.

⁴²² *Исто*, 54, 64, 67, 67, 69, 75, 78, 80, 82, 82, 77, 103.

⁴²³ *Исто*, 66, 87, 91, 92.

⁴²⁴ *Исто*, 65.

⁴²⁵ *Исто*, 50, 84.

⁴²⁶ У акростиху (крајегранесију). *Исто*, 104.

⁴²⁷ *Исто*, 68.

⁴²⁸ *Исто*, 96.

⁴²⁹ *Исто*, 68.

⁴³⁰ *Исто*, 52, 56, 57, 65, 66, 68, 69, 75, 76, 77, 77, 79, 80, 82, 82, 83, 83, 83, 83, 84, 85, 86, 87, 87, 87, 88, 88, 90, 90, 90, 91, 91, 91, 92, 92, 92, 93, 93, 93, 93, 101, 102.

⁴³¹ *Исто*, 98.

⁴³² *Исто*, 105.

⁴³³ *Исто*, 95.

⁴³⁴ *Исто*, 84. Само једном га назива и једноставно *господином*, али описујући догађаје након његове смрти када су његови *домаћи*, односно дворјани, стајали *према чину, као кад су (бивали) са господином својим. Исто*, 97.

⁴³⁵ *Сказаније о писменех*, 43, 46, 49, 52, 62. У *Сказанију о писменех* га назива још и *господарем (Книга Константина Философа, 446)* и *државним (Книга Константина Философа, 421, 447, 447)*

византијски цар Јован Палеолог,⁴³⁶ влашки велики војвода Мирча,⁴³⁷ Ђурађ Бранковић (искључиво у оном делу житија који говори о периоду након смрти деспота Стефана),⁴³⁸ а осим ових православних владара тај епитет у *Житију деспота Стефана* носе само још Лазар Бранковић и Оливера Лазаревић.⁴³⁹ Дакле, епитет *благочастиви/благочастива* К. Филозоф искључиво користи када говори о православним владарима или, у изузетним случајевима, о појединим члановима њихових породица.⁴⁴⁰ Тако је тај епитет најчешћи и онда када без титуле и имена К. Филозоф жели да означи јунака свог житија.⁴⁴¹

Из начина на који Константин Филозоф пише о делатности кнеза и деспота Стефана Лазаревића можемо увидети бројне владарске прерогативе тог времена. Владар сазива саборе,⁴⁴² одржава мир и дели правду у својој држави,⁴⁴³ издаје повеље којима регулише питања попут трговине,⁴⁴⁴ одлучује о томе ко ће заузети које место у државној управи,⁴⁴⁵ предводи или шаље војску са циљем одбране државне територије или напада на противнике, преговара са страним владарима, прима и шаље

⁴³⁶ *Живот Стефана Лазаревића*, 49, 50.

⁴³⁷ *Исто*, 70.

⁴³⁸ *Исто*, 98, 99.

⁴³⁹ Лазару Бранковићу и Оливери Лазаревић овај епитет придодат је у заиста посебним контекстима. Лазар Бранковић назива се *благочастивим* (други пут чак и *најблагочастивијим*) само при опису његове смрти, којој је иначе у житију посвећено доста простора, па и тада тако што је наглашено да је он *унук великог (кнеза) Лазара*. *Исто*, 72. Што се тиче Оливере Лазаревић, она је за К. Филозофа *благочастива госпођа и увек жељена сестра* онда када јој у Београду саопштавају вест о смрти деспота Стефана, дакле више од две деценије од како није у Бајазитовом харему где је била *како би отачаство спасила*. *Исто*, 97.

⁴⁴⁰ Да је то тако, сведочи и то што када се од евентуалних појединаца који би критиковали то што пише о односима унутар турске владарске породице, позива их да погледају у *књиге староставне* у којима би видели како су и стари писци писали о страним владарима *како би допринели да живот благочастивих и светих господара наших буде боље познат*. *Исто*, 33. Такође, за једно од бугарских места које помиње у вези са дешавањима током међутурских сукоба каже да је оно *било дато и записано светом граду Јерусалиму у време благочастивих царева*. *Исто*, 73. Све то још више указује на то да се епитет *благочастиви* када се користи у једнини К. Филозофу у првом реду служи да означи православне владаре. Епитет може послужити и да означи становништво тих владара. На пример, у време напада Вука Лазаревића ојачаног турским одредима деспот Стефан према речима К. Филозофа *није желео да благочастиво стадо /народ/, које Господ од ропства ослободи, поново у ропство баци*. *Исто*, 64. На крају, султан Муса *налеће на благочастиве као градоносни облак*, што се може односити или на то да налеће на православне владаре или на православно становништво грчких, бугарских и српских земаља. *Исто*, 66.

⁴⁴¹ *Исто*, 14, 37, 52, 53, 54, 54, 57, 58, 59, 60, 68 (*благочастиви, Богом помагани*), 73, 75, 77, 85, 87, 90, 93, 97, 101. Деспот Стефан је једном приликом назван и *христољубивим*, како су такође често називани средњовековни владари. *Исто*, 41.

⁴⁴² *Исто*, 63, 91-92.

⁴⁴³ *Исто*, 37 (гушење побуне властеле), 93-94 (смиривање побуњених становника сребреничког подграђа), 54.

⁴⁴⁴ *Исто*, 43, 60-61 (*Београдска повеља*).

⁴⁴⁵ *Исто*, 54-55.

посланства,⁴⁴⁶ одређује свог наследника и представља га државном сабору,⁴⁴⁷ подиже градове, цркве и манастире⁴⁴⁸ итд.

Кроз дела Константина Филозофа можемо сагледати и низ особених наклоности кнеза и деспота Стефана Лазаревића попут склоности ка уметности,⁴⁴⁹ прикупљања божанских списа,⁴⁵⁰ прихватања учених људи из области које су Турци угрожавали више од његове државе,⁴⁵¹ подстицања књижевног рада,⁴⁵² обилног даривања светогорских и других манастира.⁴⁵³ Осим прерогатива и наклоности, К. Филозоф као прави животописац наводи и небројано много његових особина попут милостивости,⁴⁵⁴ висprenости, чистоти, храбрости и учености.⁴⁵⁵ Целокупну делатност кнеза и деспота Стефана К. Филозоф посматрао је на такав начин да га је, не само у уводу и завршном похвалном делу житија, поредио са најистакнутијим старозаветним личностима: Мојсијем,⁴⁵⁶ Исусом Навином,⁴⁵⁷ Соломоном,⁴⁵⁸ пророком Данилом,⁴⁵⁹ тројицом младића,⁴⁶⁰ Коилом,⁴⁶¹ Немијом,⁴⁶² Илијом, Јосифом, Давидом, Самсоном, Јовом и Аврамом,⁴⁶³ смештајући тиме владавину кнеза и деспота Стефана у оквире континуиране сакралне историје.⁴⁶⁴ Осим тога, пореди га са *Александром Филиповим*

⁴⁴⁶ О ратним дејствима и дипломатским односима кнеза и деспота Стефана в. у претходном поглављу.

⁴⁴⁷ *Живот Стефана Лазаревића*, 91-92.

⁴⁴⁸ *Исто*, 57-64 (Београд, београдске цркве, манастир Манасија). К. Филозоф не прећуткује ни градитељску и ктиторску делатност кнеза Лазара (манастир Раваница, *тврди градови*, Крушевац, црква Светог Првомученика и Архиђакона Стефана у Крушевцу. *Исто*, 32-33.) и кнегиње Милице (манастир Љубостиња, посвећен Успењу Пресвете Богородице. *Исто*, 63).

⁴⁴⁹ *Исто*, 35. Уметност која за многе није једноставна ишла је, између осталог, од руке кнезу и деспоту Стефану, тако да је у свему био први и друге у то упућиваше.

⁴⁵⁰ *Исто*, 17. О богослужбеним и богословским књигама за које је наука утврдила да су у вези са кнезом и деспотом Стефаном в. Т. Корићанац, *Дvorsка библиотека деспота Стефана Лазаревића*, Музеј града Београда, Београд 2006, 57-67.

⁴⁵¹ *Сказаније о писменех*, 47, 48.

⁴⁵² *Исто*, 47, 48, 49-50 (*усрдно се трудиш да се сачињавају свете књиге ... те почасти и дарова удостојаваш зналце сачињавања*), 69, 70.

⁴⁵³ *Живот Стефана Лазаревића*, 62, 86, 103.

⁴⁵⁴ *Исто*, 17 (*по милостињи и вери беше као нико други*), 18, 63, 84-86, 94.

⁴⁵⁵ *Исто*, 36.

⁴⁵⁶ *Исто*, 13, 17.

⁴⁵⁷ *Исто*, 14.

⁴⁵⁸ *Исто*, 16, 17, 63, 103, 104.

⁴⁵⁹ *Исто*, 17, 98.

⁴⁶⁰ *Исто*.

⁴⁶¹ *Исто*, 54.

⁴⁶² *Исто*, 61.

⁴⁶³ *Исто*, 104.

⁴⁶⁴ Б. Бојовић, *нав. дело*, 301. Не знамо где је аутор нашао да К. Филозоф у *Житију деспота Стефана* пореди српског владара са старозаветним патријархом Енохом.

(Александром Македонским),⁴⁶⁵ Птоломејем Филадельфом,⁴⁶⁶ али и са *равноапостолним* (царем Константином Великим),⁴⁶⁷ па чак и са серафимом.^{468 469}

Као што је речено, деспот Стефан Лазаревић је за наследника на српском престолу одредио свог сестрића Ђурђа Бранковића, а своју одлуку обзнанио је на државном сабору који ју је и прихватио. Пре него што опише дешавања са тог сабора, Константин Филозоф Ђурђа Бранковића назива *господином*⁴⁷⁰ или *господином Ђурђем*.⁴⁷¹ Међутим, већ приликом описа тока самог сабора К. Филозоф пише како деспот Стефан одреди њега (*Ђурђа*) за *владара говорећи*: „*Од сада њега сматрајте господаром уместо мене.*“⁴⁷² Читамо и то да је од тог сабора племство *много верније било младом господару него раније*.⁴⁷³ Као и у случају кнеза и деспота Стефана када доследно прави разлику између периода када је носио титулу кнеза и оног од како је постао деспот, тако К. Филозоф прави разлику у ословљавању и према Ђурђу Бранковићу. Од описа сабора, приликом ког га је, као што смо видели, назвао *господарем* (приписујући те речи деспоту Стефану) и *младим господарем*,⁴⁷⁴ Ђурађ Бранковић за К. Филозофа постаје *благочастиви господин Ђурађ*,⁴⁷⁵ *благочастиви господин*⁴⁷⁶ или само *помазани*, што ће рећи легитимни владар, а на истом месту пореди га и са самим старозаветним Давидом.⁴⁷⁷

Осим доследности Константина Филозофа у називању владара српске државе која се види и на примеру Ђурђа Бранковића, из *Житија деспота Стефана* можемо

⁴⁶⁵ *Живот Стефана Лазаревића*, 35.

⁴⁶⁶ *Сказаније о писменех*, 49, 52. Настојањем Птоломеја Филадельфа учињен је превод првих пет књига Старог Завета са хебрејског на грчки језик, а делатност деспота Стефана који је подстицао писање дела црквене књижевности била је довољна К. Филозофу за ово поређење. Стога су њих двојица *исте природе*, а Птоломеј је деспотов *исторевнитељ*.

⁴⁶⁷ *Живот Стефана Лазаревића*, 57, 60. О деспоту Стефану као Новом Константину в. С. Марјановић Душанић, *Династија и светост*, 91-92.

⁴⁶⁸ *Живот Стефана Лазаревића*, 62-63.

⁴⁶⁹ О томе на који је начин К. Филозоф пишући о природи власти деспота Стефана применио учење Псеудо-Дионисија Ареопагита в. М. Стефановски, *Тема узорног поретка државе*, 5-8.

О томе на који начин К. Филозоф представља кнеза и деспота Стефана са књижевно-историјског становишта в. Ј. Ређеп, *Величање деспота Стефана*, 98-106; *иста*, Деспот Стефан Лазаревић – витез и књижевник; Г. Јовановић, *Деспот Стефан Лазаревић у виђењу свога биографа Константина Костенечког (Константина Филозофа)*, 17-23.

⁴⁷⁰ *Живот Стефана Лазаревића*, 78.

⁴⁷¹ *Исто*, 84, 91. *Господином Ђурђем* назива га и још само једном након описа смрти деспота Стефана, описујући сусрет Ђурђа Бранковића са голубачким војводом Јеремијом. Истом приликом назива га и *помазаним*, што указује на његов владарски положај иако га скромно назива *господином*. *Исто*, 99.

⁴⁷² *Исто*, 92.

⁴⁷³ *Исто*.

⁴⁷⁴ В. претх. нап.

⁴⁷⁵ *Живот Стефана Лазаревића*, 98.

⁴⁷⁶ *Исто*, 99. На том месту једном и само као *господин Ђурађ*.

⁴⁷⁷ *Исто*.

сагледати и то какав је био положај деспотовог наследника, односно које владарске прерогативе можемо сагледати из кратких обавештења о почетку његове владавине. Око њега се у критичним данима након смрти деспота Стефана Лазаревића окупљала српска војска, будући да читамо како *су га пукови (српске војске) сретали и сачекивали*.⁴⁷⁸ Тек пред њим се отворила београдска *унутрашња кула, коју раније чувар не хтеде отворити*.⁴⁷⁹ Такође, право владара било је да у цркви седне *застрто (место како налагаше) владарски обичај*, али нови владар то није желео да уради из жалости за својим претходником, а из истог разлога *није дозволио да се (било шта) говори о владарској слави*.⁴⁸⁰

8.2. Сабор

Српски државни сабор био је највише представничко тело у српској средњовековној држави. Сазивао га је владар, а у њега су улазили владар и владарска породица, поглавар Српске Цркве (архиепископ или од 1346. године патријарх), сви њени архијереји, игумани најзначајнијих манастира и најпоштованији монаси (*старци*), најважнији представници државне управе и сва властела (*велика и мала*). Сабор се сазивао ради одлучивања о најважнијим државним питањима попут званичног увођења владара у достојанство, крунисања, проглашавања наследника престола, избора и устоличења поглавара Српске Цркве, доношења закона који су важили на целој државној територији, општег потврђивања раније стечених права, борбе против јереси, наглих и значајних промена у спољнополитичкој оријентацији и ради канонизације преминулих владара или освећења владарских задужбина предвиђених да буду и њихов маузолеј.⁴⁸¹

У *Житију деспота Стефана* Константина Филозофа наилазимо на опис неколико српских државних сабора сазваних са различитим сврхама. Први од њих је српски државни сабор који је сазван убрзо по окончању Косовске битке како би решио

⁴⁷⁸ *Живот Стефана*, 98.

⁴⁷⁹ *Исто*. За разлику од команданта београдског Горњег града, командант Голупца војвода Јеремија није био веран новом српском владару и голубачка тврђава се нашла изван власти Ђурђа Бранковића. *Исто*, 99.

⁴⁸⁰ *Исто*, 98-99.

⁴⁸¹ *Збор*, (2. државни сабори, М. Благојевић), у: Лексикон српског средњег века, прир. Р. Михаљчић и С. Ћирковић, Београд 1999 (даље: ЛССВ).

неодложно питање односа српске државе према Турском Царству. К. Филозоф не наводи време одржавања овог сабора, али о њему пише након описа Косовске битке и завршних речи хвале о кнезу Лазару, а непосредно након описа тешког стања у ком су се српске земље по њеном окончању нашле. На основу других историјских извора наука је утврдила да се овај државни сабор састао између 15. VI и 11. VIII 1389. године.⁴⁸² Одлука коју је сабор донео и коју је кнегиња Милица саопштила посланицима султана Бајазита је позната и коментарисана у претходном поглављу,⁴⁸³ а сада ћемо осврнути на састав овог сабора који налазимо код К. Филозофа. Он сам не назива сабором све оне који су учествовали у доношењу одлуке о прихватању вазалних обавеза према Турцима,⁴⁸⁴ већ током набрајања наводи *читав сабор црквених достојанственика*, али из предмета који се претресао и помена осталих учесника јасно је да је у питању српски државни, а не црквени сабор.⁴⁸⁵ Дакле, К. Филозоф као учеснике овог сабора наводи: владара (кнегињу Милицу), патријарха и остале архијереје Српске Цркве, и *сав синклит*. Будући да је кнегиња Милица мало пре тога остала удовица, а да је њен најстарији син Стефан у то време имао свега дванаест година,⁴⁸⁶ не треба да изненађује што је *благочастива госпођа* једини члан владарске породице који је наведен. Сабору су, према обичају, присуствовао и цео врх Српске Цркве. Међутим, К. Филозоф наводи да се ту нашао *и сав синклит*. Н. Радојчић је у *синклиту* видео „световни део српскога државнога савета“, додајући одмах затим да је у својој учености К. Филозоф реч *синклит* (гр. савет, сенат) „употребио за српски државни сабор, или, још пре, за ужи савет око владара, док је назив сабора оставио само свештенству“.⁴⁸⁷ Било како било, јасно је да је у раду овог државног сабора учествовала и властела, нарочито с обзиром на питање које је сабор претресао. Међутим, заиста је тешко очекивати да се у тако критичном времену за српску државу

⁴⁸² Сабор се морао састати након Косовске битке што је први датум, а други датум је дан смрти српског патријарха Спиридона, који је према речима деспота Стефана у предговору *Закона о рудницима* учествовао у доношењу ове одлуке. М. Благојевић, *Српски сабори и сабори отачаства*, 19.

⁴⁸³ Може се додати само да су његове последице јасне и из речи деспота Стефана из *Београдске повеље* које су сачуване у *Житију деспота Стефана* у којој каже да *Од Косова пробљен бејак од исмаилханског народа. Живот Стефана Лазаревића*, 43.

⁴⁸⁴ *Гласници се сложише са благочастивом госпођом /Милицом/, а (то) саветоваху и патријарх, читав сабор црквених достојанственика и сав синклит... Исто.*

⁴⁸⁵ Јасно је то и из речи деспота Стефана из поменутог предговора *Закона о рудницима* у ком каже да је за одлазак султану Бајазиту примио савет од патријарха Спиридона, осталих архијереја, кнегиње Милице и читавог сабора. *Закон о рудницима деспота Стефана Лазаревића*, 37.

⁴⁸⁶ М. Динић, *Из наше раније прошлости*, Прилози за КИФ 30 (1964) 243-246.

⁴⁸⁷ Н. Радојчић, *Српски државни сабори у средњем веку*, 168. Става да се *синклит* односи на дворски савет био је и А. Веселиновић, *Држава српских деспота*², 241. Да је у нешто познијем периоду владарине кнеза и деспота Стефана заиста постојао неки вид дворског савета види се из речи К. Филозофа који међу *добрим обичајима* које је српски владар баштинио набројао и *саветовања*. *Живот Стефана Лазаревића*, 17.

какво је било време непосредно након Косовске битке на једном месту могли окупити сва она властела која би у мирнијим приликама узела учешћа на сабору,⁴⁸⁸ па је могуће да К. Филозоф не користи реч *синклит* само из жеље да покаже ученост, већ и да дочара да је у одлучивању учествовао само ужи круг најутицајније властеле и представника државне управе.

Други државни сабор о ком читамо код Константина Филозофа није имао тако тежак задатак као први. Сазван је са свечаном сврхом освећења главне задужбине деспота Стефана Лазаревића – манастира Ресаве (Манасије) подигнутог, како нас обавештава К. Филозоф у *име Свете Тројице, сведржавног божанства*.⁴⁸⁹ Сазнајемо да деспот Стефан *Позва и патријарха – то је тада био Кирил – са читавим сабором српских првосвештеника, игумана и других часних људи, уз то и благородних, да сви (присуствују) обновљењу /тј. освећењу/ храма у дан Свете Педесетнице*.⁴⁹⁰ Из ових речи К. Филозофа видимо једну од најважнијих одлика српских државних сабора, а то је да их је сазивао сам владар. Видимо и овде да К. Филозоф реч *сабор* везује првенствено за део српског државног сабора који је долазио из Српске Цркве, а да затим додаје *благородне*.⁴⁹¹

Трећи и последњи српски државни сабор о ком читамо код Константина Филозофа јесте онај који је деспот Стефан Лазаревић сазвао да би на њему објавио своју одлуку да га на српском престолу наследи његов сестрић Ђурађ Бранковић. Деспот Стефан, *веома се побојавши смрти*, позвао је свог сестрића Ђурађа и он је

⁴⁸⁸ А. Веселиновић, *Држава српских деспота*², 233-234. О мишљењу да се државни сабор није ни одржао 1389. године в. Исто, 235, нап. 13.

⁴⁸⁹ *Живот Стефана Лазаревића*, 62. Изградња манастира Ресаве завршена је 1418. године, па је те године одржан и сабор сазван ради њеног освећења. *Манасија. Историја – живопис*, Саопштења 6,18.

⁴⁹⁰ ...*када је Свети Дух сишао, као огњени језици, на ученике Слова и Бога*. Празник Силаска Светог Духа на апостоле (у народу познат и као Духови или Тројице) прославља се педесетог дана након Васкрса, те га зато К. Филозоф означава као *дан Свете Педесетнице*. Исто, 63.

⁴⁹¹ М. Благојевић је писао да се државни сабор могао састати и „Када је требало прослављати династију и владара, канонизацијом преминулих владара и оснивањем или освећењем владарских маузолеја (Студеница, Сопоњани, Бањска, Дечани, Св. арханђели, Раваница, Манасија)“. В. нап. 481. Међутим, касније је променио мишљење речима да „За време владавине деспота Стефана, поред државних сабора, сазивани су и велики црквено-народни сабори, који су имали свечани карактер. Ову врсту скупова, током средњег века, организовала је црква уз подршку владара, с јасним циљем да се истовремено повећа углед и цркве и државе.“ (М. Благојевић, *Српски сабори и сабори отачаства Немањиха и Лазаревића*, 33) и разумевајући сабор сазван ради освећења манастира Манасије управо као један од таквих великих црквено-народних сабора. При тумачењу података о овом сабору остали смо при ранијем мишљењу нашег великог научника, а један од разлога за то је и тај што се из речи самог К. Филозофа види да је иницијатива за његово сазивање потекла од деспота Стефана (*Позва и патријарха...*), а самим тим је и брига за организацију сабора била његова, односно спровели су је његови подређени, а не људи из црквене хијерархије. Сабор сазван приликом освећења Ресаве за *државни сабор* сматра и А. Веселиновић (*Држава српских деспота*², 232, 236-237).

дошао у место звано Сребреница (у рудничком крају), а затим деспот ту сабра са патријархом сабор часних архијереја и благородних свију власти и свију изабраних, и благослови њега (Ђурђа) на сабору на господство.⁴⁹² Затим учинише и молитву над њиме са полагањем руку. Деспот Стефан том приликом све закле да буду верни његовом будућем наследнику, а самом Ђурђу је дао савет да настави са његовом политиком.⁴⁹³ Ђурађ Бранковић је том приликом званично проглашен за наследника деспота Стефана, а понео је и титулу *младог господина* која указивала управо на положај наследника, као титула „младог краља“ у време династије Немањића.⁴⁹⁴ Да је воља деспота Стефана испоштована од стране релевантних чинилаца у држави види се из тога што је од тада (*племство*) много верније било младом господару него раније, као и из описа дешавања након деспотове смрти након што (у Београд) *дође благочастиви господин Ђурађ*.⁴⁹⁵

⁴⁹² *Живот деспота Стефана Лазаревића*, прев. Л. Мирковић, 247.

⁴⁹³ *Исто*, 247-248. Још је Н. Радојчић указао на сличност овог сабора са сабором на ком је велики жупан Стефан Немања саопштио своју одлуку о повлачењу са власти и одредио свог другог сина Стефана Немањића за наследника. Н. Радојчић, *Српски државни сабори у средњем веку*, 175-177.

⁴⁹⁴ М. Благојевић, *Савладарство у српским земљама после смрти цара Уроша*, 373.

⁴⁹⁵ *Живот Стефана Лазаревића*, 91-92; 98.

8.3. Државна управа

Државна управа у српској средњовековној држави према њеном највећем истраживачу М. Благојевићу развијала се од IX до XV века кроз пет етапа,⁴⁹⁶ а у *Житију деспота Стефана* Константина Филозофа можемо наћи помене титула и звања карактеристичних за сваку од тих етапа. Сви ти помени, наравно, нису исте сазнајне вредности. О најстаријим титулама *великог кнеза* (Вукан), *кнеза* (Вратислав, Вратко) и *жупана* (Димитрије) које доноси уз имена људи у родослову од К. Филозофа не можемо сазнати ништа осим тога ко их је носио.⁴⁹⁷ Изузетак чини титула *великог кнеза* за коју из каснијег писања видимо да је за време кнеза Лазара постала владарска титула,⁴⁹⁸ као и то да је Стефан Лазаревић наследио његово достојанство и носио га до стицања деспотске титуле.⁴⁹⁹

Од највиших византијских титула које су додељиване у Српском Царству код Константина Филозофа срећемо се са титулама деспота и кесара. Пишући о дипломатској мисији кнегиње Милице која се након гушења побуне властеле из 1398. године упутила султану Бајазиту, К. Филозоф каже како је са собом повела *и своју рођаку, бившу супругу деспота Угљеше, кћер некога ћесара*.⁵⁰⁰ Реч је наравно о деспотици Јелени, супрузи на Марици страдалог деспота Угљеше Мрњавчевића и

⁴⁹⁶ Прва је етапа изградње државе у којој поред владара постоје и жупани (IX-X век), за њом долази друга етапа у којој се појављују и сатници (помоћници жупана) и удео кнежеви (XI век и већина XII века), а прве две етапе у целини обележава успорен развој државне управе. До веће динамике у развоју државне управе долази током треће етапе (последња четвртина XII века – четрдесете године XIV века). Током тог периода опстају раније титуле (жупани, кнезови), поред њих јавља се и читав низ нових звања (казнаци, тепчије, слуге, ставилци, челници), а на развој државне управе почињу да утичу и страни утицаји (појава протовестијара). Четврта етапа развоја државне управе временски се поклапа са временом трајања Српског Царства, као и времена обласних господара током којег развој државне управе стагнира. Током ове етапе дошло је до реформе целокупне државне управе извршене под великим византијским утицајем (логотети и протовестијари у централној и кефалије у локалној управи). Након проглашења Царства у држави се додељују и највише византијске титуле (деспоти, севастократори, кесари) чији носиоци нису имали нарочите компетенције, већ су као владареви намесници управљали областима пространог Царства. Пета и последња етапа отпочела је реформом државне управе коју је спровео деспот Стефан чији се почетак смешта у сам крај прве и почетак друге деценије XV века. Главно обележје пете етапе јесте милитаризација државне управе, а развој у том смеру наставио се и под влашћу наследника деспота Стефана када видимо и јасне обресе реформе – постојање *власти* као територијално-управних јединица на челу са *војводама*. М. Благојевић, *Државна управа у српским средњовековним земљама*, Београд 1997, 13-304 (даље: М. Благојевић, *Државна управа*).

⁴⁹⁷ *Живот Стефана Лазаревића*, 27-28.

⁴⁹⁸ *Исто*, 28, 31, 75.

⁴⁹⁹ *Исто*, 38, 40, 41, 45, 49.

⁵⁰⁰ *Исто*, 27.

кћерци кесара Воихне, сродника династије Немањића.⁵⁰¹ Много речитији су помени кесара Угљеше Влатковића за ког од К. Филозофа сазнајемо да је најпре био турски вазал, да би у време битке код Грачанице 1402. године прешао под окриље деспота Стефана Лазаревића. Након што је прихватио врховну власт деспота Стефана, кесар Угљеша *преузе земљу своју, (свој) завичај: Врању и Иногошт; и Прешево прими и задржа.*⁵⁰² Из овога видимо да је кесар Угљеша имао територију којом је у одређеној мери самостално управљао, прихватајући врховну власт најпре турског султана, а затим српског деспота. Област кесара Угљеше у држави деспота Стефана добија погранични карактер, што К. Филозоф сликовито приказује речима да је постао *као неко крило (тј. заклон) хришћанима.*⁵⁰³ Видимо и да је кесар Угљеша је временом постао веома близак сарадник деспота Стефана, будући да га је пратио у ратовању уочи и током битке код Космидиона 1410. године, као и током боравка у Цариграду који је уследио, што закључујемо из описа одласка из Цариграда у Влашку поморским путем током ког *буре раздвојише њега* (деспота Стефана – прим. аут.) *и напред поменутог ћесара* (Угљешу Влатковића – прим. аут.).⁵⁰⁴

Да би нам подаци Константина Филозофа о делатности деспота Стефана Лазаревића на реформи државне управе, као и подаци о носиоцима различитих звања које срећемо у *Житију деспота Стефана* (нпр. војводе) били што јаснији, морамо се укратко осврнути на ранији период, односно на значај и развој наведених звања.

Свако средњовековно друштво придавало је огроман значај обављању војних делатности, што је и разумљиво будући да је од војног умећа и степена организованости зависила одбрана живота и имовине људи на одређеној територији. Временом мереним деценијама и вековима војна делатност се све више усавршавала на свим пољима које је обухватала, од начина попуњавања војски и начина командовања,

⁵⁰¹ *Историја српског народа*, прва књ., ур. С. Ћирковић, Београд 1981, 532 (М. Благојевић), 586 (Р. Михаљчић) (даље: *ИСН I*).

⁵⁰² *Живот Стефана Лазаревића*, 53-54.

⁵⁰³ *Исто*; М. Благојевић, *Крајишта средњовековне Србије од 1371. до 1459. године*, 33. Област кесара Угљеше нашла се прва на удару приликом напада султана Мусе на Деспотовину из 1412. године. Турска војска предвођена султаном Мусом пошла је из Софије и преко планине Чемерник стигла је до Врања, где *ћесар (Угљеша) пребиваше; њега замало не ухвати, поплени Врање од онога (свега) што се нашло и пође на Ново Брдо; (међутим), много се залетео и ништа од тога не уради* (тј. није успео да освоји Ново Брдо – прим. аут.) Можда је кесар Угљеша имао успеха у заустављању мањих турских одреда, међутим, видимо да није имао успеха када је требало зауставити већи турски напад, тако да се и сам нашао у животной опасности, док су нападачи пленили једном од његових жупа. *Живот Стефана Лазаревића*, 79-80.

⁵⁰⁴ *Живот Стефана Лазаревића*, 70.

па до изградње утврђења и израде оружја. Знајући то, не треба да нас чуди велики значај који су војводе као војне старешине имале и у српском средњем веку.

Као и другде, тако се и у српској средњовековној држави на врху ланца командовања налазио владар (велики жупан, краљ, цар, кнез, деспот). Одмах иза владара, највишу војну власт имале су *војводе* или *велике војводе*,⁵⁰⁵ при чему је додатак титули великим војводама требао да их издвоји од осталих војвода и укаже на њихову блискост владару. У делокруг војвода улазили су сви војни послови, од којих је најодговорнији било самостално командовање војском онда када то није чинио владар, што је обично чинио велики војвода.⁵⁰⁶ Управо у сврху што бољег обављања тог посла, владар је војводама у војскама којима су командовале за време рата осим највише војне доделио и судску власт, што се види из 129. члана Душановог законика.⁵⁰⁷ Може се пратити и све већа улога војводе у територијално-управној организацији српске државе, што је доприносило бољем обављању свих оних војних задатака које су војводе обављале осим самог командовања војском. Тако војводе потискују и до краја XIV заузимају место жупана, који се од тог времена више не помињу у повељама. Најмоћнији великаши из времена кнеза Лазара носили су управо војводске титуле.⁵⁰⁸ Врхунац значаја у територијално-управној организацији војводе ће доживети у време сина и наследника кнеза Лазара, кнеза и деспота Стефана Лазаревића.

Последња трећина XIV века на простору српских земаља обележена је војним сукобима како са страним нападачима на територије пространог Царства, тако и између самих српских обласних господара. То је изискивало велике војне напоре и владари су се трудили да осигурају што бољу материјалну основу за њихово остваривање. Осим новчаних и натуралних дажбина које су наслеђене из претходног периода, у области Лазаревића и Бранковића почетком последње деценије XIV века јављају се и нове новчане дажбине. У питању су биле *унче*, чији се први помен налази у повељи Вука Бранковића манастиру Хиландару из 1392. године и које су том приликом доведене у везу са данком који је требао бити исплаћиван Турцима. Унче су прикупљане два пута годишње, а у односу на период године у ком су сакупљане називане су *зимске* или

⁵⁰⁵ К. Лирчек, Ј. Радонић, *Историја Срба II*², 22, 106; М. Благојевић, *Србија у доба Немањића*, Београд 1989, 43; *Војвода* (А. Веселиновић, Р. Михаљчић), у: ЛССВ.

⁵⁰⁶ А. Веселиновић, *Држава српских деспота*², 196.

⁵⁰⁷ *Душанов законик*, члан 129, прир. Ђ. Бубало, 2010. Члан 129. *Душановог законика* према Атонском рукопису дат у овом издању у целисти гласи: *На свакој војсци да заповедају војводе као и цар. Шта наредe, да се слуша. Ако ли их неко у чему не би послушао, да буде осуђен као и онај који не би цара послушао. И у судовима који су на војсци, за мале и велике ствари, да им суде војводе, а други нико.*

⁵⁰⁸ М. Ивановић, *Структура властeоског слоја у држави кнеза Лазара*, 77-79, 83-84.

летње унче. У изворима сачувани су још и називи *телвиа царева*, *турска плата*, *данак турски*, *работа великог господара* и *харач*, као и *данак зимски* и *данак господства ми* за зимске унче. Да сакупљена средства нису ишла искључиво за плаћање данка сведоче и називи *војитаник* и *војница* за летње унче, али и то што су на поседима деспота Стефана Лазаревића унче прикупљане и у годинама када он није плаћао данак Турцима.⁵⁰⁹

На овај начин увећани приходи од дажбина, заједно са приходима од трговине и рударства који су у првим деценијама XV века били у готово сталном расту, пружали су деспоту Стефану Лазаревићу материјалну основу за извршавање вазалних обавеза, очување јединства, па и проширивање државе. Војни послови, за чије је обављање од времена увођења унчи и убрзаног развоја рударства и трговине било све више средстава, стицајем историјских околности добили су у српским земљама у првој деценији XV века још већи значај. Крвави заплети међутурских и унутрашњих сукоба одразили су се и на територијално-управну организацију у држави деспота Стефана Лазаревића. Промена до које је долазило и коју је без сумње покренуо деспот Стефан Лазаревић огледала се у томе да војводе поред својих војних послова почињу да стално бораве у утврђеним градовима и из њих почињу да обављају и друге, цивилне послове. Ако знамо хронологију поменутих сукоба и просторе на којима су се одвијали, не треба да чуди то што се војвода који обавља и војну и цивилну власт први пут у сачуваним изворима јавља 1411. године у Новом Брду.⁵¹⁰ Иако до нас није стигао сачуван помен *власти* из времена деспота Стефана Лазаревића, јасно је да се војводе које налазимо у градовима и које се не баве само војним пословима налазе на челу нових територијално-управних јединица чији је назив сачуван из нешто каснијег периода. Околности су захтевале даље усавршавање војне и територијално-управне организације, што је резултирало настанком власти и што је у литератури окарактерисано као милитаризација државне управе.⁵¹¹ Одјек ове реформе налазимо и код Константина Филозофа који пишући о државном сабору на ком је деспот Стефан одредио свог наследника каже да се он састојао, поред владара и патријарха, и од *часних архијереја и благородних свију власти и свију изабраних*.⁵¹² Главна одлика власти као нових управних јединица била је та што се су војводе које су се налазиле на

⁵⁰⁹ А. Веселиновић, *Држава српских деспота²*, 219-221.

⁵¹⁰ М. Динић, *За историју рударства у средњовековној Србији и Босни II*, Београд 1962, 72.

⁵¹¹ М. Благојевић, *Државна управа*, 287-297.

⁵¹² *Живот деспота Стефана Лазаревића*, прев. Л. Мирковић, 247

њиховом челу имале истовремено и војна и цивилна овлашћења на територијама појединачних власти. Унутар једне власти подразумевало се постојање бар једног утврђеног града који је био њено средиште по ком је власт добијала име и унутар ког је највећи део времена војвода боравио. Као што је речено, сам назив нових управних јединица није сачуван из времена владавине деспота Стефана Лазаревића, али је њихово постојање јасно из података о војводама које обављају и цивилне послове.⁵¹³ Пре реформе било је потребно учврстити централну власт коју су угрозили најпре великаши, управо са титулама војвода, а затим и Вук Лазаревић ком је пришла већина властеле у држави. Постепеним сламањем моћи властеле и смрћу Вука Лазаревића деспот Стефан Лазаревић савладао је или изгубио практично сваку опозицију у држави и могао је приступити значајној и далекосежној реформи.⁵¹⁴ На чело новообразованих власти долазе војводе које са широким овлашћењима у војној и цивилној сфери постају најважније личности локалне управе. Војводе је на то место постављао искључиво деспот из редова својих најспособнијих људи, без обзира на њихово порекло или моћ, тако да су само деспоту и одговарали за службу коју су обављали.⁵¹⁵

Доста занимљиво и компликовано обавештење о спровођењу реформе државне управе налазимо код Константина Филозофа који пише како деспот Стефан Лазаревић *Беше подигао од почетка тако рећи свој велики сад красни, једне као начелнике над пословима (стварима), друге као чуваре тела свога (телесна гарда), који беше и најунутрашњији чин. И опет други чин (ред). Затим трећи спољашњи, да су трећи у заједници са другима и други са првима, тако рећи по анђелском чину, и могла се видети Ареопагитова слика.*⁵¹⁶

⁵¹³ М. Динић, *Власти за време Деспотовине*, Зборник ФФ, књ. X-1, Београд 1968, 240-241. Такав је био случај са војводом у Новом Брду који се помиње 1411. године. Исти, *За историју рударства II*, 72. О промени уређења сведочи и текст *Статута Новог Брда* деспота Стефана из 1412. године који је делом сачуван заједно са деспотовим *Законом о рудницима*, изд. Н. Радојичић, Београд 1962.

⁵¹⁴ К. Филозоф је доста касније, пишући своје дело сламање моћи опозиције унутар државе које је током времена постигао деспот Стефан објашњавао наводним саветима које му је дао султан Бајазит и по којима је требао за време живота свог сизерена да уништи моћ своје власетеле, а да на положаје постави *(било) благородне, (било) сиромашне* по свом избору. *Живот Стефана Лазаревића*, 39-40, 54-55 (*И колике само смири по савету цара (Бајазита)!*). Ма колико описани дијалог био мало вероватан, крајњи исход сламања моћи властеле и постављања подобних људи на положаје заиста је постигнут.

⁵¹⁵ М. Благојевић, *Државна управа*, 287-293.

⁵¹⁶ *Живот деспота Стефана Лазаревића*, прев. Л. Мирковић, 217. А. Веселиновић је указао на слободнији превод Г. Јовановић синтагме која се из оригинала чита *внутрашњији чин* као *најповерљивијег чина*, а коју је Л. Мирковић ближе превео као *најунутрашњији чин*, додајући да оба превода одговарају суштини. А. Веселиновић, *Држава српских деспота*², 241, нап. 36. Такође, *начелници над пословима* Л. Мирковића ближи су оригиналу од начина на који их је превела Г. Јовановић, тако да смо због тих, за нашу анализу важних назива, овом приликом навели старији превод, иако и новији има

Не улазећи у њихово тумачење, на ове речи указао је Н. Радојчић, навевши остале помене „унутрашњих“ и „спољашњих“ у *Житију деспота Стефана* и упутивши заинтересоване на издање дела Дионисија Ареопагита (тј. Псеудо-Дионисија Ареопагита) ког спомиње и сам К. Филозоф.⁵¹⁷ Да се речи *најунутрашњији чин* односе на оне који су „најближи, најповерљивији људи на двору, што би могло да представља Дворски савет“ сматрао је А. Веселиновић, одбацујући повезивање *телохранитеља* са *најунутрашњијим чином* што је учињено у оба превода на савремени српски језик.⁵¹⁸ Према њему, код К. Филозофа описана државна управа деспота Стефана Лазаревића била је подељена „на три, односно четири дела“. Први део чинили су начелници појединих ресора државне управе, други део чинили су телохранитељи са којима су заједно били и чланови деспотовог савета, док су представници локалних власти чинили трећи, спољашњи чин.⁵¹⁹ М. Благојевић писао је најпре да поред начелника над пословима постоји први *најунутрашњији чин* ком „припадају дворани непосредно задужени да сачувају деспотову личност (телохранитељи)“, додајући само још да је следећи други чин, после ког долази трећи или спољашњи.⁵²⁰ Став је унеколико променио након деценију и по, подразумевајући под првим чином начелнике над пословима централне управе, а под другим телохранитеље и све „унутрашње“, док трећем „спољашњем“ чину припадају сви представници локалне управе.⁵²¹ Тако су двојица научника независно један од другог дошли до приближно истог тумачења овог компликованог одељка К. Филозофа. Под првим чином подразумевали су *начелнике над пословима*, под другим *телохранитеље* и све *унутрашње*, а под трећим

неке предности. Уп. Гласник 42, 283; *Живот деспота Стефана Лазаревића*, прев. Л. Мирковић, 217; *Живот Стефана Лазаревића*, 55.

⁵¹⁷ Н. Радојчић, *Унутрашњи и спољашњи чиновни*, 70-71. Први помен *унутрашњих* и *спољашњих* је цитирани одељак. И једни и други поменути су заједно још једном у реченици која говори о томе да су када је једном приликом деспот Стефан изашао да дели милостињу *када су сви спољашњи и унутрашњи спавали*. *Живот деспота Стефана Лазаревића*, прев. Л. Мирковић, 241. Г. Јовановић је овај одељак превела у смислу да је деспот Стефан делио милостињу „кад су сви напољу и унутра спавали“, те смо и овде прибегли преводу Л. Мирковића. Уп. Гласник 42, 310; *Живот Стефана Лазаревића*, 85. Други пут спомињу се само *унутрашњи* и то приликом описа дешавања након смрти и сахране деспота Стефана када су у Београду поменути *унутрашњи по чину*. *Живот деспота Стефана Лазаревића*, прев. Л. Мирковић, 252. Г. Јовановић је овај пут *унутрашње* превела као „домаће“. Уп. Гласник 42, 320; *Живот Стефана Лазаревића*, 97.

Након што смо се осврнули на изворни текст житија и оба превода на савремени српски језик, дошли смо до једног закључка и једног запажања. Закључак је да су у Београду боравили и *унутрашњи* и *спољашњи*, будући да су и једни и други спавали у престоници док је деспот Стефан чинио милостињу, што ће нам убрзо бити од користи. Запажање је то да је међу *унутрашњима* постојала јасна и позната хијерархија, будући да су се поређали *по чину*.

⁵¹⁸ А. Веселиновић, *Држава српских деспота*², 241, нап. 36.

⁵¹⁹ *Исто*, 244.

⁵²⁰ *ИСН II*, 127 (М. Благојевић).

⁵²¹ М. Благојевић, *Државна управа*, 291-292.

спољашњим чином представнике локалне управе.⁵²² Разлика између њиховог тумачења постоји само по питању структуре другог чина, која се због начина на који се К. Филозоф изразио заиста тешко може утврдити са великом сигурношћу. Разложно нам се чини када А. Веселиновић под *најунутрашњијим чином* разумева деспотов савет. Њега је видео и иза помена *синклита* приликом описа рада државног сабора и у речима самог деспота Стефана у предговору *Закона о рудницима*. Сматрао је да су у дворски савет, слично као на Западу, улазили неки чланови владарске породице, најоданија крупна властела и највиши црквени великодостојници.⁵²³ Додајемо да на постојање дворског савета током владавине кнеза и деспота Стефана указују и речи К. Филозофа који међу добрим обичајима које је српски владар баштинио набројао и *саветовања*.⁵²⁴ Замисливши се над овом темом, не можемо одбацити могућност да су заседањима дворског савета понекад присуствовали и неки од *начелника над пословима* (нпр. логотет или протовестијар) у зависности од питања која су се претресала.

Прихватајући тумачења одељка о *чиновима* која су пружили М. Благојевић и А. Веселиновић покушаћемо да помоћу анализе осталих помена *унутрашњих* и *спољашњих* у житију што је више могуће расветлимо делове државне управе из времена деспота Стефана Лазаревића. Питање првог (*начелници над пословима*) и трећег (представници локалне управе) чина успешно су решени. Може се додати само то да су и припадници *трећег спољашњег* чина боравили у Београду, тако да је то сведочанство К. Филозофа о постојању градске управе у Београду.⁵²⁵ Други чин чине сви унутрашњи од којих су поменути истраживачи препознали телохранитеље и чланове дворског савета (*најунутрашњији*).⁵²⁶ Остаје питање кога је још Константин Филозоф могао убрајати у други, унутрашњи чин. Видели смо да се под тим не могу разумети *начелници над пословима* и представници градске управе, а сматрамо да је исти случај и са војном посадом у граду и њеним старешинама. Ако при тражењу одговора на постављено питање искључимо све наведене који нису припадали унутрашњем чину (*начелници над пословима*, чланови градске управе, војска) као и оне који су већ препознати као део унутрашњег чина (дворски савет, телохранитељи) видећемо да су преостали само дворани који су боравили уз владара, те због тога

⁵²² О другачијем тумачењу чинова К. Филозофа по ком трочлану хијерархију чинова „творе најунутрашњији, унутрашњи и спољашњи чиновни“, као и о односу К. Филозофа према учењу Псеудо-Дионисија Ареопагита в. М. Стефановски, *Тема узорног поретка државе*, 4-14.

⁵²³ А. Веселиновић, *Држава српских деспота*², 240-241; *Савет* (А. Веселиновић), у: ЛССВ.

⁵²⁴ *Живот Стефана Лазаревића*, 17.

⁵²⁵ В. нап. 517.

⁵²⁶ В. нап. 519. и 521.

сматрамо да су управо дворани чинили преостали део другог, унутрашњег чина. Под дворанима подразумевамо „скуп слугу и сарадника који окружују владара и помажу у обављању владарске функције“, како је С. Ћирковић дефинисао једно од значења речи *двор*.⁵²⁷ О двору у том смислу имамо веома оскудне изворне податке. Углавном су то помени најугледнијих дворана са највишим титулама, а од њих су у времену владавине кнеза и деспота Стефана посведочени *двородржица* и *челник*.⁵²⁸ Разуме се да су носиоци тих титула будући крупна властела могли бити и чланови државног савета те као такви убрајани међу унутрашње. Међутим, када пише како су након смрти деспота Стефана били поређани *унутрашњи по чину*, К. Филозоф одмах продужује: *напред изабрани коњи, вратари, а после ових и уједно сваки чин*.⁵²⁹ На основу овога видимо да је К. Филозоф у унутрашњи, односно други чин убрајао и дворане са звањем вратара. Можемо само да жалимо што наш писац није наставио набрајње и након помена вратара јер би у том случају сазнали више о структури деспотовог двора, а тиме и целокупног другог чина државне управе.

После описа државне управе у три чина *начелници над пословима* се више не спомињу речју у *Житију деспота Стефана*. Међутим, имамо помене једног звања које се може убројати међу *начелнике над пословима*. Наиме, читамо како о преносу тела преминулог деспота Стефана Лазаревића према манастиру Ресави *много се бринуо војвода војске*.⁵³⁰ Исти *војни заповедник* наведен је заједно са патријархом Никоном као наручилац писања *Житија деспота Стефана*.⁵³¹ А. Веселиновић је за овог *војводу војске* оценио да је то заправо „велики војвода с посебним овлашћењима, који је углавном боравио на двору и који се бринуо о војсци, значи замењивао деспота онда када је он био заузет другим пословима“ и вероватно по деспотовом овлашћењу командовао војском у неким операцијама.⁵³² Видимо да је *војвода војске* након смрти деспота Стефана, а док се његов наследник налазио стотинама километара далеко,⁵³³

⁵²⁷ *Двор* (С. Ћирковић), у: ЛССВ. Указао је на то да је двор у том смислу веома слабо познат, дао је и преглед бројних титула које су дворани српских владара могли носити. Многе од њих су престале да се додељују (или срећу у изворима) и пре почетка владавине кнеза и деспота Стефана.

⁵²⁸ М. Благојевић, *Државна управа*, 205-206, 230-241.

⁵²⁹ *Живот деспота Стефана Лазаревића*, прев. Л. Мирковић, 252. Уп. Гласник 42, 320; *Живот Стефана Лазаревића*, 97.

⁵³⁰ *Живот деспота Стефана Лазаревића*, прев. Л. Мирковић, 250. За разлику од Г. Јовановић која је превела са *војни заповедник*. *Живот Стефана Лазаревића*, 95. Уп. Гласник 42, 319.

⁵³¹ *Живот Стефана Лазаревића*, 103.

⁵³² А. Веселиновић, *Држава српских деспота*², 196-197. У истом делу нешто касније прецизирао је да су војводе војске имале виши војни чин од великих војвода и да је војвода војске био „главни и стални деспотов помоћник и заменик у војним пословима“.

⁵³³ М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић и његово доба*³, 96-97.

преузео одговорност за једну тако важну ствар каква је владарева сахрана. То је свакако било због тога што, како К. Филозоф пише, *негде у близини била је исмаилћанска војска*.⁵³⁴ Међутим, да то није било само услед непосредне опасности, већ и због тога што је *војвода војске* заиста имао посебна овлашћења због којих смо склони да га сматрамо за једног од *начелника над пословима* (у овом случају начелником над војним пословима) види се из другог помена где *војводу војске* срећемо наведеног са патријархом и посебно наведеног поред *осталих изабраних*.⁵³⁵

Без обзира на њихов ранг, основна надлежност свих војвода била је и остала војна. Међутим, код Константина Филозофа налазимо и податке о томе како један од војвода деспота Стефана Лазаревића добија и задатке дипломатске природе. Током преговора са Мусом он је претенденту на турски престо са задатком да се увери о његовим плановима послао *војводу Витка који беше оштроуман у свему*, па је, будући такав, *Војвода испитивао да ли је истинито писмо на које треба да се закуне*.⁵³⁶ Другом приликом, по окончању фазе сукоба са Млечанима у Зети која је једина описана код К. Филозофа, деспот Стефан *Посла у Млетке војводу Витка*, свакако ради преговора.⁵³⁷

У *Житију деспота Стефана* налазимо и на помен *челника*. Челници се у српској државној управи јављају још од првих година владавине краља Стефана Уроша II Милутина (1282-1321). Неки од челника у доба Немањића били су заповедници одређеног броја војника у тврђавама у којима су боравили и за чију су безбедност били задужени, а неки челници и велики челници боравили су у близини владара, где им је такође био подређен одређени број војника (можда и дворана) помоћу којих су бринули за безбедност владареве личности и двора. Из извора се види да су они били извршиоци владаревих наређења, заповедници утврђења, да у име владара суде, воде војске и преговарају. Захваљујући својим компетенцијама временом су потискивали тепчије, а у времену обласних господара челници су потисли и двородржице.⁵³⁸ Углед великог

⁵³⁴ *Живот Стефана Лазаревића*, 95.

⁵³⁵ *Живот деспота Стефана Лазаревића*, прев. Л. Мирковић 256. За положај *војводе војске* А. Веселиновић је писао да је „могао одговорати положају начелника главног штаба модерних армија“. А. Веселиновић, *Држава српских деспота*², 253.

⁵³⁶ *Живот Стефана Лазаревића*, 67-68.

⁵³⁷ *Исто*, 88.

⁵³⁸ М. Благојевић, *Државна управа*, 208-245. На овом приликом интересују само челници на владаревом двору или челници који су боравили у утврђењима. Својим исцрпним радом на дипломатичким изворима, М. Благојевић показао је да су се осим њих, челницима у српском средњем веку називали и старешине група пастира владара или феудалаца, старешине коњушара, а постојали су и манастирски и епископски челници.

челника нарочито је порастао за време владавине деспота Стефана Лазаревића. Осим узора из времена Српског Царства на то је утицала и пракса из Угарске где је најутицајнији властелин носио титулу *comes platinus*, како се челник и назива у латинском уговору између Ђурђа Бранковића и Венеције из 1435. године.⁵³⁹

Приликом последњег напада на султана Мусу из 1413. године деспот Стефан Лазаревић је након преласка Скопске Црне Горе *сву воју војску* предао *сестрићу своме Ђурђу*.⁵⁴⁰ Међутим, након што је описао начин на који је султан Муса поражен у бици код Витоше, Константин Филозоф пише како *Деспотовом војском командоваше челник Радич, изузетно храбар и паметан човек, који је са мало речи многе (послове) свршавао*.⁵⁴¹ Челник Радич узима се за „најкрупнију политичку фигуру свог времена“.⁵⁴² К. Филозоф као да је био упознат и са другим пословима које је у име деспота Стефана извршавао челник Радич, а који су посведочени у изворима.⁵⁴³ Било како било, код К. Филозофа га срећемо на челу војске коју је деспот Стефан поверио свом сестрићу Ђурђу Бранковићу, што на први поглед изгледа контрадикторно. Међутим, треба имати на уму да у време описаног похода није прошло пуно времена од мерења деспота Стефана и Ђурђа током ког би ујак могао стећи пуно поверење у сестрића. Зато не треба да чуди зашто је у *свој* војсци деспота Стефана поред Ђурђа Бранковића истакнуту командну улогу имао и челник Радич, што је К. Филозоф сматрао за сходно да напомене и најмање две деценије након самог похода. За челника Радича К. Филозоф пише како *Са њим беху и двојица војвода Шаин и Михаило*, из чега се такође види важност челника Радича у то време, будући да из писања следи да су двојица поменутих војвода били на командној лествици били ниже од њега.⁵⁴⁴

Код Константина Филозофа наилазимо на помен многих звања која би се могла подвести под *трећи, спољашњи* чин, односно под представнике локалне управе. Иако

⁵³⁹ М. Благојевић, *Државна управа*, 237-240. На исти ранг звања великог челника у српској и звања *comes platinus* у угарској државној управи и без увида у овај латински документ указао је Ј. Радонић, *Споразум у Тати 1426*, 175.

⁵⁴⁰ *Живот Стефана Лазаревића*, 83.

⁵⁴¹ *Исто*.

⁵⁴² М. Благојевић, *Државна управа*, 239.

⁵⁴³ *Исто*, 239-240. У питању су преговори са Дубровчанима око неког неког заплешеног сребра и други пут око ослобађања дубровачких трговаца (ухапшених због учешћа у побуни у Сребреници). Управо је челник Радич тај који се у латинском документу из 1435. године назива *comes platinus*.

⁵⁴⁴ *Живот Стефана Лазаревића*, 83. Из ових речи К. Филозофа види се да су за време деспота Стефана и након почетка реформе државне управе постојале и *војводе* нижег ранга које су се бавиле највероватније искључиво војним пословима и којима је челник могао бити надређен. Из тог што је био надређен двојици војвода, М. Благојевић је закључио да је Радич „у то доба обављао све послове као и велики челник“, како се спомиње тек у изворима насталим доста након описаног похода. М. Благојевић, *Државна управа*, 239-242.

командант града са превасходно војностратешком улогом, међу њих се може сврстати и *Јеремија, војвода голубачког града*, који је одбио да се са својом посадом у граду након смрти деспота Стефана Лазаревића (1427) потчини новом српском владару Ђурђу Бранковићу.⁵⁴⁵ С обзиром да је улогу војводе обављао пред крај владавине деспота Стефана, нема сумње да је осим војних обављао и неке цивилне дужности, будући да се деспотова реформа државне управе кретала управо у том смеру.

У обављању војне улоге, нарочито у смислу одбране утврђеног града, војводи који се налазио на челу власти помагао је *војвода кулски*, односно војни старешина тврђаве (или њеног главног утврђења) и војника који су у њој боравили.⁵⁴⁶ Константин Филозоф у *Житију деспота Стефана* пише да је неко време након смрти деспота Стефана Лазаревића у Београд стигао његов наследник Ђурађ Бранковић и да затим пред њим *отвори се у том тренутку и унутрашња кула, коју раније чувар не хтеде отворити*.⁵⁴⁷ Иако код К. Филозофа не налазимо помен *кулског војводе*, особа која је имала исте надлежности крије иза *чувара* унутрашње куле. Међутим, Београд је био престоница и сматрамо да командант београдског Горњег града није могао бити одговоран неком другом војводи, што видимо и у *Житију деспота Стефана* будући да је *чувар* чекао владаревог наследника да би отворио врата утврђења.⁵⁴⁸ Другим речима, сматрамо да на простору шире околине Београда и са центром у престоници није образована власт. Највероватније је *чувар* носио неко друго звање, будући да је назив *кулског војводе* у властима служила да нагласи разлику између заповедника самог утврђења и највишег представника локалне управе.

Још неколико ствари може се рећи о локалној управи времена деспота Стефана Лазаревића на основу података које доноси Константин Филозоф. Најпре треба указати на то да се из помена *дванаесторице* најбогатијих људи које је деспот Стефан населио у Београду претпостављало да они заправо чине градско веће, а тој претпоставци пружена је чврста основа указивањем на то да је слично веће постојало и у Новом Брду

⁵⁴⁵ *Живот Стефана Лазаревића*, 99; С. Ћирковић, *Голубац у средњем веку*, 13-14. Примером голубачког војводе Јеремије за ког пољски хроничар Јан Длугош пише како је од краља Жигмунда за предају града тражио 12.000 дуката, колико је за добијање свог положаја у граду наводно платио деспоту Стефану, М. Благојевић је поткрепљивао своју претпоставку да се положај војводе на челу власти куповао новцем. Претпоставка се темељила на високим приходима новобрдских војвода описаних у *Статуту Новог Брда* и њиховог смењивања на четири-пет година. М. Благојевић, *Државна управа*, 295-296.

⁵⁴⁶ А. Веселиновић, *Држава српских деспота²*, 197; М. Благојевић, *Државна управа*, 295.

⁵⁴⁷ *Живот Стефана Лазаревића*, 98.

⁵⁴⁸ Ј. Калић сматрала је да је због постојања јаког утврђења у Београду „нормално очекивати да је имао и свог војводу“. Ј. Калић, *Београд у средњем веку*, 91. Можда је *чувар* ког спомиње К. Филозоф имао звање војводе.

и Сребреници, осталим најважнијим градовима под влашћу деспота Стефана.⁵⁴⁹ Тамо где су власти на челу са војводама образоване, видимо да као што је заповедник градске тврђаве помагао војводи у обављању војних послова, тако му је у обављању цивилних послова помагао кнез. Осим у Новом Брду и у Сребреници, кнезови се у време Деспотовине срећу и у низу мањих градова.⁵⁵⁰ С обзиром на то, подразумева се да и престони Београд морао имати личност у чијој је надлежности било надгледање и руковођење неких од цивилних послова у граду и његовој непосредној околини. Код Константина Филозофа сусрећемо се са поменом *градског управника*. Наиме, након што су чули за изобилну милост деспота Стефана Лазаревића, у Београд су дошли *просјаци из приморских и бугарских крајева*. Међутим, они су се *потукли са градским управником* због чега су били протерани из града.⁵⁵¹ Изгледа да је у надлежности *градског управника* како га назива К. Филозоф било и одржавање реда у граду, реда који су придошлице нарушиле и због тога кажњене протеривањем. Да је градска цивилна управа у Београду заиста постојала у време деспота Стефана, види се и из речи К. Филозофа из *Сказанија о писменех* у ком каже да своје дело не приноси *каквим оцима и учитељима или управитељима и градским и обласним кнезовима, него самоме владару*.⁵⁵² Будући да је ово дело настало у Београду, ове речи односе се у првом реду на престоницу, али и на вишеслојност локалне управе уопште у држави деспота Стефана. У том смислу указаћемо на још једно место из *Житија деспота Стефана*. Наиме, занатлије из сребреничког подграђа су *имали за надзорника младића*, који је убијен у сукобима који су избили у подграђу. Како читамо у наставку, деспот Стефан је на то реаговао тако што је дошао под Сребреницу и тешким казнама одсецања руку и ногу казнио виновнике овог дела, али и неке који су били невини.⁵⁵³ Мало се зна о организацији живота и рада у подграђима српских градова у унутрашњости. Није јасно ни то да ли је поменути *надзорник* био одређен за цело подграђе или нарочито за једну честу врсту занатлија како произилази из писања К. Филозофа. Међутим, у подграђе је упућен као званично лице овлашћено од неког градског тела. Да је *надзорник* деловао у склопу локалне државне управе закључујемо на основу одмазде коју је након његовог

⁵⁴⁹ Ј. Калић, *Београд у средњем веку*, 90-91.

⁵⁵⁰ А. Веселиновић, *Владарско и комунално у градовима Деспотовине*, Социјална структура српских градских насеља (XII-XVIII век), Смедерево-Београд 1992, 128. „По свој прилици и кнеза је постављала централна власт, или у крајњем случају, ако је био биран или предлаган од грађана, кнез је вероватно морао бити потврђен од стране деспота.“ тачно пише А. Веселиновић, поткрепљујући своју тврдњу тиме што је и у српским приморским градовима са широким аутономијом кнеза постављао управо владар.

⁵⁵¹ *Живот Стефана Лазаревића*, 85.

⁵⁵² *Сказаније о писменех*, 47.

⁵⁵³ *Живот Стефана Лазаревића*, 93-94.

страдања предузео деспот Стефан и за шта се, према писању свог животописца, касније кајао у својој престоници.

9. Црквене прилике

Свако средњовековно житије доста пажње поклања црквеним приликама периода током ког и на територијама где се одвија радња житија. И у случају српских средњовековних владарских житија међу најважнијим подацима који се наводе о владарима, а често и о осталим личностима које се у житијима спомињу, јесу они подаци који осликавају њихов однос према Цркви, прецизније према њеним архијерејима, свештенству, монаштву, као и према њеном материјалном благостању (оснивање, обнова и даривање манастира и храмова). Исти случај је и са *Житијем деспота Стефана* Константина Филозофа чијим се читањем и анализом може сазнати доста тога о црквеним приликама у српским земљама током датог периода, а занимљиви подаци о тој теми могу се наћи и у *Сказанију о писменех*.

9.1. Патријарси и остали архијереји Српске Цркве

Податке Константина Филозофа који се односе на црквене прилике у српским земљама такође је, као у случају салгадавања његовог односа према српским владарима, могуће пратити од обавештења која се односе на време првих Немањића. К. Филозоф зна да је Светом Сави световно име било Растко и да је он био први српски архиепископ, а назива га и *равноапостолним Савом*.⁵⁵⁴ Рекли смо и то да К. Филозоф доноси приповест о томе како је Свети Сава крунисао свог брата Стефана Немањића за краља.⁵⁵⁵ Каснији српски архиепископи јесу крунисали српске краљеве (и патријарси царева), али то није био случај и са првим српским архиепископом Савом Немањићем. Описујући кретање деспота Стефана Лазаревића из зетског приморја након повратка са бојишта код Ангоре, из Цариграда и са Лезба, К. Филозоф пише како се упутио тамо *где беше прва српска архиепископија*.⁵⁵⁶ Како је за њега Сава Немањић био *први српски*

⁵⁵⁴ *Живот Стефана Лазаревића*, 25-27. Епитет *равноапостолни* приписивао се појединцима који су дали изузетни допринос ширењу и утврђивању Христовог учења, а К. Филозоф га приписује Светом Сави и цару Константину Великом.

⁵⁵⁵ За шта смо претпоставили да је преузео из Теодосијевог *Житија Светог Саве* где крунисање од стране Светог Саве први пут и среће. Теодосије, *Житије Светог Саве*, 206-207.

⁵⁵⁶ *Живот Стефана Лазаревића*, 52.

архиепископ,⁵⁵⁷ а спомиње и *прву српску архиепископију*, јасно је да зна које је било столно место првог српског архиепископа.

Други осврт Константина Филозофа на црквене прилике у српским земљама односи се на период цара Стефана Душана. Говорећи о кнезу Лазару Хребелјановићу, К. Филозоф осим његовог мученичког страдања на Косову истиче још и његову улогу у превазилажењу раскола у ком се Српска Црква нашла у односу на Цариградску патријаршију. Према његовим речима *Раскол међу црквама не потече од овога (кнеза Лазара), него је то од раније, мислим од времена цара Стефана, званог Душана; српска саборна црква отцети се и тонуше у зло, јер се често од мале искре велики огањ распламсава.*⁵⁵⁸ Видимо да је узрок раскола, за који према К. Филозофу кривицу носи српска страна,⁵⁵⁹ деценијама након настанка раскола, па и измирења, за К. Филозофа *мала искра*, али околност да су две помесне Цркве дуже времена биле у расколу за њега је *велики огањ*. Због тога *благочастивом* кнезу Лазару према речима К. Филозофа *прва брига беше баш за оно што се тиче неба, (брига) за црквени мир и поредак.*⁵⁶⁰ Већ смо видели да бављење кнеза Лазара на измирењу цркава К. Филозоф посматра као највеће могуће дело једног владара, а сада можемо додати и то да је за њега управо српски кнез најзаслужнији за то што је раскол превазиђен, односно да је управо он учинио то *да се сестринске (цркве) опет сједине, јер су дуго биле разлучене и туговале због тога.*⁵⁶¹ Израз *сестринске* који употребљава К. Филозоф сведочи о томе да су од времена превазилажења раскола ове две цркве у јединству, али и то да обе уживају своја права која имају као помесне православне цркве.

У *Житију деспота Стефана* имамо наговештаја и о томе да је црквено јединство у одређеном тренутку било нарушено и унутар саме Српске Цркве. Наиме, након што је описао ток догађаја који су довели до измирења између деспота Стефана Лазаревића и Ђурађа Бранковића, Константин Филозоф запажа да примањем свог

⁵⁵⁷ *Живот Стефана Лазаревића*, 27.

⁵⁵⁸ *Исто*, 29. *Мала искра* коју помиње К. Филозоф, односно узрок раскола између Српске Цркве и Цариградске патријаршије јесте уздизање Српске Цркве са ранга архиепископије на ранг патријаршије до ког је дошло на сабору у Скопљу 1346. године. У том чину су осим архијереја Српске Цркве учествовали и архијереји Бугарске патријаршије, Охридске архиепископије и представници Свете Горе, али не и Цариградске патријаршије која је тај чин и званично осудила 1350. године. Д. Богдановић, *Измирење српске и византијске цркве*, 81-91.

⁵⁵⁹ К. Филозоф у овом ставу није усамљен јер је кривицу на српској страни осим свих грчких видеља и већина српских извора који говоре о овом расколу. Д. Богдановић, *Измирење српске и византијске цркве*, 81-91.

⁵⁶⁰ *Живот Стефана Лазаревића*, 29.

⁵⁶¹ *Исто*.

сестрића деспот Стефан *раздвојене удове црквене састави и државу утврди*.⁵⁶² Раздвојеност која је томе претходила свакако је проистекла из политичких и војних сукоба оних који су владали територијама на којима се простирао највећи део епархија Српске Цркве, односно из сукоба Лазаревића и Бранковића. У овом случају се дакле не може говорити ни о канонском спору какав је био у случају спора између Српске Цркве и Цариградске патријаршије, већ о непосредном политичком утицају који се негативно одразио на уобичајен живот једне помесне Цркве. У годинама током којих је непријатељство Лазаревића и Бранковића било на врхунцу (1402-1412) у изворима се не среће ни један помен црквеног сабора.⁵⁶³ Стога и не знамо ништа о доласку патријарха Кирила на патријаршијски престо до ког је свакако дошло у том периоду.⁵⁶⁴ Црквени *удови* (под чим се највероватније мислило на епархије) састављени су онда када када је превазиђен сукоб међу најважнијим политичким фигурама на њиховим територијама, а црквено јединство је после пар година добило и видљиву манифестацију када се приликом освећења манастира Ресаве око патријарха Кирила окупио читав сабор *првосвештеника, игумана и други часних људи*.⁵⁶⁵

Из периода након измирења Српске Цркве и Цариградске патријаршије, а пре свог доласка на простор духовне јурисдикције српског патријарха, Константин Филозоф бележи само један помен српског патријарха, а са њим и *читавог сабора црквених достојанственика*. Они су заједно учествовали на више пута помињаном српском државном сабору одржаном између 15. VI и 11. VIII 1389. године. Већ је речено на основу чега је ранија историографија утврдила у ком се периоду овај сабор морао одржати, као и то да је патријарх чије име К. Филозоф не доноси патријарх Спиридон.⁵⁶⁶ Довољно је рећи да се из писања К. Филозофа примећује да је био упућен у то да су српски патријарх и сабор Српске Цркве имали утицаја на одлуку о прихватању вазалних односа према Турцима, што је и разумљиво будући да су чинили саставни део српског државног сабора. Видели смо и то да Константин Филозоф из периода свог боравка у српској држави бележи још два одржавања српског државног сабора на којима је учествовао врх Српске Цркве. Како су та два сабора сазвана са

⁵⁶² *Живот Стефана Лазаревића*, 78. На ово место указао је М. Пурковић (*Српски патријарси*, 137), а на исто место и уопште утицај обласних господара на живот Српске Цркве указала је М. Јанковић, *Епископије и митрополије Српске цркве у средњем веку*, Београд 1985, 80, 90 (даље: М. Јанковић, *Епископије и митрополије*).

⁵⁶³ М. Благојевић, *Српски сабори и сабори отачаства*, 28-32.

⁵⁶⁴ М. Пурковић, *Српски патријарси*, 139-141.

⁵⁶⁵ *Живот Стефана Лазаревића*, 63.

⁵⁶⁶ В. нап. 482.

потпуно различитом сврхом, тако је и приказ учешћа представника Цркве на њима другачији. Онда када је деспот Стефан Лазаревић сазвао сабор поводом освећења манастира Манасије, К. Филозоф опширно наводи да деспот Стефан *Позва и патријарха – то је тада био Кирил – са читавим сабором српских првосвештеника, игумана и других часних људи.*⁵⁶⁷ С друге стране, приликом сабора на ком је деспот Стефан прогласио Ђурђа Бранковића за свог наследника К. Филозоф опет, као у случају сабора сазваног убрзо након Косовске битке, наводи да су на њему учествовали *патријарх и часни архијереји.*⁵⁶⁸ Када се погледа начин на који је К. Филозоф приказао учешће патријарха и осталих архијереја на два државна сабора која су одлучивала о важним државним питањима уочава се извесна разлика. Њихова улога истакнутија је на првом сабору, одржаном у критичним тренуцима након Косовске битке и смрти кнеза Лазара, за време малолетства његовог сина и наследника Стефана,⁵⁶⁹ те тако К. Филозоф наводи како одлуку о прихватању вазалних односа кнегињи Милици *саветоваху патријарх, читав сабор црквених великодостојника и сав синклит.* Приликом описа сабора у рудничкој Сребреници, пред крај владавине деспота Стефана, када је његов углед унутар српске државе био на врхунцу, К. Филозоф описује присуство патријарха и осталих архијереја без учествовања у одлучивању. Врх Српске Цркве имао је зато важну улогу у духовном санкционисању одлуке деспота Стефана у вези са његовим наследником. Наиме, српски патријарх, а могуће и неколицина српских архијереја, а можда чак и сви присутни, заједно са деспотом Стефаном *молећи се, положише руке* на новопроглашеног наследника престола Ђурђа Бранковића.⁵⁷⁰ Чин полагања руке засигурно су извршили деспот Стефан и српски патријарх, а будући да К. Филозоф користи множину без прецизирања да се ради само о њима двојици, не може се искључити да су исти благослов дали и неки од осталих или сви присутни архијереји Српске Цркве.

У првој глави *Сказанија о писменех* читамо податак који је важан за биографију Константина Филозофа, а можда је још и важнији за историју Српске Цркве. Наиме, након што нас је обавестио да је деспот Стефан Лазаревић спасао његову душу *од ричуће звери*, што ће рећи када се нашао на територији српске државе, пише и да га је

⁵⁶⁷ *Живот Стефана Лазаревића*, 63.

⁵⁶⁸ *Исто*, 91-92.

⁵⁶⁹ К. Филозоф је упознат са тим да је у време одржавања тог сабора кнез Стефан малолетан и о његовој младости и пунолетству пише након описа овог државног сабора и похвале кнегињи Милици која непосредно следи након тог описа. *Исто*, 34-36.

⁵⁷⁰ *Исто*, 92.

његов добротинитељ послао *на учење првопрестолном патријарху српском*.⁵⁷¹ Из овог податка видимо да је при престолу српског патријарха првих година друге деценије XV века постојала нека врста школе, и то не само за образовање свештеника и монаха већ, како видимо на примеру К. Филозофа, и световњака. Будући да је К. Филозоф у српску државу дошао као већ поприлично образован човек, претпостављамо да се на школи која је постојала при столици српског патријарха стицало више образовање. На жалост, К. Филозоф не наводи име патријарха о ком је реч, а може се претпоставити да је у питању патријарх Кирил који се у то време највероватније налазио на српском патријаршијском трону.⁵⁷²

Више помена српских патријараха налази се у *Житију деспота Стефана Константина Филозофа*. Најпре у наслову житија К. Филозоф пише како је написано *по заповести и захтеву пресветог патријарха Српске земље кир Никона*.⁵⁷³ Истог поглавара Српске Цркве наводи и при крају житија, где опет пише како је примио заповест о писању *од патријарха српских и поморских земаља свеосвећеног кир Никона*.⁵⁷⁴

Када пише о *великој цркви*, односно *митрополији (посвећеној) Успењу Пречисте Богородице* Константин Филозоф за њу каже да је била *седиште београдског митрополита, егзарха свих српских земаља*.⁵⁷⁵ Православна епископска катедра Српске Цркве постојала је у Београду још у време када се град налазио под влашћу краља Стефана Драгутина,⁵⁷⁶ основана је најкасније 1290. године, а њен први помен у домаћима изворима је код архиепископа Данила II. Помен се односи на 1315. годину и сведочи о томе да је њен архијереј у то време носио назив митрополита. Међутим, по поновном доласку Београда под угарску власт (1319) она престаје са радом, а православна митрополија београдска обнавља рад након уласка града у састав државе деспота Стефана Лазаревића.⁵⁷⁷ Од огромног значаја је и то што уз титулу београдског митрополита наводи и то да је он био *егзарх свих српских земаља*, што ни у каквом случају није могао произвољно унети у своје дело. То сведочи да је београдски митрополит осим значајем који је проистицао из тога што је био престонички епископ у

⁵⁷¹ *Сказаније о писменех*, 47.

⁵⁷² М. Пурковић, *Српски патријарси*, 139-140.

⁵⁷³ *Живот Стефана Лазаревића*, 11.

⁵⁷⁴ *Исто*, 102-103.

⁵⁷⁵ *Исто*, 59-60.

⁵⁷⁶ Београд се под влашћу краља Драгутина налазио од 1284. године када га је поред осталих територија добио као зет угарске краљевске куће. *ИСН I*, 441-442 (Ј. Максимовић).

⁵⁷⁷ М. Јанковић, *Епископије и митрополије*, 49-51, 84, 189-190.

држави деспота Стефана и званично путем титуле *егзарха свих српских земаља* уздигнут у односу на друге архијереје, поставши тако друга личност Српске Цркве.⁵⁷⁸ Од К. Филозофа сазнајемо нешто о једном београдском митрополиту из времена деспота Стефана. Наиме, у *Сказанију о писменех* као борца против јереси наводи *кир Исидора*, називајући га истовремено бившим, што значи да се у време писања овог дела (1423–1426) више није налазио на својој катедри, највероватније јер је преминуо.⁵⁷⁹ Неколико његових помена има и у дипломатичким изворима (последњи савремени помен 1. I 1423. године), а можда је управо митрополит Исидор носио титулу *егзарха свих српских земаља* коју наводи К. Филозоф.⁵⁸⁰

9.2. Монаштво и ктиторство

При приказу и анализи погледа Константина Филозофа на монаштво Српске Цркве његовог времена треба се вратити на почетак *Житија деспота Стефана*, где он након описа српске земље даје уопштени приказ и оних *који је обрађују*, односно становништва земље, а међу њима говори и о монасима *који анђеоски живот подражавају*. Том приликом не пропушта да укаже на суштину монашког подвига речима да су они *све красоте (овога света) били у стању заменити за дивнога Христа, којим се красе*.⁵⁸¹ Убрзо се сусрећемо и са подацима од значаја за историчара ког интересују црквене прилике. Наиме, К. Филозоф каже како ти монаси *живе у пустињама, које су за њих питоме, и у обитељима, тако да и оне који су лењи побуђују да им се придруже*.⁵⁸² Из овог одељка видимо да су у Српској Цркви краја XIV и почетка XV значајно заступљена оба основна типа православног монаштва – општежитељни (киновијски) и пустињачки (анакоретски). Први се одликовао заједничким животом братије унутар манастирског комплекса са игуманом на челу (*обитељи*), са типиком утврђеним начином богослужења и извршавања других манастирских послушања. Други тип монаштва чинили су појединци или мале групе

⁵⁷⁸ Податак о изградњи цркве Света Три Јерарха која је посебно намењена да буде *гробна црква архијереја те* (митрополитске – прим аут.) *цркве*, такође сведочи великом угледу београдских митрополита. *Живот Стефана Лазаревића*, 60.

⁵⁷⁹ *Книга Константина Филозофа*, 446.

⁵⁸⁰ Ј. Калић-Мијушковић, *Београд у средњем веку*, 92; М. Јанковић, *Епископије и митрополије*, 153.

⁵⁸¹ *Живот Стефана Лазаревића*, 24. Од њих (монаха – прим аут.) *потеклоше и велики Симеон и Сава*, пише нешто ниже К. Филозоф.

⁵⁸² *Исто*.

монаха који су ради већег подвига одлазили у неприступачне крајеве (*пустиње*) где су се у потпуности посвећивали посту и молитви.⁵⁸³ У наставку читамо и да *Међу њима има много монаха који (сопственим) подвигом непрестано славе и хвале Бога, једнога у Тројици, као што га анђели славе непрестаним појањем.*⁵⁸⁴ Ове речи се, без сумње, односе на исихасте, монахе чији се подвиг у првом реду састојао у непрестаном тиховању и умно-срчаном понављању Исусове молитве са циљем постизања покајања. Исихастички начин подвизавања има утемељење у источном монаштву IV-V века и учењу веома читаног Светог Јована Лествичника (VI-VII в.). Ова религиозна пракса се од XII ширила Светом Гором и из ње по околним православним земљама, а врхунац је достигла у XIV веку када је практикује и од критичара брани Свети Григорије Палама.⁵⁸⁵

Српски владари су непрекидно још од времена Стефана Немање обилно помагали Православну Цркву. Најчешће је то било у виду оснивања, обнове или богатог даривања православних манастира, и то не само у српским земљама под духовном јурисдикцијом Српске Цркве, већ и много шире. Тако је временом ктиторство постало готово незаобилазно поље на ком су се исказивали владари српске државе, а по њиховом примеру чинила је то и њихова властела, а затим и обласни господари.

Пример светородне динасије Немањића следили су и чланови нове динасије Лазаревића који су тежили да се учврсте као легитимни владари српске државе. Константин Филозоф нам у вези са ктиторском делатношћу кнеза Лазара и кнегиње Милице саопштава неколико општих и конкретних података. О кнезу Лазару уопштено поручује *да не причамо о (његовим) предивним здањима, (тј.) црквама и манастирима,*⁵⁸⁶ али ипак поименце наводи и по неки конкретан манастир и цркву које је подигао. Након што опише мученичку смрт кнеза Лазара, К. Филозоф пише да *и види се данас као да је жив у великој обитељи /манастиру/ по имену Раваница, коју сам сагради,* а убрзо након тога пише и како *подиже и Крушевац, у коме сагради прекрасну цркву (посвећену) првомученику архиђакону Стефану.*⁵⁸⁷ Дакле, К. Филозоф зна да је манастир Раваница задужбина кнеза Лазара и то да тамо почивају његове мошти, али не

⁵⁸³ *Монаштво* (Р. Поповић), у: Енциклопедија православља, књ. друга, ур. Д. Калезић, Београд 2002.

⁵⁸⁴ *Живот Стефана Лазаревића*, 24.

⁵⁸⁵ *Исихазам* (В. Савић), у: Енциклопедија православља, књ. друга.

⁵⁸⁶ *Живот Стефана Лазаревића*, 32.

⁵⁸⁷ *Исто*.

обавештава нас о томе ком празнику је манастирски храм посвећен (Вазнесење Господа Исуса Христа). Он је о моштима кнеза Лазара могао слушати од својих савременика, а не може се одбацити ни претпоставка да је можда и сам посетио манастир Раваницу, нарочито стога што се она није далеко од манстира Ресаве у ком је К. Филозоф вероватно провео део времена у српској држави. И у случају кнегиње Милице К. Филозоф се реторски пита *ко ће побројати божанствене и свештене украсе којима је даривала цркве и манастире?*⁵⁸⁸ Конкретан помен њеног ктиторства налазимо када К. Филозоф пише како *престави се благочастива госпођа Јевгенија која беше сахрањена у манастиру своме по имену Љубостиња, (посвећеном) Успењу Пречисте Богородице.*⁵⁸⁹

Наравно, Константин Филозоф најдетаљније пише о ктиторској делатности онога коме пише житије – кнеза и депота Стефана Лазаревића. Узор у томе био му је нико други до његов отац. Описујући дечачке дане свог јунака, К. Филозоф му приписује да *гледајући на цркву (коју је његов отац подигао) (храм Светог првомученика и архиђакона Стефана у Крушевцу – прим. аут.) говорише: „Подићи ћу већу и лепшу.“*⁵⁹⁰ Најпре се описује ктиторска делатност деспота Стефана у престоном Београду. К. Филозоф за *велику цркву* пише да се налазила у источном делу града, да је била *митрополија (посвећена) Успењу Пречисте Богородице*, да је имала *општежителни (манастир) и многа богатства, (многа) села и друге (манастирске) обитељи*, да је била *седиште београдског митрополита, егзарха свих српских земаља* и да је у време деспота Стефана *била богатија од других (цркава).*⁵⁹¹ К. Филозоф исправно не наводи да ју је деспот Стефан основао, будући да је његова градитељска делатност на београдској катедралној цркви обухватала њену обнову, односно дограђивање певница и још неке грађевинске радове.⁵⁹² Црква се налазила на силазу из београдског Горњег града у Доњи град на тзв. дунавској падини,⁵⁹³ а из казивања К. Филозофа о митрополитској цркви сазнајемо да је уз њу постојао и општежителни

⁵⁸⁸ *Живот Стефана Лазаревића*, 34. Овом приликом треба рећи да се ктитором није постајало само у салучају оснивања неког манастира или цркве, већ и у случају обнове или великог даривања.

⁵⁸⁹ *Исто*, 63. О оснивању манастира у држави Лазаревића в. В. Марковић, *Православно монаштво и манастири у средњовековној Србији*, С. Карловци 1920, 125-142. Ово старо дело и даље представља једини свеобухватан приказ православног монаштва у српским средњовековним земљама.

⁵⁹⁰ *Живот Стефана Лазаревића*, 35.

⁵⁹¹ *Исто*, 59-60.

⁵⁹² М. Поповић, *Средњовековна црква Успења Богородице у Београду*, Зборник Народног Музеја 9-10 (1979) 500-502. Део обима градитељске делатности деспота Стефана на овој цркви зна се захваљујући делимично очуваном ктиторском натпису са надвратника ове цркве. Аутор на основу континуитета митрополитског седишта и помена чудотворне иконе Пресвете Богородице у изворима са великим временским размацима сматра за највероватнију претпоставку да је деспот Стефан обновио управо „велику саборну митрополитску цркву“ коју у свом делу спомиње архиепископ Данило II.

⁵⁹³ М. Поповић, *нав. дело*, 500-502.

манастир. Из речи да је у време деспота Стефана ова црква била богатија од других претпостављамо да је њеном материјалном благостању допринео и деспот Стефан, а у том случају највероватније је издата и одговарајућа повеља.⁵⁹⁴ На основу начина на који К. Филозоф говори о поседима београдске митрополије може се опрезно претпоставити да је био упознат и са садржином повеље коју јој је могуће издао деспот Стефан, мада се са њеним многим богатствима могао упознати и на друге начине. За разлику од митрополитске цркве, К. Филозоф пише како је деспот Стефан Лазаревић изградио *нову цркву у Периволији, посвећену трима великим светитељима, (одређену) да буде гробна црква архијереја те* (митрополитске – прим. аут.) *цркве.*⁵⁹⁵ Опис ктиторске делатности деспота Стефана у Београду у житију завршава се податком да је сазидао *и странопријемницу за болне и у њој цркву (која се налазила) на преслаткој (лековитој) води посвећену светом чудотворцу Николи.*⁵⁹⁶ Цркве Света Три Јерарха и Светог Николаја Мирликијског су највероватније биле изван београдског утврђења, а једна од њих по свој прилици налазила се у предграђу на месту данашњег Дорћола.⁵⁹⁷ Деспот Стефан је и њој приложио *села и многа имања*, о чему је такође највероватније издата одговарајућа повеља. Осим да су имале своја села, К. Филозоф за митрополитску и за цркву Светог Николаја Мирликијског каже да су поседовале *вртове*, који су се свакако налазили у непосредној околини града.

Заједно са Београдом и грађевинама у њему, Константин Филозоф истиче изградњу манастира Ресаве (Манасије) као два најважнија градитељска подухвата деспота Стефана Лазаревића. Подизање *града у Ресави*, у који је смештен и општежитељни манастир, К. Филозоф објашњава великом наклоношћу коју је деспот Стефан имао према монасима. Са жељом да подигне *обитељ* обилазио је *горе, поља и пустиње* (које су биле и најпогодније за подизање манастира), а када је пронашао *најприкладније и најбоље место* поставио је *темељ у име Свете Тројице, сведржавног богатства.*⁵⁹⁸ Видели смо да је за изградњу и украшавање манастирског комплекса и цркве деспот Стефан окупљао мајсторе из удаљених крајева, а исход је био тај да је уз *многе и огромне трошкове* изграђен *дом и град око њега са изванредним становима за*

⁵⁹⁴ Вероватно постојање повеље о властелинству митрополитске цркве претпоставила је М. Јанковић, али није се дотичала тога да ли је и у којој мери у образону властелинства учествовао деспот Стефан. М. Јанковић, *Епископије и митрополије*, 130. О приходима београдске митрополије који су долазили из рударства в. Ј. Калић-Мијушковић, *Београд у средњем веку*, 92.

⁵⁹⁵ *Живот Стефана Лазаревића*, 60.

⁵⁹⁶ *Исто*.

⁵⁹⁷ М. Поповић, *нав. дело*, 503.

⁵⁹⁸ *Живот Стефана Лазаревића*, 61-63.

општежиће. Деспот Стефан је окупио и у новоизграђени манастир населио *са свих страна веома умне и изузетне монахе*.⁵⁹⁹ Оно што се за претходне црквене институције претпостављало за манастир Ресаву је сигурно – деспот Стефан јој је издао повељу и К. Филозоф је био упознат са њеном садржином, будући да нас обавештава како је деспот *потписом* приложио манастиру *села и винограде по читавој земљи*. Осим тога, као дарове деспота Стефана наводи и све оно без чега се црквени живот није могао одвијати – иконе, богослужбене књиге, одежде и црквене сасуде. У тако квалитетно изграђеном и богато обдареном манастиру, деспот Стефан је себи направио и гробницу у којој је касније сахрањен.⁶⁰⁰ У случају манастира Ресаве К. Филозоф нам даје и време почетка изградње – 6915. годину (1406/7).⁶⁰¹ Освећење манастира Ресаве обављено је на највишем могућем нивоу будући да је нарочито за ту прилику сазван српски државни сабор на празник Силаска Светог Духа на апостоле, о чему је већ било речи.

Из *Житија деспота Стефана* читамо још и то да је деспот Стефан Лазаревић о благостању своје главне задужбине бринуо до краја живота, а осим тога и то да су његову великодушност осетили и пустињаци и монаси из општежитељних манастира како унутар његове државе, тако и *по атонским пределима*.⁶⁰² Константин Филозоф га при крају житија поздравља као извршиоца *пригодног украшавања Божијих домова*, а међу осталим ожалошћенима смрћу деспота Стефана посебно наводи и монахе.⁶⁰³

⁵⁹⁹ *Живот Стефана Лазаревића*, 62..

⁶⁰⁰ *Исто*. Касније читамо како је тело деспота Стефано најпре у журби и у опасности од напада турских одреда понешено *према гробници, коју сазида у Ресави*, а затим и положено у *цркви (Ресави-Манасији), с десне стране уласка у храм*, што је било уобичајено место погребца ктитора унутар њихових задужбина. *Исто*, 95-97.

⁶⁰¹ *Исто*. Изградња манастира била је готова 1418. године, што нам је познато на основу обавештења из старог српског летописа. Ђ. Бошковић, Л. Марковић, С. Станојевић, *Манастир Манасија*, Народни музеј у Београду, Београд 1928, 2.

⁶⁰² *Живот Стефана Лазаревића*, 63, 86.

⁶⁰³ *Исто*, 96, 103.

10. Закључак

Константин Филозоф је у српску државу дошао почетком друге деценије XV века, следећи већ добро утабан пут којим су пошли многи невољници са остатка православног европског југоистока на ком се већ деценијама оружјем учвршћивала турска држава. Стигао је као већ поприлично образован човек захваљујући свом учитељу Андронику који му је пружио неке од плодова делатности бугарског патријарха Јефтимија, а поштовање према обојници исказао је у свом делу *Сказаније о писменех*. Међутим, највеће поштовање исказао је према српском деспоту Стефану Лазаревићу који му је пружио уточиште, а затим омогућио и даље образовање упутивши га у школу која је постојала при српском патријаршијском двору.

Константин Филозоф се прилично одужио деспоту Стефану, који је и сам био велики љубитељ књиге. Током двадесетих година XV века испунио је жељу свог мецене и написао дело *Сказаније о писменех* које је имало за циљ да буде оруђе за отклањање грешака (по схватањима самог К. Филозофа) у раду писаца и преписивача, веома активним у време културног полета на територији државе деспота Стефана. Осим тога, дело је требало да послужи и као приручник за образовање нових генерација учених људи, али и као интелектуални бедем који би служио одбрани православног учења. К. Филозоф се и сам бавио преношењем знања, и то оног које би се по свој прилици могло подвести под више образовање тог времена. За потребе деспота Стефана учествовао је у бар једној дипломатској мисији ван граница српске државе, а за своју душу одлазио је у Свету Земљу, али и то захваљујући српском владару.

Колико год му био привржен за живота, Константин Филозоф је у историјској перспективи највише учинио за деспота Стефана Лазаревића након његове смрти, написавши му око друге половине тридесетих година XV века опширно и веома садржајно житије. У науци се помишљало да је то учинио на поседима и у близини кесара Угљеше Влатковића, Смедереву деспота Ђурђа Бранковића, неком од манастира, па чак и на поседима српског деспота у јужној Угарској. Међутим, на основу до сада познатих извора и достигнутих сазнања на то питање се не може дати поуздан одговор. Сигурно је само то да је нова околина К. Филозофа морала имати

разумевања за вредност и средстава за омогућавање његовог стваралаштва, као некада деспот Стефан у престоном Београду.

При писању *Житија деспота Стефана* Константин Филозоф представио је свој оригинални тростепени систем приповедања по ком као задатак узима да опише земљу, људе који је обрађују и онога ко је владао земљом и људима, тј. кнеза и деспота Стефана Лазаревића. У реторски уобличеном опису српске земље К. Филозоф осим за ту прилику уобичајених исказа, попут оних о плодности земље која даје изобиље плодова или богатству земље водама, даје и неколико сасвим нарочитих обавештења. При томе у првом реду мислимо на рудна богатства која истиче и на безбедност земље којој је посветио доста пажње. Од руда посебно спомиње сребро и злато, а касније у делу показује да је свестан значаја Новог Брда за рударску производњу тог времена. Што се тиче безбедности, сматра да је српска земља дугује планинама које је окружују и градовима који се у њој налазе. Осим природне заштите од страних нападача, планине са простора српских земаља код К. Филозофа су још и место у ком се скрива разбојник или оријентир за описе кретање војски (Чемерник, Скопска Црна Гора). К. Филозоф увиђа и стратешки значај воде за безбедност. Вода је весеље градовима, односно постојање воде је залог безбедности града као што су градови залог безбедности земље. Војске при нападу прелазе реку или се поражене преко ње у журби повлаче (Дунав), неочекивани прелазак реке може донети предност над противником (Дрина), а надошла река спречава савезнике да на једно место окупе своје снаге (Марица). Највише пажње посветио је К. Филозоф рекама Дунаву и Сави за које, између осталог, пише како са три стране света штите престони Београд. На основу свега тога закључује се да је К. Филозоф планине и реке сагледавао пре свега кроз оно што бисмо данас назвали војностратешком и војнотактичком перспективом. Осим тога он планине види и као погодно место за подизање манастира, док нам београдске реке којима се плови и испија пиће представља и као место уживања.

Кроз дела Константина Филозофа упознајемо неколико аспеката градског живота у српским земљама средњег века. Осим у најужем смислу тврђаве упознајемо град и као праву престоницу државе у којој борави владар и чланови државне управе (Београд), место производње и трговине (Београд, Ново Брдо, сребреничко подграђе), као епископско седиште са манастирима и црквама и место у ком се одвија жив парохијски живот (Београд), место образовања и културног стваралаштва (Београд) и др. Међутим, као и у случају географских објеката, тако је и у случају градова

највидљивија њихова улога у ратним околностима. Градови су најчешће циљ напада и опсада (Крушевац, Борач, Ново Брдо, Темска, Голубац, Сврљиг, Болван, Липовац, Сталаћ, Скадар, Копријан, Сребреница) или уточиште за оне који су надјачани од стране противника (Островица, Београд, Ново Брдо, неименовани град у Босни). Чак је и детаљан опис Београда и градитељске делатности деспота Стефана у њему дат пре свега са сврхом да прикаже колико је и на који начин престоница утврђена.

Онда када с намером пише о становништву српске државе Константин Филозоф не даје много корисних информација за једног историчара, будући да се тада задржава на похвалама побожности и врлинама које становништво поседује. Међутим, до чињеница занимљивих за историјску демографију долазили смо посредним путем. Обавештења упућују на то да је и даље текао процес дуготрајног и постепеног насељавања српске државе током ког су бежећи од турске силе у њу дошли многи, пре свега учени људи. Обавештавамо се и о померањима српског становништва тамо где се одвијају борбе са Турцима (становништво околине Соколца и Сврљига, становништво Болвана и Крушевца). Насупрот томе имамо и један пример мирнодопског утицаја на демографска кретања. Реч је о подстицајним мерама које је предузео деспот Стефан Лазаревић са циљем увећавања броја становника Београда и у чему је имао успеха. К. Филозоф нам сведочи да је до померања становништва пред надолазећим опасностима дошло и након смрти деспота Стефана.

Приликом уопштене похвале о изузетној плодности српске земље која даје разне плодове, К. Филозоф је нарочито истакао њену погодност за узгајање винове лозе. Виногради се заједно са селима помињу и међу богатствима која је деспот Стефан Лазаревић приложио својој задужбини у Ресави. Видимо да је велики удео у сточарству имало коњарство, будући да се срећемо са бројним поменима коња који се користе за рат и мирнодобска путовања. Подсећамо и на изузетан значај који К. Филозоф придаје ископавању руда, а срећемо се и са занатлијама који су се бавили њиховом прерадом. Осим сребрнара из сребреничког подграђа, сазнајемо и за веште зидаре и талентоване фрескописце чије резултате рада и данас можемо видети у манастиру Ресави. Средњовековном друштву које упознајемо кроз дела К. Филозофа можемо прибројати и преписиваче и књиговесце који су их пратили, као и видаре, ратне музичаре и оне који су свирали на забавама. Видимо да је лов и даље био разонода српског владара и његове пратње, као и да се део уловљене дивљачи затварао у кавезе како би се осигурало редовно богатство трпезе. Из тога што говори о богатству српских река

рибама види се да је и риболов имао своје место међу занимањима људи тог времена. Подаци које налазимо о трговини скопчани су са повластицама које је деспот Стефан давао београдским трговцима, а које су подразумевале ослобађање од царина и путарина. Да су српски трговци пословали и у Угарској, види се из тога што је одређене повластице за њих обезбедио и од краља Жигмунда Луксембуршког.

Историографија је *Житије деспота Стефана* далеко највише користила као извор за политичку историју, што свакако није случајно. Константин Филозоф кроз дело прати најважније моменте током дуге владавине кнеза и деспота Стефана Лазаревића, а тај период на простору српских и њима суседних земаља био је испуњен многим војним сукобима између различитих страна. Испуњавање вазалних обавеза према султану Бајазиту у виду учествовања у биткама по његовом позиву, завера властеле и њено превазилажење, учествовање у међутурским сукобима и однос са различитим претендентима на османски престо, односи са ромејским царевима који кнезу Стефану додељују титулу деспота, односи са краљем Жигмундом Луксембуршким од ког добија немале поседе, сукоби између Лазаревића и Бранковића и између самих Лазаревића, измирење деспота Стефана и Ђурђа Бранковића, заплет у Зети након смрти Балше III Балшића, као и проширење државне територије које је проистекло из прожимања побројаних догађаја и процеса чине окосницу података из политичке историје које сазнајемо од К. Филозофа. К. Филозоф је за све наведено изузетан, а неретко и једини историјски извор који нам стоји на располагању.

Први корак на окупљању српских земаља учињен је када је под окриље своје власти деспот Стефан Лазаревић примио кесара Угљешу Влатковића, господара Прешева, Врања и Иногошта. На тај начин је у састав државе деспота Стефана као погранична област ушла цела долина горњег тока Јужне Мораве коју су сачињавале три наведене жупе. Следеће ширење деспотове власти није било резултат војног, већ дипломатског успеха. Опредељујући се за сарадњу са Угарском и окончавајући дуг период непријатељства између две државе, деспот Стефан је као вазал краља Жигмунда, осим удаљених поседа у унутрашњости Угарске, добио и Мачву, Београд и Голубац. Код К. Филозофа читамо да су добијени Београд и поседе у Угарској, али из описа догађаја видимо да се под српском влашћу нашао и стратешки важан Голубац, као и привредно развијена Сребреница. Београд и његова околина, који су се налазили унутар српских земаља географски, а под српском влашћу само повремено, од тада постају важан део српске државе, а сам Београд постаје престоница. Измирење између

деспота Стефана и Ђурђа Бранковића које К. Филозоф описује и след догађаја који је уследио у наредним годинама наводе на сигуран закључак да од тог времена земље Лазаревића и Бранковића чине један државни организам под врховном влашћу деспота Стефана. К. Филозоф нас обавештава и да је као заслугу за војну помоћ коју је пружио султану Мехмеду I при обрачуна са Мусом и доласку на власт деспот Стефан је добио град Копријан, област Знепоље и друге крајеве, за шта је у ранијој литератури утврђено да се односи на град Пирот и пиротски крај. Најзад, након што је болешћу ослабљени Балша III Балшић препустио територије под својом влашћу свом ујаку и на његовом двору преминуо, деспот Стефан је отишао у Зету и војнички повратио и учврстио српску власт у делу зетског залеђа и приморја. Што се тиче прилика у Зети К. Филозоф не пружа много обавештења и за њихово расветљавање много су кориснији подаци који су сачувани у архивима приморских градова. При крају житија читамо и то како државна територија почиње да се осипа, захваљујући освајањима султана Мурата II (која К. Филозоф погрешно датира) и губитку Голупца.

Деспот Стефан Лазаревић према свом животописцу не само да има добар корен, будући да му је отац храбри страдалник који је задужио државу и Цркву, а да је по мајци преко Немањића тобоже сродник Светог цара Константина, већ је и сам изванредан хришћански владар у разним сегментима. Нећемо се поново освртати на ставове Константина Филозофа о власти уопште и о власти деспота Стефан, већ ћемо рећи толико да се код њега више него код било ког нашег средњовековног писца могу пратити владарски прерогативи на разним пољима. Владар је задужен за сазивање сабора, одржавање мира у држави, регулисање трговине, уређење државне управе, командовање војском, вођење преговора, одређивање наследника, очување црквеног јединства и др. Анализом смо показали и то да К. Филозоф прави доследну разлику у ословљавању кнеза и деспота Стефана пре и након добијања деспотске титуле.

Код Константина Филозофа налазимо сведочанства о три српска државна сабора, а за друга два која описује нам је и најважнији извор. Из његових описа видимо да је добро упознат са компетенцијама (сужавање суверенитета државе, освећење владарева задужбине, представљање и прихватање наследника на престолу) и саставом сабора. Приликом последњег државног сабора К. Филозоф каже да су се на њему окупили и изабрани *свију власти*, у чему су истраживачи видели одјек стварања нових територијално-управних јединица које се под тим именом у документарним изворима јављају тек за време наследника деспота Стефана.

До времена Константина Филозофа стигао је одјек старог звања *жупана*, али оно само стоји уз имена људи из прошлости. За разлику од тог, звање *кнеза* и *великог кнеза* стоји и уз имена из прошлости, али пошто је у времену породице Лазаревић постало владарско достојанство оно се јавља и као такво. К. Филозоф бележи и две од три највише титуле додељиване у времену Српског Царства (*деспот*, *кесар*), при чему је носилац једне од њих (кесар Угљеша) важан политички чинилац свог времена.

Из *Житија деспота Стефана* видимо да је истакнуто место држави заузимао носилац титуле *челника* (челник Радич), што се види и из документарних извора тог периода. Њему су приликом војног похода била потчињена и двојица *војвода*. На основу тога претпоставили смо да је истовремено са порастом компетенција војвода, које се види и на примеру војводе Витка који се у два наврата налази на челу дипломатске мисије, постојао и одређени број носилаца тих звања чије су компетенције остале везане искључиво за обављање војних послова.

Код Константина Филозофа налазимо веома занимљив и често коментарисан приказ државне управе подељене у три чина. Први чин чине *начелници над пословима*, односно појединим ресорима државне управе, при чему је један од њих *војвода војске* ког К. Филозоф спомиње. Трећи, *спољашњи* чин, чине представници локалне управе. Што се тиче другог, *унутрашњег* чина, ранији истраживачи су указали да у њега треба убројати владарев савет као *најунутрашњије* и *телохранитеље* које спомиње и сам К. Филозоф. Будући да поделу у три чина примењену на приказ државне управе доноси само К. Филозоф, покушали смо да уз помоћ осталих његових обавештења расветлимо ко би се још могао убројати у наведене чинове. Међу припадницима трећег чина у делима К. Филозофа препознали смо Јеремију, *војводу голубачког града*, затим *градског управника* у Београду који се помиње у оба дела К. Филозофа и *надзорника* који се помиње у вези са догађајима из сребреничког подграђа. Што се тиче другог чина, њему бисмо поред већ као његовог дела препознатог дворског савета и *телохранитеља*, додали и све дворане деспота Стефана.

Иако дубоко религиозан и ревносан православни хришћанин, К. Филозоф у *Житију деспота Стефана* приказује црквене прилике тек онолико колико је потребно да прослави јунака свог житија или његове родитеље. У том смислу налазимо приповест о улози кнеза Лазара Хребелјановића у измирењу Српске Цркве и Цариградске патријаршије, али и помен ктиторске делатности кнеза Лазара (црква

Светог Стефана у Крушевцу, манастир Раваница) и кнегиње Милице (манастир Љубостиња посвећен Успењу Пресвете Богородице). Наравно, најдетаљније читамо о ктиторској делатности самог деспота Стефана Лазаревића. Манастир Ресава посвећен Светој Тројици је његова главна задужбина којој је приложио многа добра и одредио је за своје гробно место, у Београду је обновио митрополитску цркву Успења Пресвете Богородице са манастиром, која је била катедрални храм београдског митрополита (носиоца титуле *егзарха свих српских земаља*). Подигао је и гробну цркву за београдске митрополите посвећену Светој Тројици Јерарха и цркву Светог Николаја Мирликијског која се налазила у склопу прихватилишта, а осим тога богато је обдаривао и друге манастире (од којих и неке светогорске).

Научно интересовање за дела Константина Филозофа траје готово непрекидно већ век и по, а његова обавештења нису ни изблизу исцрпљена. Највише се одмакло у анализи података о политичкој историји и географији датих у *Житију деспота Стефана*. По тим питањима се скупила обимна литература и сваки већи напредак на том пољу подразумевао би неки нови иновативни метод. Срећна околност по наше истраживање је та што се у обиљу података које К. Филозоф пружа ранији истраживачи његових дела нису освртали на многе који су се показали као корисни за једну историјско-географску анализу. Под тим мислимо на податке о физичкој географији српских земаља и однос који К. Филозоф заузима према географским објектима и атмосферским приликама, а затим и на већи део обавештења о демографским променама и привредним приликама. Није се много расправљало ни о појединим питањима начина на који К. Филозоф схвата владарско достојанство и положај владара у држави. Обавештења К. Филозофа о државној управи за време деспота Стефана Лазаревића су поприлично истражена, тако да ћемо бити више него задовољни ако је овај рад успео да пружи малу допуну претходних сазнања, пре свега по питању структуре другог и трећег чина државне управе према подели о којој читамо у житију. Исти случај као са политичком историјом је и са биографијом К. Филозофа и временом настанка његових дела. Већег напретка по тим питањима тешко да може бити без појављивања нових извора или осмишљавања иновативног метода истраживања постојећих. И даље отворено остаје важно питање извора које је користио К. Филозоф, што је у овом раду само узгредно дотицано. Велико освежење не само на пољу историје, већ и многих других наука и дисциплина постигло би се првим целокупним преводом *Сказанија о писменех* на савремени српски језик.

Списак извора и литературе

Издања извора

1. Бертандон де ла Брокијер, *Путовање преко мора*, Београд 1950.
2. Доментијан, *Живот Светога Саве и Живот Светога Симеона*, Стара српска књижевност у 24 књиге, књига четврта, прир. Р. Маринковић, Београд 1988.
3. *Душанов законик*, прир. Ђорђе Бубало, 2010.
4. *Живот деспота Стефана Лазаревића великог кнеза српског*, изд. Ј. Шафарик, Гласник СУД 28 (1870) 363-482.
5. *Живот деспота Стефана Лазаревића од Константина Философа*, Стара српска књижевност III, Српска књижевност у сто књига, ур. Ж. Милисавац, Нови Сад-Београд 1970, 177-258.
6. *Жития святых российской церкви, также иверских и славянских, месяц декабрь*, прир. А. Муравев, Санкт-Петербург 1856, 272-314.
7. *Закон о рудницима деспота Стефана Лазаревића*, изд. Н. Радојчић, Београд 1962.
8. *Изборник славянских и русских сочинений и статей, внесенных в хронографы русской редакции*, изд. А. Попов, Москва 1869, 92-130.
9. *Книга Константина Философа и Грамматика о писменехъ*, Рассуждения южнославянской и русской старины о церковнославянском языке, Исследования по русскому языку, Томъ I, изд. И. В. Ягич, Санктпетербургъ 1885-1895, 383-487.
10. Константин Филозоф, *Живот Стефана Лазаревића деспота српског*, Београд 2007.
11. *Константин Филозоф и његов живот Стефана Лазаревића*, изд. В. Јагић, Гласник СУД 42 (1895) 244-377 (= Горњи Милановац 2004).
12. Константин Филозоф, *Живот Стефана Лазаревића деспота српског*, прев. Г. Јовановић, Београд 2009.
13. *Константин Филозоф и његов живот Стефана Лазаревића деспота српског*, изд. В. Јагић, Гласник СУД 42 (1895) 244-377 (=Горњи Милановац 2004)

14. Константин Филозоф, *Повест о словима (Сказаније о писменех), изводи. Житије деспота Стефана Лазаревића*, Стара српска књижевност у 24 књиге, књига једанаеста, прир. Г. Јовановић, Београд 1989.
15. Мавро Орбин, *Краљевсто Словена*, ред. Ф. Баришић, Р. Самарцић, С. Ћирковић, Београд 1968.
16. *Повеље и писма деспота Стефана*, прир. А. Младеновић, Београд 2007.
17. Ђ. Radojičić, *Antologija stare srpske književnosti*, Beograd 1960.
18. *Старе српске биографије*, прир. Д. Богдановић, Београд 1968.
19. *Събрани съчинения на Константин Костенечки: изследване и текст*, прир. К. Куев и Г. Петков, Софија 1986.
20. Теодосије, *Житије Светога Саве*, Житија, Стара српска књижевност у 24 књиге, књига пета, свеска прва, прир. Д. Богдановић, Београд 1988, 101-261.

Списак литературе

1. Милош Антоновић, *Деспот Стефан Лазаревић и Змајев ред*, ИГ 1-2 (1992) 1-14.
2. Милош Благојевић, *Државна управа у српским средњовековним земљама*, СРЈ, Београд 1997.
3. Милош Благојевић, *Земљорадња у средњовековној Србији*, Београд 1973.
4. Милош Благојевић, *Крајина средњовековне Србије од 1371. до 1459. године*, ИГ 1-2 (1987) 29-42.
5. Милош Благојевић, *Преглед историјске географије средњовековне Србије*, Зборник ИМС 20 (1987) 45-126.
6. Милош Благојевић, *Савладарство у српским земљама после смрти цара Уроша*, ЗРВИ 21 (1982) 183-212 (=Немањићи и Лазаревићи и српска средњовековна државност, Београд 2004, 355-389).
7. Милош Благојевић, *Србија у доба Немањића*, Београд 1989.
8. Милош Благојевић, *Сродствена терминологија и хијерархија владара у списима Константина Филозофа и његових савременика*, ЗРВИ (2001/2002) 225-235.
9. Милош Благојевић, *Српски сабори и сабори отачаства Немањића и Лазаревића*, Глас САНУ 410, књ. 14, Београд 2008.

10. Милош Благојевић, *Стефан Лазаревић и суверенитет српске државе*, Ресавска школа и деспот Стефан Лазаревић, Деспотовац 1994, 13-22 (=Немањићи и Лазаревићи и српска средњовековна државност, Београд 2004, 417-417).
11. Милош Благојевић, *Црне Горе и Црна Гора*, Средњовековна историја Црне Горе као поље истраживања 3, Подгорица 1999, 57-77.
12. Димитрије Богдановић, *Измирење српске и византијске цркве*, О кнезу Лазару, Београд 1975, 81-90.
13. Димитрије Богдановић, *Историја старе српске књижевности*, Београд 1980.
14. Димитрије Богдановић, *Студије из српске средњовековне књижевности*, Београд 1997.
15. Иван Божић, *Зетске војводе под деспотима*, Гласник Друштва за науку и уметност Црне Горе 2 (1975) 6-24.
16. Иван Божић, *Српске земље у доба Стефана Лазаревића*, Моравска школа и њено доба, Београд 1972, 111-122.
17. Ivan Воџић, Sima Ћirković, Milorad Екмеџић, Vladimir Dedijer, *Istorija Jugoslavije*², Београд 1973.
18. Станоје Бојанин, *Пет „јереси“ Константина Филозофа Костенечког*, Средњи век у српској науци, историји, књижевности и уметности II, Деспотовац 2001, 43-60.
19. Станоје Бојанин, *„Сказаније о писменех“ Константина Филозофа Костенечког као извор за народну културу средњег века*, ЗРВИ 48 (2011) 259-286.
20. Бошко Бојовић, *Краљевство и светост. Политичка филозофија средњовековне Србије*, Београд 1999.
21. Ђурђе Бошковић, Лазар Марковић, Станоје Станојевић, *Манастир Манасија*, Народни музеј у Београду, Београд 1928,
22. *Манасија. Историја – живопис*, Саопштења Републичког завода за заштиту споменика културе 6, Београд 1964.
23. Марија Васиљевић, *Генеалогичке између историје и идеологије: пример порекла кнегиње Милице*, ИЧ 65 (2016) 79-99.
24. Марија Васиљевић, *Настанак српских родослова и летописа као последица политичких и друштвених промена*, Иницијал 3 (2015) 95-117.
25. Милоје Васић, *Константин Костенски и Херодот*, Прилози за КИФ 11 (1931) 140-146.

26. Андрија Веселиновић, *Владарско и комунално у градовима Деспотовине*, Социјална структура српских градских насеља (XII- XVIII век), Смедерево-Београд 1992, 125-137.
27. Андрија Веселиновић, *Држава српских деспота*², Београд 2006.
28. Марина Видојевић, *Београд на мапи православних престоница: топос Новог Јерусалима (прилог проучавању поетике средњовековне књижевности: Житије деспота Стефана Лазаревића Константина Филозофа)*, Зборник МС за књижевност и језик 63/II, Нови Сад 2015, 351-371.
29. Зорица Витић, *Именик места и личности у Житију*, Константин Философ и његов Живот Стефана Лазаревића деспота српскога, 033-046.
30. Светислав Вуловић, *Из старе српске књижевности (по нешто о биографијама српским XIV и XV века)*, Годишњица Николе Чупића 42 (1933) 157-181.
31. Милоје Гајић, Матија Станојловић, *Деспот Стефан Лазаревић. Историјска расправа*, Београд 1894.
32. Виктор Григорович, *О Србији, в ее отношениях к соседним державам, преимущественно в XIV и XV столетиях*, Казань 1859.
33. Јован Деретић, *Историја српске књижевности*, Београд 2007.
34. Михаило Динић, *Власти за време Деспотовине*, Зборник ФФ X-1, Београд 1968, 237-244.
35. Михаило Динић, *За историју рударства у средњовековној Србији и Босни II*, Београд 1962.
36. Михаило Динић, *Прилози за историју ватреног оружја у Дубровнику и суседним земљама*, Глас СКА 161 (1934) 57-97.
37. Михаило Динић, *Област Бранковића*, Прилози за КЈИФ 26 (1960) 5-29.
38. Михаило Динић, *Из наше раније прошлости*, Прилози за КЈИФ 30 (1964) 243-246.
39. Михаило Динић, *Настанак два наша средњовековна града*, Прилози КЈИФ 31 (1965) 195-203 (=Михаило Динић, *Српске земље у средњем веку*, 347-356).
40. Михаило Динић, *Сребреник крај Сребренице*, Глас СКА 161 (1934) 185-196 (=Михаило Динић, *Српске земље у средњем веку*, 357-367).
41. Золтан Ђере, Александар Касаш, Тибор Пал, Петар Рокаи, *Историја Мађара*, Београд 2002.
42. *Енциклопедија православља*, књига друга, ур. Д. Калезић, Београд 2002.

43. Милош Ивановић, *Структура властeosког слоја у држави кнеза Лазара*, Власт и моћ – властела Моравске Србије, Крушевац 2014, 75-94.
44. Павле Ивић, *Суштина и смисао делатности Ресавске школе*, Ресавска школа и деспот Стефан Лазаревић, Деспотовац 1994, 65-67.
45. Халил Иналцик, *Османско царство. Класично доба 1300-1600*, Београд 2003.
46. *Историја народа Југославије*, прва књига, Београд 1953.
47. *Историја Османског Царства*, прир. Р. Мантран, Београд 2002.
48. *Историја српског народа*, прва књига, ур. С. Ћирковић, Београд 1981.
49. *Историја српског народа*, друга књига, ур. Ј. Калић, Београд 1982.
50. *Историја Црне Горе*, књига друга, том други, Титоград 1970.
51. *Историјски атлас*, ред. Милош Благојевић, Београд 2011.
52. Марија Јанковић, *Епископије и митрополије Српске цркве у средњем веку*, Београд 1985.
53. Дејан Јечменица, *Извори и манифестације моћи и утицаја кнегиње Милице*, Кнегиња Милица и Лазарево наслеђе, Трстеник 2014, 17-27.
54. Константин Јиречек, *Прилог за оцену скоро пронађене бугарске хронике*, Зборник Константина Јиречека, Посебна издања САН 326 (1959) 393-410.
55. Константин Јиречек, *Хришћански елемент у топографској номенклатури балканских земаља*, Зборник Константина Јиречека, Посебна издања САН 326 (1959) 461-536.
56. Константин Јиречек, Јован Радонић, *Историја Срба²*, књиге I и II, Београд 1978 (фототипско издање).
57. Гордана Јовановић, *Деспот Стефан Лазаревић и Ресавска школа*, Ресавска школа и деспот Стефан Лазаревић, Деспотовац 1994, 73-76.
58. Гордана Јовановић, *Деспот Стефан Лазаревић у виђењу свога биографа Константина Костенечког (Константина Филозофа)*, Деспот Стефан Лазаревић у науци, историји, књижевности и уметности, Деспотовац 2009, 17-23.
59. Гордана Јовановић, *Константин Филозоф и патријарх Јефтимије Трновски*, Ресава (Горња и Доња) у историји, науци, књижевности и уметности, Деспотовац, 2003.
60. Гордана Јовановић, *Опис Београда у Житију деспота Стефана Лазаревића од Константина Филозофа*, Ресава (Горња и Доња) у историји, науци, књижевности и уметности XII, Деспотовац 2005, 21-26.

61. Гордана Јовановић, *Проблеми превођења Житија деспота Стефана Лазаревића на савремени српски језик*, Деспот Стефан и његова Манасија, Деспотовац 2008, 77-82.
62. Гордана Јовановић, *"Сказаније о писменех" Константина Костенечког (Константина Филозофа) – значајан споменик српске средњовековне писмености*, Зборник МС за славистику 73 (2008) 129-138.
63. Јованка Калић, *Београд у међународној трговини средњег века*, Ослобођење градова у Србији од Турака 1862-1867, Београд 1970, 47-60.
64. Јованка Калић, *Београд у средњем веку*, Београд 1967.
65. Јованка Калић, *Београдска повеља деспота Стефана Лазаревића*, Средњовековно право у Срба у огледалу историјских извора, Београд 2009, 189-198.
66. Јованка Калић, *Деспот Стефан и Византија*, ЗРВИ 43 (2006) 31-39.
67. Јованка Калић, *Срби у позном средњем веку*², Београд 2001.
68. Јованка Калић, *Србија и Београд почетком XV века*, Годишњак ГБ 5 (1978) 97-105.
69. Милан Кашанин, *Српска књижевност у средњем веку*, Београд 1975.
70. Љубомир Ковачевић, *Деспот Стеван Лазаревић за време турских међусобица (1402-1413)*, Отаџбина 4 (1880) 289-296.
71. Десанка Ковачевић-Којић, *Дубровачке занатлије у средњовековној Сребрници*, Годишњак ДИ БиХ 15 (1966) 25-45.
72. Десанка Ковачевић-Којић, Сима Ћирковић, Ружа Ћук, *Старо српско рударство*, Београд-Нови Сад 2002.
73. Марија Копривица, *Црквене прилике у време владавине кнегиње Милице*, Кнегиња Милица и Лазарево наслеђе, Трстеник 2014, 111-125.
74. Татјана Корићанац, *Дворска библиотека деспота Стефана Лазаревића*, Београд 2006.
75. Александар Крстић, *Угри и српско-угарски односи у биографији деспота Стефана Лазаревића Константина Филозофа*, Средњи век у српској науци, историји, књижевности и уметности VIII, Деспотовац 2017, 71-89.
76. *Лексикон градова и тргова средњовековних српских земаља*, ред. С. Мишић, Београд 2010.
77. *Лексикон српског средњег века*, прир. Раде Михаљчић, Сима Ћирковић, Београд 1999.

78. Александар Лома, *Константин Филозоф о зимском огњу: једна досад незапажена античка референца у старој српској књижевности*, Античке студије код Срба, Београд 1989, 185-189.
79. Радмила Маринковић, *Исток и запад Константина Филозофа*, Ресава (Горња и Доња) у историји, науци, књижевности и уметности, Деспотовац 2003, 41-47.
80. Растислав Марић, *Трагови грчких историчара у делима Константина Филозофа*, Глас САН 160 (1946) 5-33.
81. Василије Марковић, *Православно монаштво и манастири у средњовековној Србији*, Сремски Карловци 1920.
82. Смиља Марјановић-Душанић, *Династија и светост у доба породице Лазаревић*, ЗРВИ 43 (2006) 77-93.
83. Лазар Мирковић, *Једно место из живота деспота Стевана од Константина Филозофа*, Богословље: орган Православног богословског факултета у Београду. 14, 2 (1939) 150-151.
84. Синиша Мишић, *Историјска географија српских земаља од 6. до половине 16. века*, Београд 2014.
85. Синиша Мишић, *Кнегиња Милица и Лазарево наслеђе*, Кнегиња Милица – монахиња Јевгенија и њено доба, Трстеник 2014, 7-15.
86. Синиша Мишић, *Лов у средњовековној Србији*, ИГ 1-2 (1995) 51-66.
87. Синиша Мишић, *Обнова Деспотовине и њене границе (1444-1459), Пад Српске деспотовине 1459. године*, Београд 2011, 63-73.
88. Синиша Мишић, *Поход султана Мусе на Деспотовину 1413. године и источна српско-турска граница*, ИГ 1-2 (1987) 75-88.
89. Синиша Мишић, *Свети цар Константин у српским средњовековним житијима*, *Свети цар Константин и Хришћанство*, Том I, Ниш 2013, 583-591.
90. Синиша Мишић, *Студије о средњовековном Полимљу*, Ниш 2012.
91. Владимир Мошин, *„Револуције“ у историји српског правописа*, Библиотекар 6 (1963) 465-475.
92. Маја Николић, *Византијски писци о Србији (1402-1439)*, Београд 2010.
93. Радомир Николић, *На која острва помишља Константин Филозоф када говори о Манасији?*, Саопштење VIII, 187-188.
94. Стојан Новаковић, *Византијски чиновници и титуле у српским земљама XI–XV века*, Глас СКА 78 (1908) 270-279.

95. Стојан Новаковић, *Срби и Турци XIV и XV века. Историјске студије о првим борбама с најездом турском пре и после боја на Косову*, Београд 1893.
96. Георгије Острогорски, *Историја Византије*, Београд 1959.
97. Георгије Острогорски, *Србија и византијска хијерархија држава*, О кнезу Лазару, Београд 1975, 135-137.
98. Дамњан Петровић, *Константин Филозоф као путописац*, Љубомир Ненадовић и српска путописна традиција (1995), 79-87.
99. Миодраг Петровић, *Константин Философ – Костенечки о бабунима – богомилима у Београду у XV веку*, ИЧ 48 (2001) 73-88.
100. Васиљ Поповић, *Историја Југословена*, I свеска, Сарајево 1920.
101. Марко Поповић, *Средњовековна црква Успења Богородице у Београду*, Зборник Народног Музеја 9-10 (1979) 497-513.
102. Павле Поповић, *Акrostих у Константина Философа*, Прилози за КЈИФ 15 (1935) 41-46.
103. Павле Поповић, *Константин Философ*, Павле Поповић и историјска критика, Нови Сад-Београд 1979, 58-90.
104. Павле Поповић, *Четири рајске реке (једно место из Константина Философа)*, Глас СКА 171 (1936) 160-176.
105. Павле Поповић, *Константин Филозоф и стари српски родослови*, Зборник института за проучавање књижевности I, Београд 1951, 57-61.
106. Павле Поповић, *Константин Философ и изреке „мудрих Јелина“*, Прилози за КЈИФ 16 (1936) 320.
107. Миодраг Пурковић, *Кнез и деспот Стефан Лазаревић*, Београд 1978.
108. Миодраг Пурковић, *Српски патријарси средњега века*, Диселдорф 1976.
109. Ђорђе Радојичић, *Завршни акrostих код Константина филозофа, "Преводника" и "Учитеља србског"*, Летопис МС 137, 388, 6 (1961) 479-485.
110. Ђорђе Радојичић, *Доба постанка и развој старих српских родослова*, ИГ 2 (1948) 21-36.
111. Ђорђе Радојичић, *Једна глава из „Живота Стефана Лазаревића“ од Константина Филозофа (Битка на Ровинама)*, Хришћански живот 6 (1927) 138-144.
112. Никола Радојичић, *О четири рајске реке*, Прилози за КЈИФ 20 (1954) 71-75.

113. Никола Радојчић, *Унутрашњи и спољашњи чиновни*, Прилози за КЛИФ 20 (1954) 70-71.
114. Никола Радојчић, *Српски државни сабори у средњем веку*, Београд 1940.
115. Светозар Радојчић, *Портрети српских владара у средњем веку*, Београд 1997, 70.
116. Јован Радонић, *Западна Европа и балкански народи према Турцима у првој половини XV. века*, Нови Сад 1905.
117. Јован Радонић, *Споразум у Тати 1426 и српско-угарски односи од XIII-XVI века*, Глас СКА 187 (1941) 117-232.
118. Ninoslava Radošević, *Laudes Serbiae. The life of despot Stefan Lazarević by Constantine the Philosopher*, ЗРВИ 24-25 (1986) 446-448.
119. Јелка Ређеџ, *Величање деспота Стефана*, Свеске: часопис за књижевност, уметност и културу, бр. 42/43 (1998) 98-106.
120. Јелка Ређеџ, *Деспот Стефан Лазаревић – витез и књижевник*, Деспот Стефан Лазаревић у науци, историји, књижевности и уметности, Деспотовац 2009, 7-16.
121. Јелка Ређеџ, *Старе српске биографије (поетика жанра)*, Нови Сад 2008.
122. Ненад Ристовић, *Аспекти рецепције античког наслеђа у Животу деспота Стефана Лазаревића Константина Филозофа*, ЗРВИ 48 (2011) 287-305.
123. Ненад Ристовић, *Црквени класицизам Константина Филозофа*, Деспот Стефан и његова Манасија, Деспотовац 2008, 83-90.
124. Иларион Руварац, *Деспот Стефан Лазаревић и Коснички сабор*, Коло 2 (1901) 166-169 (=Зборник Илариона Руварца I, Београд 1934, 530-534).
125. Иларион Руварац, *Стефан Лазаревић на повратку из Ангоре у Србију*, Прилози к објашњењу извора српске историје, Гласник 47 (1897) 184-194 (=Зборник Илариона Руварца I, Београд 1934, 79-87).
126. Момчило Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић и његово доба*³, Београд 2020.
127. Момчило Спремић, *Крушевац у XIV и XV веку*, Крушевац кроз векове 1972, 9-24.
128. Станоје Станојевић, *Борба о наследство Баошино (1421–1426 год.)*, Сремски Карловци 1902.
129. Станоје Станојевић, *Историја српског народа*³, Београд 1926.

130. Мирјана Стефановски, *Тема узорног поретка државе у Константиновом животопису деспота Стефана Лазаревића*, Пад српске деспотовине 1459. године, Београд 2011, 1-14.
131. Ђорђе Трифуновић, *Азбучник српских средњовековних књижевних појмова*, Нолит, Београд 1990.
132. Ђорђе Трифуновић, *Тумачење "Песме над песама" од Теодорита Кирског у преводу Константина Филозофа*, Зборник МС за славистику 2 (1971) 86-103.
133. Вељан Трпковић, *Турско-угарски сукоби до 1402*, ИС 1-2 (1959) 93-121.
134. Сима Ћирковић, *Голубац у срењем веку*, Пожаревац 1968.
135. Сима Ћирковић, *Историја средњовековне босанске државе*, Београд 1964.
136. Сима Ћирковић, *Моравска Србија у историји српског народа*, Моравска школа и њено доба, Београд 1972, 101-109.
137. Сима Ћирковић, *Путеви и токови рецепције античког наслеђа у средњовековној Србији*, Трећа југословенска конференција византолога, Крушевац 2000, 1-8.
138. Сима Ћирковић, *Срби у средњем веку*, Београд, 1995.
139. Владимир Ћоровић, *Историја Југославије*, Београд 1933.
140. Владимир Ћоровић, *Историја Срба*, Београд 2009, 257-293.
141. Мирјана Ћоровић-Љубинковић, *Значај Новог Брда у Србији Лазаревића и Бранковића*, Моравска школа и њено доба, Београд 1972, 123-141.
142. Божидар Ферјанчић, *Деспоти у Византији и јужнословенским земљама*, Посебна издања САНУ 336, Београд 1960.
143. Богумил Храбак, *Београд као пристаниште и бродоградилште у XV, XVI и XVII веку*, Годишњак града Београда 5 (1958) 27-53.
144. Марина Штетић, *Виноградарство у средњовековној Србији* (докторска дисертација), Београд 2020.
145. Марко Шуица, *Битка код Никопоља у делу Константина Филозофа*, ИЧ 58 (2009) 109-124.
146. Марко Шуица, *Властела кнеза Стефана Лазаревића (1389-1402)*, Годишњак за друштвену историју 11/1 (2004) 7-31.
147. Марко Шуица, *Завера властеле против кнеза Стефана Лазаревића 1398. године*, ИГ 1-2 (1997) 7-25.

148. Марко Шуица, *Рудник између обласних господара на крају XIV века*, Рудник и Венчац са околином у средњем веку и раној модерни, Аранђеловац 2018, 59-68.
149. Марко Шуица, Милош Ивановић, *Историјска перцепција султана Бајазита I у делу Константина Филозофа*, ИЧ 68 (2019) 69-98.